

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

66

**Київ
2012**

Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К.: «ІНТАС», 2012. —
Вип. 66. — 368 с.

Редакційна колегія:

- Адрущенко В. П. — доктор філос. наук, професор
Ануфрієв Л. О. — доктор філос. наук, професор
Бабкіна О. В. — доктор політ. наук, професор
Головатий М. Ф. — доктор політ. наук, професор
Горбатенко В. П. — доктор політ. наук, професор
Губерський Л. В. — доктор філос. наук, професор
Денисенко В. М. — доктор політ. наук, професор
Кирилюк Ф. М. — доктор філос. наук, професор
Кремень В. Г. — доктор філос. наук, професор
Кресіна І. О. — доктор політ. наук, професор
Обушний М. І. — доктор політ. наук, професор
Сазонов М. І. — доктор філос. наук, професор
Токовенко С. О. — доктор філос. наук, професор
Хилько М. І. — доктор філос. наук, професор
Цвих В. Ф. — доктор політ. наук, професор
Шульга М. А. — доктор політ. наук, професор

Редакція часопису:

Відповідальний редактор — Кирилюк Ф. М., доктор філос. наук, професор

Заст. відповід. редактора — Хилько М. І., доктор філос. наук, професор

Видано на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ №4631, видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Згідно постанови президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. № 1-01/10 часопис «Політологічний вісник» визнано фаховим виданням у галузі політичних та філософських наук.

Зміст

I. Філософський дискурс

- [6-20] **Бех Ю. В.** Функціональне різноманіття підходів і методів управління технічними, біологічними і соціальними системами
- [21-30] **Димитров В. Ю.** «Методологічний ландшафт» сучасної науки та управління
- [31-38] **Дубінін В. В.** Плюралістично-синергетичний погляд на еволюцію етнічних процесів
- [39-46] **Мозгова Т. А.** Проблема пошуку культурної ідентичності в японській духовній традиції епохи Мейдзі (межа XIX – XX ст.)
- [47-54] **Атаманчук-Ангел В. И.** Онтологія «человека культурного»
- [55-62] **Олексенко Р. І.** Поняття ринкової економіки в сучасному філософсько-економічному дискурсі
- [63-74] **Світлицький О. В.** Соціокультурний підхід до дослідження феномену туризму

II. Соціальна філософія

- [75-84] **Бойченко М. І.** Ціннісні і функціональні аспекти дослідження релігії (системний підхід)
- [85-97] **Деркач В. Л.** Соціальний капітал: порівняльний аналіз концепцій
- [98-109] **Полисаєв О. П.** Міфологізація процесу соціальної трансформації
- [110-122] **Тімченко О. П.** Концепція організованого суспільства як теоретична основа ідеології реформаторського розвитку

- [123-128] **Григор'єв В.О.** Людське усвідомлення ризиків у контексті деструктивності суспільного буття
- [129-141] **Заблюцька К.В.** Соціальна рефлексія медичного служіння
- [142-149] **Блохін О.В.** Спорт як чинник формування позитивного іміджу держави

III. Філософія освіти

- [150-156] **Куліненко Л.Б.** Філософія концептуальних змін в освіті у філософсько-педагогічній творчості В.Г. Кременя
- [157-168] **Рудаківська С.В.** Суспільна перспектива екологічної освіти
- [169-178] **Дорожко І.І.** Мораль і право у площині родинного виховання

IV. Суспільство і політика

- [179-189] **Сашук Г.М.** Підходи до визначення та трактування сутності інформаційного суспільства
- [190-206] **Санченко С.П.** Соціальний захист у зарубіжних країнах: імперативи формування та розвитку
- [207-220] **Канах А.М.** Політичний іслам на Близькому Сході на прикладі асоціації братів-мусульман

V. Політичний вплив

- [221-233] **Вдовичин І.Я.** Проблема політичного лідерства як інструмент реалізації свободи особи
- [234-242] **Пашченко Ю.А.** Методологічні аспекти дослідження іміджу політичного лідера у виборчій кампанії
- [243-250] **Семченко О.А.** «Мягкая сила» как инструмент формирования положительного имиджа государства

-
- [251-265] **Найчук А.А.** Маніпулятивний інструментарій політичної мови
- [266-276] **Смірнова В.О.** Від Микити Хрущова до Олександра Лукашенка: системні прояви політичного волюнтаризму
- [277-285] **Тихонюк С.А.** Інститути регулювання конфліктних відносин як компонент інституціоналізації політичних конфліктів

VI. Політичні процеси

- [286-296] **Березинський В.П.** Діалектика порядку і хаосу в процесах політичної самоорганізації
- [297-307] **Дем'яненко Б.Л.** Опозиція в Україні: маємо те, що маємо...
- [308-316] **Давидюк М.І.** Громадянська активність молодіжних організацій
- [317-323] **Федоренко О.В.** Партиципаторна демократія та її псевдовияви в політичному дискурсі на межі століть

VII. Світова політика

- [324-334] **Гаєвська О.Б.** Управлінська цивілізація: загальноцивілізаційний розвиток управління міжнародними відносинами через національну державну самоорганізацію
- [335-344] **Кривогила М.З.** Концептуальні підходи до визначення регіону Центральна Азія в сучасній світовій політологічній думці
- [345-356] **Шеренговський Д.В.** Конфліктогенні аспекти становлення глобальної спільноти безпеки
- [357-367] **Сірий С.В.** Еволюція світоглядних і політичних уявлень щодо проблеми війни

УДК 164.3:303.823.3.004.5:316.255

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ РІЗНОМАНІТТЯ ПІДХОДІВ І МЕТОДІВ УПРАВЛІННЯ ТЕХНІЧНИМИ, БІОЛОГІЧНИМИ І СОЦІАЛЬНИМИ СИСТЕМАМИ

Бех Ю. В.[©]

*Кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри
соціальної філософії та філософії освіти НПУ імені
М.П. Драгоманова (м. Київ)*

Розглядається функціональне багатство змісту і форм, принципів і методів управління технічними, біологічними та соціальними системами за критеріями: організм, влада, простір, темпоральність, циклічність, режим, інструмент регуляції, саморегуляція.

Ключові слова: *технічна система, біологічна система, соціальна система, управління, функція, простір, темпоральність, принципи, методи, саморегуляція.*

Метою даної пошуково-аналітичної розвідки є виконання порівняльного аналізу функціональних характеристик управління технічними, біологічними і соціальними системами. Накопичення теоретичного матеріалу з цієї проблеми сьогодні знаходиться, головним чином, у царині кібернетики, філософськими аспектами якої цілеспрямовано переймався Г. Клаус — німецький автор відомих праць «Кібернетика и философия» і «Кібернетика и общество». До цього можна додати праці з цього напрямку Людвіга фон Бергаланфі, Б. Бірюкова, В. Веселовського, Є. Геллера, М. Жукова, С. Іванова, І. Макарова, О. Мороза, В. Налімова, І. Новіка, В. Паріна, Б. Петрова і В. Пекеліса, З. Ровенського, О. Спіркіна, Б. Украинцева, А. Урсула, С. Шалютіна та ін.

Корисні ідеї накопичені у концепціях філософії техніки, філософії біологічних систем, філософії соціальних систем, філософії гуманістичного менеджменту. Серед вагомих здобутків ХХ ст.: а) загальна теорія організації (тектологія О. Богданова); б) загальна теорія систем (системологія); в) загальна теорія управління (кібернетика); г) системна соціальна теорія (соціальна системологія Ю. Рєзніка). Позитивні напрацювання має кібернетика, що пройшла три етапи розвитку: докібер-

нетичний, системно-кібернетичний і посткібернетичний або сучасний. На докібернетичному етапі створено «класичну» теорію управління на менеджеріально-технічному рівні. У її створення внесли свій вклад такі видатні творці «управлінської думки», як Ф. Тейлор, його послідовники Г. Гантт, Френк і Ліліан Гилбрет, Я. Гамільтон, Г. Грайкунас, Дж. Муні, А. Рейли, а також М. Форд, Х. Емерсон, А. Файоль, М. Вебер та ін.

Вивчення даних властивостей органів управління технічними, біологічними і соціальними системами треба починати з вивчення їх *функцій*, що й визначають характер і зміст функціонування технічних, біологічних і соціальних систем в цілому. Їх прояв залежить від джерела походження. У технічній сфері вони створені штучно людиною під окремий процес або групу процесів, наприклад, автопілот. У біологічній — вони більш численні і більш гнучкі, більше того, здатні до еволюційного оновлення, оскільки активовані природою біологічного організму та умовами його ареалу (життя у неволі). У соціальних системах вони, функції, напрацьовані людиною у ході культурно-історичного процесу: класичні, замкнені на управлінський цикл прийняття рішень.

У ході еволюційного розвитку відбулась суттєва видозміна *функцій* і так сформувались види управління технічними, біологічними і соціальними системами. У технічній сфері на ранньому етапі використовувався один вид управління — стабілізації, тобто підтримки постійності параметру, що регулювався, а пізніше з'явилися системи програмного управління, системи, що відслідковують процес, пошукові системи, системи екстремального регулювання, оптимального управління, самоприспосовуючі системи [3, с. 37].

У біологічній сфері суттєво нічого не змінюється, якщо не враховувати появу дітей-індіго і людини-кристалу. Можемо висловити припущення, що це природним шляхом формується якісно нова філа людей, що здатні жити у принципово нових умовах планетарного і напівкосмічного життя. Не зважаючи на широку популярність, не існує жодного наукового доказу існування цього феномену. У той же час філософія має підстави аналізувати появу нової філи людей, оскільки цьому вже присвячено велике число книг, а тому уявлення і передчуття авторів потребує світоглядного пояснення.

У соціальній сфері відбувається еволюційна зміна силових видів правління на демократичні. І це стає фактом повсякденності, що наповнене нині соціальними потрясіннями, кольоровими революціями,

громадянськими конфліктами, нарешті, руйнацією державних форм правління тоталітарної спрямованості.

Простір реалізації управлінської діяльності також має суттєву різницю, оскільки у першому випадку він обмежується параметрами технічної системи (космічний корабель, літак, автомобіль, АЕС, Інтернет, кіборг, андроїд); у другому — живі істоти — рослинні і тваринні організми та ареали їх життєперебування; у третьому — соціальні структури: особистості, роду, племені, сім'ї, громади, фірми, регіону, галузі, суспільства, організму країни, надорганізованні системи — наддержавні утворення (ООН, ЮНЕСКО, ОБСЄ).

Темпоральність або часовий вимір у кожного виду системи також свій. Для технічних систем життя виробу програмується і зазначена у його паспорті. Для біологічних систем існує величезна різниця у часі. Вона може досягати у тисячу і більше років, оскільки окремі рослинні і тваринні організми можуть у замороженому вигляді пролежати декілька віків, а потім оживати під дією сонця і води і бути активними.

Середня ж тривалість життя людини є величиною непостійною. Це пояснюється тим, що вона залежить не стільки від біологічних, скільки від соціальних чинників. У Європі XVI століття середня тривалість життя людини дорівнювала 21 року, в XVII столітті — 26 рокам, в XVIII столітті — 34 рокам, в XX столітті — 50 рокам, а на початку XXI століття — наближається до 70 років.

Про те, що за своїми біологічними даними людина може жити значно довше, можна судити на підставі ряду прикладів. У 1912 р. на святкуванні століття Бородінської битви був присутнім її учасник Антон Винюков, якому у той час було 128 років. Василь Тишкін помер в 1951 р. у віці 145 років. Махмуд Ейвазов в 1960 р. помер у віці 152 років. Кілька років тому в Пакистані помер у віці 180 років вождь племені Махммад Афзал, а батько його прожив більше 200 років. Документально засвідчена тривалість життя в 207 років англійця Томаса Корне, що народився в 1588 г. і померлого в 1795 р. [16].

У той час як тривалість життя соціальних організмів окремих цивілізацій у середньому сягає понад 1200 років. Цивілізація Нок [12], названа так за місцем першої знахідки їх скульптури (африканське село Нок), виникла в Нігерії приблизно за 900 років до нашої ери і загадково зникла в 200 році нашої ери. Її соціальна система була надзвичайно просунутою і була кінцем неоліту (кам'яного століття) і початком Залізного століття.

Тривалість життя соціальних організмів окремих країн триває декілька століть. К. Маркс, наприклад, розглядає суспільство як організм, що проходить низку періодів (виникнення, розвиток, загибель) або «природних фаз» розвитку аналогічно біологічним явищам, який розвивається з самого себе в муках пологів, здатний до перетворень і як такий, що перебуває в процесі постійного перетворення [Див.:11]. І таке уявлення про соціальний організм як процес мало велике значення для вирішення проблем раціоналізації соціальної практики.

Не дивлячись на певні розбіжності щодо управління технічних, біологічних і соціальних систем, однак існує така загальна риса цих систем — це циклічний характер їх буття. Проте, у першому випадку циклічність задана метою управління, що закладена конструктором. У другому — циклічність забезпечується атрибутивними властивостями (пульсацією) біологічного організму та їх організаційними утвореннями (зграєю, співтовариством, ...) або людиною. У третьому — пульсація визначається так званим циклом прийняття управлінських рішень і природними коливаннями еволюційного розвитку філи планетарного розуму.

При цьому системи управління, що мають відносну самостійність у структурі цілого, володіють низкою функціональних характеристик. Наприклад, *орган управління* технічними системами має сталість у виконанні функцій і обмежений діапазон регулювання, що закладений конструктором прибору. Орган управління біологічними системами володіє такими властивостями як подразливість, збудливість, збудження, подразнення, рефлексивність і інстинкт самозбереження. Ці властивості краще проаналізувати у структурі людського організму у якому вони найбільш є зрілими і поданими у літературі [13]. На організм людини постійно діють різноманітні чинники навколишнього середовища (світло, звук, тиск, запах, температура тощо). Будь-який чинник, який діє на організм в цілому або на якусь його частину, називається подразником; дія подразника на організм — подразненням. Для того, щоб організм міг існувати в постійно змінному середовищі, він повинен володіти здатністю відповідати на дії подразника.

Людина здатна рефлексувати після дії і надати вчинку певну аксіологічну оцінку і перспективу. Так напрацьовуються алгоритми поведінки у зовнішньому середовищі. Здійснення вчинку породжує гострі реакції на нього з боку людського середовища і середовища взагалі. Хоча вчинок може й залишатися мало поміченим у світі, він зумовлює значні

метаморфози у психіці людини. Він сам є головним компонентом цих метаморфоз. Очікувана реакція на вчинок і реакція дійсна викликають драматичну напругу. Вона інтенсифікує мотиви рефлексивності, інтенсифікує саму рефлексивність.

У соціальних системах у безтілесного соціального тіла свої властивості проявляються. Це, у першу чергу, здатність до демократизації, гуманізації, деконцентрації, децентралізації, делегування повноважень, екологізації, інтенсифікації та ін.;

Об'єкти управління здатні *реагувати на управлінський вплив*. Причому кожна з них робить це по-своєму. Технічна система повертається у вихідний стан або виходить на задані параметри, наприклад, швидкість автомобіля задається водієм. Механічний зворотний зв'язок, він буває позитивний і негативний (при підвищенні температури вище заданого зменшується потік тепла при її падінні — зростає) [2, с. 77]. Класичним прикладом тут виступить регулятор Уайта.

Біологічна система у відповідь на вплив людини, як найбільш розвинений суб'єкт біосфери, змінює власні атрибутивні властивості або ареал проживання. Так з'являються представники нової філи землян — діти-індіго і діти-кристали. Діти-індіго — псевдонауковий термін, що вживається, для позначення дітей, які, на думку екстрасенса Ненсі Енн Тепп, яка уперше ввела його у вживання, мають ауру кольору індіго. Широке поширення термін отримав в 1999 році після успіху книги Лі Керролла і його дружини Джен Тубер «The Indigo Children: The New Kids Have Arrived». Керролл стверджує, що подібна тема з'явилася як наслідок спілкування з «носієм ангельської енергії», якого він іменує Крайон [5]. Таким дітям приписують безліч різних властивостей: високий рівень інтелекту, надзвичайна чутливість, телепатичні здібності і багато інших рис. Незважаючи на широку популярність явища, на сьогодні не існує чітких критеріїв, по яких можна відрізнити їх від інших дітей. Ознаки, які наводяться різними авторами, можуть кардинально розрізнятися. Проте, можна виділити серед усієї різноманітності критеріїв деякі, які користуються найбільшою популярністю. Вважається, що перші діти-індіго з'явилися в 40-х роках минулого століття. Це їх вважали хіппі в 60-х роках і панками в 70-х. XX ст. Суспільство відкидало їх, що цілком природно і зрозуміло. Втім, вони і не потребували затвердження чи якомусь уваги з боку добросовісної суспільства.

Можна сказати, що наступна форма розвитку дітей-індіго це діти-кристали, про яких вперше заговорили наприкінці XX — початку

XXI-го століття. Дослідники помітили, що їх аури на фотографіях, зроблених спеціальними приладами, мають не круглу, а кристалічну форму. До цього всі знімки людської аури мали круглу форму. Діти-кристали відрізняються від нормальних дітей ще разючіші, ніж діти-індіго [18]. Ці діти незалежні, ігри звичайних дітей їх мало цікавлять. Тому в звичайних дитячих садках і школах їх очікують проблеми зі спілкуванням. Також можна відзначити пізніше розвиток мовлення у подібних дітей. Хоча останнім часом велика кількість дітей починає нормально говорити років до двох. Психологи це пояснюється дуже просто: діти-кристали і так все розуміють. У них немає необхідності в мовному спілкуванні, тому що вони мають яскраво вираженими телепатичними здібностями. Вони думають, що дорослі розуміють їх, тому що самі можуть читати думки. Пізніше, почавши говорити, діти-кристали так само важкі в спілкуванні. Складність полягає в тому, що вони дуже гостро відчують сутність людини. Їх марно обманювати. Тому, якщо вони бачать нещирість у ставленні до них дорослого, замикаються в собі. Ще одна здатність дітей-кристалів — передбачення майбутнього. Самі того не усвідомлюючи, вони з легкістю можуть передбачити недалеке майбутнє.

Організми тварин також змінюються і адаптуються під умови свого проживання. Вони здатні приймати миттєві рішення з метою економії витрат життєвої енергії. У Всесвіті існує фундаментальний принцип: з можливих сценаріїв розвитку здійснюється той, що вимагає для своєї реалізації мінімуму енергії. Наприклад, камінь прагне падати вертикально, а річка текти там, де найнижче. Цікавий приклад можна навести із життя традиційної природної пари «хижак-жертва».

У травні 2012 року фонд «Династія» і видавництво Согрус випустили книгу еволюційного біолога Річарда Докинза «Самое грандиозное шоу на Земле: доказательства эволюции» [6] у якій він пояснює, чому природа функціонує не за креаціоністськими законами планової економіки, а за еволюціоністськими законами вільного ринку.

У соціальних системах реакція об'єкта на управлінський тиск зверху носить розгорнутий характер і може тривати у часті надто довго, наприклад, звільнення поневоленого народу або захопленої ворогом території. Найбільш ефективними тут є такі властивості соціального тіла як створення нових соціальних структур, самоорганізація новостворених структур і переструктурування уже існуючих, утворення

середовища або освоєння нового середовища, як це робить зараз космонавтика.

Важливим моментом у порівняльному аналізі є оцінка *принципів управління*, що є механізмом використання управлінського потенціалу закладеного у технічні, біологічні і соціальні системи. Принципи управління являють собою результат узагальнення людьми об'єктивно діючих законів і закономірностей, властивих їм загальних рис, характерних фактів і ознак, які стають загальним початком їх діяльності. Отже, принципи управління — це керівні ідеї, вихідні положення, що відображають закони розвитку відносин управління.

Застосування принципів вимагає, як відомо, витрати відповідних інформаційно-енергетичних ресурсів. Коли воно відбувається в ході дії одного соціального об'єкту на інший, то здійснюється за рахунок витрати ресурсів раніше усього впливаючого об'єкту. Його сукупні витрати в загальному випадку йдуть на троякого роду зміни в другому об'єкті: 1) зміна його субстратного (речово-онтологічного) складу; 2) зміни складу і інтенсивності його процесів (енергетичного стану); 3) зміни впорядкованості його процесів і елементів (стани його структур) [10, с. 88]. Витратні на речовинно-енергетичні (субстратно-процесні), і на структурні зміни об'єкту управління відбуваються у будь-якому процесі. Однак, пропорції цих витрат — співвідношення їх величин — можуть бути суттєво різними. Тому тут діє закон економії енергії у повному обсязі. Таким чином суб'єкт управління за допомогою принципів управління здійснює специфічну роботу, що робить об'єкт життєздатним, а систему в цілому обслуговувати інші системи у структурі диспозитиву — соціальному організмі фірми, країни або планети.

Принципи управління технічними системами викладені у теорії автоматичного регулювання і системі автоматичного управління [1, с. 141–144]. Вони закладені у ході побудови органу управління. Побудова апаратури керування і автоматичних систем ґрунтується на ряді загальних принципів регулювання, основні з яких такі [15]: а) принцип регулювання за відхиленням; б) принцип регулювання за збуренням; в) принцип комбінованого регулювання; г) принцип адаптації.

Принцип автоматичного регулювання (керування) визначає, як і на основі якої інформації формувати керуючий вплив у системі. Однією з основних ознак, що характеризують принцип регулювання, є необхідна для вироблення керуючого впливу робоча інформація. Вибір принципу побудови автоматичної системи залежить від її призначення, характеру

зміни заданих і збурювальних впливів, можливостей отримання необхідної робочої інформації, стабільності параметрів керованого об'єкта і елементів керуючого пристрою і т. д.

Принципи управління біологічними системами. Насамперед слід виділити біологічні системи, тобто тваринний і рослинний світ. Внаслідок тривалої еволюції в них сформувався своєрідний механізм самоуправління на основі інстинктів та рефлексів. Він засновується на сприйнятті системою впливів зовнішнього середовища, переробці таких сигналів та відповідному реагуванні на зовнішні подразники. По суті справи, тут точніше було б казати про саморегулювання — особливу властивість вказаних систем, яка забезпечує їх функціонування. Біологічне управління спрямовано на використання об'єктивних законів природи, що відкриваються біологічними науками для створення нових сортів рослин і порід тварин. У Всесвіті існує фундаментальний принцип: з можливих сценаріїв розвитку здійснюється той, що вимагає для своєї реалізації мінімуму енергії. Наприклад, камінь прагне падати вертикально, а річка текти там, де найнижче. Біологічний організм автоматично діє з найменшою витратою енергії.

Принципи управління соціальними системами є, як не дивно, невизначеними. Про свідчить те, що у науковій літературі вони не формалізовані і не доведені як обов'язкові і достатні. Так, наприклад, у підручнику В. Кноррінга «Искусство управления» (1997) наводиться 13 принципів [9]. У підручнику І. Герчикової «Менеджмент» називається три основних принципи: а) оптимального поєднання централізації і децентралізації, б) поєднання прав, обов'язків і відповідальності, в) демократизації управління [4, с. 144–145].

Сучасні автори нараховують понад декілька десятків універсальних принципів. Так, на думку, одного з авторів у соціальному управлінні діє 20 основних принципів [14]. Крім того, існує ще додатково чотири типи [14]: 1) загальні методологічні принципи управління соціальними процесами (14); 2) специфічні методологічні принципи управління (5); 3) організаційні принципи соціального управління (14); 4) приватні принципи управління (5). Серед приватних принципів можуть бути і принципи «неформального» управління, засновані на звичаях, традиціях, неформальних відносинах. Це можуть бути всілякі морально-трудова кодекси, кодекси честі, правила поведінки працівників, вимоги до керівних працівників, економічні, соціальні, політичні, правові, побутові та інші установки.

Майже такий різнобій існує і у *методах управління* технічними, біологічними і соціальними системами. Методи управління — це сукупність способів і прийомів впливу на колектив працівників та окремих виконавців з метою досягнення встановлених цілей. За їх допомогою орган управління впливає на окремих працівників і підприємство у цілому. Значення методів управління визначає їхню спрямованість на досягнення цілей у найбільш стислі строки за умов раціонального використання всіх видів ресурсів.

За змістом методи управління ідентифікуються з основними функціями управління: плануванням, організуванням, мотивуванням, контролюванням та регулюванням. Відповідно до цього є наступні основні групи методів управління: економічні, організаційно-розпорядчі (адміністративні), соціально-психологічні, правові, політичні, ідеологічні та технологічні. Між ними існує тісний зв'язок і взаємозумовленість. Кожен метод має елементи заохочення і покарання.

У сфері управління технічними системами автори вказують на математичне моделювання і програмування, дослідження операцій та деякі ін.

В екологічному менеджменті мова йде про це сукупність засобів і способів впливу на учасників суспільних відносин з метою забезпечення правових вимог щодо охорони навколишнього природного середовища та екомережі, раціонального використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки [7].

Для комплексної галузі екологічного права його метод не є таким «своїм», як, наприклад, методи класичних однорідних галузей права — адміністративного, кримінального, цивільного. Екологічне право запозичує методи правового регулювання у цих галузях права, використовуючи їх для власних потреб. Це стосується й інших комплексних галузей права — господарського, аграрного тощо. У цьому випадку класичні галузеві методи немовби отримують «подвійну прописку» — в однорідній і комплексній галузях права. При цьому, як зазначають С. Алексєєв та В. Яковлев, пристосовуючи галузеві елементи до комплексного їх застосування, комплексна галузь не деформує ці елементи і не позбавляє їх галузевої природи і належності. Найбільш широко у сфері еколого-правового регулювання використовується імперативний адміністративно-правовий метод. Це виявляється у встановленні дозволів та заборон, нормуванні, сертифікації, ліцензуванні та екологіч-

ній експертизі, застосуванні заходів адміністративної відповідальності за екологічні правопорушення тощо.

За допомогою кримінально-правового методу здійснюється боротьба з екологічною злочинністю, а за допомогою цивільно-правового вирішуються спірні питання стягнення екологічної шкоди. Ці методи «стикуються» в екологічному праві на засадах їх екологічної модуляції. Характерним виявом цього є норми еколого-правового спрямування, виділені у спеціальну главу в Кодексі України про адміністративні правопорушення («Адміністративні правопорушення в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури») та розділ у Кримінальному кодексі України («Злочини проти довкілля»).

Що ж стосується цивільної (матеріальної) відповідальності, то тут спрацьовує притаманний тільки екологічній сфері таксовий метод обчислення шкоди, завданої відповідними правопорушеннями. Є специфіка й у застосуванні такого цивільно-правового методу, як відновлення порушених неправомірними діями природних об'єктів. Екологічний імператив об'єднує вказані галузеві засоби впливу у комплексний метод правового регулювання. Цей же імператив є в основі загального методу екологізації усіх сфер суспільного життя. Правова складова цього методу уособлена у комбінації методів екологічного права.

У соціальному менеджменті «свої» методи впливу на соціальні процеси. У навчальній літературі немає фундаментальних досліджень методів управління соціальними системами. Як правило автори вказують на те, що — це сукупність способів і прийомів впливу на колектив і окремих працівників з метою виконання місії і досягнення цілей організації. І називають низку методів, що є класичними для соціального управління: економічні, соціальні, адміністративні, політичні, правові, соціально-психологічні, ідеологічні та ін.

У наявній літературі крім цих методів можна знайти на інші їх види, а саме: методи державного управління [17], методи управління регіоном, методи управління підприємством, методи управління персоналом, методи управління фінансовими ризиками, методи управління інвестиціями, методи управління витратами, методи управління на підприємстві, методи управління дебіторською заборгованістю та ін.. Усі вони реалізуються у формі [8, с. 343]: наказів, постанов, розпоряджень, інструктажів, команди, рекомендації.

При цьому *рівні управління* визначають у технічній системі — верхнє обмеження визначає потужність ЕОМ або відповідної мережі, а нижнє обмеження — датчик з відповідним діапазоном чутливості. У біологічних системах — станом організму рослини, тварини і людини. У соціальних системах такого обмеження не існує.

Режим дії органу управління у технічних системах визначає заданий алгоритм управління з врахуванням динамічних властивостей системи, фізичних і технічних обмежень, у соціальних — інстинктами біологічного організму, а у соціальних — політикою держави або установи і технологією управлінської роботи, бажаннями та ідеалами людини.

Форма поведінки органу управління у технічних системах, стабільна, оскільки задана конструктором; у соціальних системах немотивована, рефлексивна або телеологічна, що вказує на те, що вона може бути агресивною або миролюбною; у соціальних системах — мотивована або цілераціональна. Стиль поведінки органу соціального управління при цьому може бути, відповідно, ліберальним, авторитарним, демократичним, консервативним, тоталітарним, новаторським або інноваційним.

Інструментом регулювання при цьому у кожній системі свій: у технічних системах — це інформаційно-аналітичні пристрої; у біологічних — температура тіла, їжа, пульсація, дихання, кровообіг, окислювально-відновлювальні реакції; у соціальних — архетипи, смисли, ідеї, цінності, норми [2, с. 80].

Форми використання влади в управлінні також різняться між собою. У технічній сфері — це інформаційний вплив завдяки структурній інформації, у біологічній — це речовинний з елементами насильницького і семантичного впливу, у соціальній сфері — комбіновані, фізичне насилля інтегрується з семантичним впливом, батіг поєднується з прямиком.

Нарешті, *критерії ефективності управління* технічними, біологічними і соціальними системами також різняться. У технічній сфері — це морфологічна цілісність і сталість функціонування, що цілком підпадає під гомеостаз. У біологічній сфері — це сталість розвитку біологічного організму, що більше підходить під гомеостаз з гомеорезом. У соціальній сфері — це добробут людини, свобода і творчість суб'єкта культурно-історичного процесу.

Різниця є і у *виборі показників якості управління* технічними, біологічними і соціальними системами — відповідно: кількісні, змішані і якісні.

Нарешті, ми теоретично довели, що управління обов'язково має «виходити» і повертатись у *систему саморегуляції* основного процесу. На основі вищевикладеного можна зробити наступні висновки: у сфері управління технічними системами людина спеціально проектує автоматизовані системи, що є фактично саморегуляційними структурами. Вона робить це на основі надійності, мінімальної енергозатратності та матеріалоемності, фінансових затрат на створення та обслуговування. У сфері управління біологічними системами це відбувається на основі функціональної єдності централізованого і автономного управління, що утримується в у біологічному організмі [2, с. 79]. У сфері управління соціальними системами це відбувається на основі поділу праці у сфері організації шляхом відокремлення автономного і централізованого (столиця, регіон.), індивідуального і колективного центрів управління соціальним життям зі застосуванням комп'ютерних мереж.

Далі можна порівняти між собою діючи у технічній, біологічній і соціальній сферах *механізми саморегуляції*. У першому випадку — він, механізм саморегуляції, закладений у програму управління за принципом відслідковування стану об'єкта, що регулюється. У другому, — здійснюється автономними механізмами біологічних організмів (клітинним, молекулярним, тканинним, окремого органу) поки не з'являться відхилення, що потребують участі центральних механізмів управління [2, с. 79]. У третьому, — боротьбою суперечностей, що притаманні соціальному світові і універсуму в цілому.

Діапазон регуляції у першому випадку — штучно заданий творцем, у другому — несвідоме і у третьому — підсвідоме-свідоме — над свідоме і зверхсвідоме.

Отже, наш аналіз функціональних характеристик систем управління технічними, біологічними і соціальними системами показав, що:

а) вони, забезпечуючи ефективну життєдіяльність власних об'єктів — технічних, біологічних і соціальних систем, у бутті кардинально відрізняються між собою;

б) органи управління технічними, біологічними і соціальними системами мають різну морфологію, походження і місце розташування по відношенню до об'єкта управління;

в) технології реалізації специфічного управління у кожній з трьох названих сфер також відрізняються між собою;

г) механізми саморегуляції також далеко розходяться між собою за походженням, устроєм, механізмом і діапазону впливу на підконтрольні процеси.

Складається враження, що дані функціональні характеристики привести до однієї когнітивної площині (іншими словами побудувати загальну теорію управління) принципово не можливо. Однак, на сучасному етапі розвитку науки, все ж таки існує нагальна потреба привести існуюче різноманіття знань видових форм управління до єдиного смислового знаменника — родового поняття «управління». І цьому сприяють наступні чинники: генетична залежність видів управління від властивостей особистості людини, обов'язкова присутність у видових явищах інтелекту людини, єдине семантичне поле управління технічними, біологічними і соціальними системами, загальні складові — світогляд і ідеологічна компонента, обслуговування соціальною інформацією, напрацьована технологія управлінської діяльності, взаємозв'язок з системою саморегуляції соціального світу, що упорядковує техноценоз, біоценоз і соціоценоз, взаєзалежність від єдиного простору і часу, нарешті, логіка утвердження понять та ін. Але це вже перспективи, що знаходяться за межами даної наукової розвідки.

Література:

1. Большая Советская энциклопедия: [в 30 т.]. — 3-е изд. — М.: Сов. энциклопедия, 1969–1978. — Т. 1. — 1969. — 608 с.
2. Большая Советская энциклопедия: [в 30 т.]. — 3-е изд. — М.: Сов. энциклопедия, 1969–1978. — Т. 12. — 1973. — 624 с.
3. Большая Советская энциклопедия: [в 30 т.]. — 3-е изд. — М.: Сов. энциклопедия, 1969–1978. — Т. 27. — 1977. — 624 с.
4. Герчикова И. Н. Менеджмент: учебник/И. Н. Герчикова. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Банки и биржи. ЮНИТИ, 1997. — 501 с.
5. Дети индиго//Википедия — свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Дети_индиго. — Заголовок з екрана.
6. Докинз Ричард. Самое грандиозное шоу на Земле: доказательства эволюции [Электронный ресурс]/Р. Докинз. — Режим доступа: <http://esquire.ru/the-greatest-show-on-earth>.
7. Екологічне право України. Академічний курс: підручник [Електронний ресурс]/за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. — К.: ТОВ

- «Вид-во «Юридична думка», 2008. — 720 с. — Режим доступу: http://zaochka.net/books_p_1_p_2_p_p_4.html.
8. Игнатов В. Г. Теория управления: курс лекций/В. Г. Игнатов, Л. Н. Албастова. — М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Изд. центр «МарТ», 2006. — 464 с.
 9. Кнорринг В. И. Искусствоуправления:ученик/В. И. Кнорринг. — М.: Изд-во БЕК, 1997. — 288 с.
 10. Коммунистическая партия и научное управление/В. Н. Мазур. (руководитель), А. Н. Макаров, В. Г. Королько, В. Е. Хмелько и др. — К.: Изд-во политической литературы Украины, 1984. — 364 с.
 11. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. 1: Процесс производства капитала/К. Маркс//Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — 2-е изд. — М.: Изд-во политической литературы, 1960. — Т. 23. — 920 с.
 12. Нок (цивилизация)//Википедия — свободная энциклопедия [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://ru.wikipedia.org/wiki/Нок_\(цивилизация\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Нок_(цивилизация)). — Заголовок з екрана.
 13. Поняття про подразливість, збудливість, збудження, подразнення, подразники та їх класифікацію [Електронний ресурс]//Анатомія і фізіологія дитини: лекції. — Режим доступу: <http://studentam.net.ua/content/view/4381/123/>. — Заголовок з екрана.
 14. Принципи управління соціальною роботою та їх зміст [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ua-referat.com/Принципи_управління_соціальною_роботою_та_їх_зміст. — Заголовок з екрана.
 15. Принципи регулювання//Вікіпедія — вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Принципи_регулювання. — Заголовок з екрана.
 16. Продолжительность жизни человека [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://neobio.ru/content/view/400/121/>. — Заголовок з екрана.
 17. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні/В. Тертичка. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. — 750 с.
 18. Умбеталієв Б. Діти-кристали — хто вони? [Електронний ресурс]/Б. Умбеталієв. — Режим доступу: <http://netshtorm.com/page/diti-kristali-hto-voni>.

Бех Ю. В. Функциональное разнообразие подходов и методов управления техническими, биологическими и социальными системами

Рассматривается функциональное богатство содержания и форм, принципов и методов управления техническими, биологическими и социальными системами по критериям: организм, власть, пространство, темпоральность, цикличность, режим, инструмент регуляции, саморегуляция.

Ключевые слова: *техническая система, биологическая система, социальная система, управление, функция, пространство, темпоральность, принципы, методы, саморегуляция.*

Bekh Y. V. Functional diversity the approaches and management methods by the technical, biological and social systems

In the article considered the functional richness of content and form, the principles and methods of management technical, biological and social systems by the following criteria: the body, power, space, temporalist, recurrence, treatment, instruments of regulation, self-regulation.

Keywords: *technical system, biological system, social system, management, function, space, temporality, principles, methods, and self-regulation..*

УДК 141. 7: 316. 4

«МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ЛАНДШАФТ» СУЧАСНОЇ НАУКИ ТА УПРАВЛІННЯ

Димитров В. Ю. ©

*Викладач кафедри політології, соціології та соціальної роботи
НТУУ «КПІ»*

Здійснюється аналіз практичного та теоретичного аспектів управління в ракурсі сучасної методологічної ситуації зі включенням до нього міждисциплінарного підходу.

Ключові слова: *управління, соціальна дія, методологія, системність, синергетичність, міждисциплінарний підхід.*

Управління як специфічний вид людської діяльності з її суб'єкт-об'єктивними відносинами нині переживає складні процеси як диференціації, так і інтеграції головних його компонентів — теорії та практики. Це визначається, за влучним висловом С. Кримського, методологічним ландшафтом сучасної цивілізації та двох його генеральних тенденцій: це «побудова майбутнього і конструктивізація, що визначається зближенням теоретичних і практичних аспектів діяльності, розкриття процедурно-технологічних потенцій теорії і модельно-інформаційних можливостей практики. Перша тенденція характеризується посиленням процесів цілереалізації, які виходять за межі сучасного... Друга тенденція набуває вигляд розгортання процесів трансформації теоретичного в практичне, перетворення теоретичних розробок в найбільш значні галузі промисловості...» [1, с. 71].

Нові умови по-новому ставлять питання про діалектику теорії і практики, яка розглядається не як зв'язок автономних сфер теоретичного і практичного, а як процедурно-перетворююча, конструктивна діяльність та її об'єктивні закономірності, коли знання в рамках «практизації» розкриває теоретичні аспекти соціального буття. Відтак, виникає ситуація, на яку вже давно звертають увагу дослідники: новітня колізія в методологічній ситуації в галузі управління розвивається в напрямку поєднання як теоретичних, так і практичних засад управління, в чому знаходить прояв складна, міждисциплінарна природа управління.

Міждисциплінарна природа управління зумовлює включення до дослідницького кола різних підходів та технологій. Останнім часом певною мірою відбувається прорив у теорії управління саме завдяки залученню до пізнавального процесу здобутків різноманітних галузей наукового знання. Теорія управління на сучасному етапі формується з використанням міждисциплінарного підходу та одночасно з розвитком методів системного моделювання. Створюються різноманітні структурно-функціональні моделі, які дозволяють аналізувати та моделювати ситуації в управлінні. Спробуємо здійснити аналіз основних парадигм в теорії управління, які останнім часом отримують з повною підставою «права громадянства» в науці загалом, і в управлінській науці, зокрема.

Погодимось з наступною тезою, сформульованою О. Сердюком, в якій знайшли відображення позиції інших дослідників — В. Андрущенко, В. Беха, В. Кременя, С. Пролєєва, І. Шовкуна та ін.: «Соціальні науки переживають своєрідний методологічний переворот, відповідно до якого вчені поривають з теоретизуванням як цінністю самою по собі і відмовляються від уніфікованого бачення світу на користь визнання його складності, структурованості, «мозаїчності». Відбулась зміна науково-дослідної парадигми — натуралізм класичного суспільствознавства поступився місцем феноменологічним орієнтуванням соціальної науки, а в останні роки міцніє орієнтація на постмодерністське бачення світу, що виключає методологічний монізм і уніфікований образ досліджуваної реальності» [2, с. 14]. Ще один вкрай важливий момент сучасної методологічної ситуації полягає, на нашу думку, в тому, що бурхливий процес зростання обсягу інформації призводить до появи як нових галузей знання, так і до можливості здійснити нові відкриття на стику різних наук, і процес цей відбувається перманентно: кожна наукова дисципліна розглядається в динаміці, адже вона має тлумачитись через розгортання нових теорій, їхню конкуренцію, зміну старих тощо. Однак в цьому процесі не змінюється деяка вихідна абстракція, що поєднує ці теорії в рамках єдиного «епістемологічного полюсу» певної науки. Найбільш гостро наявність такого «єдиного з теорією базису, що забезпечує можливість існування і функціонування теорії», виявляються в ситуації міждисциплінарної взаємодії [2, с. 96].

Все це, як слушно зазначив видатний вчений М. Мойсеїв, характеризує суспільство як абсолютно динамічну систему, яка фактично не переживає стаціонарних станів, а має, за своєю природою, незво-

ротній, малопрогнозований і все більш різноманітний характер. Міждисциплінарний же підхід як атрибут сучасної науки несе на собі відбиток всіх процесів, які в ній відбуваються.

Проблема оптимального та адекватного реаліям життя управління посідає чільне місце в системі сучасного соціального знання. Відбувається наступний процес: «... швидкий розвиток теорії і практики менеджменту в світі. Дійсно, для нього найбільш характерне стрімке сходження від непримітної периферійної дисципліни, якою менеджмент був у часи Ф. Тейлора, до основного напрямку соціальної думки, провідного суспільного і наукового інституту, який сьогодні визначає образ життя мільйонів людей» [3, с. 258]. Зазначимо, що цей розвиток відбувається саме в річищі міждисциплінарності.

Як будь-яка сфера людської діяльності, управління потребує пізнання й осягнення, тобто гносеологічної дії, спрямованої на відображення основних принципів, законів і закономірностей управлінського процесу. В цьому підході постає питання про методологічний інструментарій цієї гносеологічної діяльності, завдяки використанню і застосуванню якого тільки й можливе адекватне відображення даного феномену. Тому дана ознака вимагає звернення до філософії науки, історії науки, про єдність яких було слушно зазначено І. Лакатосом: «філософія науки без історії науки пуста; історія науки без філософії науки — сліпа. Керуючись цим перефразуванням Кантівського вислову, ми ... спробуємо пояснити, яким чином історіографія науки могла б вчитися у філософії науки і навпаки... (а) філософія науки виробляє нормативну методологію, на основі якої історик реконструює «внутрішню історію» і тим самим дає раціональне пояснення зростання об'єктивного знання; (б) дві конкуруючі методології можна оцінити за допомогою нормативно-інтерпретованої історії; (с) будь-яка раціональна реконструкція історії потребує доповнення емпіричною (соціально-психологічною) «зовнішньою історією» [4, с. 457].

Методологічна ситуація в сучасній науці несе на собі ознаки певної парадоксальності. З одного боку, протягом багатьох століть в ареалі теоретичного пізнання усталилися традиційні, перевірені часом методи і методології як сукупність цих методів, і певні алгоритми вирішення гносеологічних та епістемологічних завдань, які зарекомендували себе з позитивних позицій в сенсі своєї універсальності. До цієї групи можна віднести загальнофілософські, загальнонаукові, а також методи, які, будучи запозичені з вузьких галузей знання, бездоганно «працюють» на рівні їх широкого застосування.

З іншого ж боку, постійна зміна і збагачення наукової картини світу, поява в ній нових парадигм і концепцій, нових «викликів», змушує науковців здійснювати кроки в напрямку пошуків нових методів і методології, нових підходів, які здатні адекватно відобразити нові ситуації, які виникають в світі як з пізнавальної точки зору, так і в ракурсі «відповідей» на ці «виклики». Цей, донедавна маловідомий масив, останнім часом став предметом дослідження багатьох науковців, як вітчизняних, так і зарубіжних.

Започаткував ці пошуки відомий теоретик та історик науки Т. Кун, який в своїй книзі «Структура наукових революцій» не лише презентував в історичному плані розвиток науки, а й дав широку картину сучасної йому наукової картини світу, зафіксував фактичну і ймовірну зміну парадигм та окреслив вірогідні перспективи її подальшого розвитку. Показово, що книга, яка вперше була надрукована в 1962 році, й досі не втратила своєї актуальності.

Значну увагу проблемам нормативно-внутрішнього та емпірично-зовнішнього наповнення науки та її методологічних концепцій приділяв і вже цитований нами І. Лакатос. Він запропонував, слідом за Куном, концептуальним модулем науки взяти не окрему теорію, а сукупність теорій, в єдності яких знаходить вираз певна метатеоретична єдність, тобто парадигма, базою якої є особливі онтологічні і гносеологічні ідеалізації, які мають місце і є результатом «конвенціоналізму», тобто домовленостей, в певній науковій спільноті. Даний конвенціоналізм стає все більш актуальним, адже сучасна наука включає в себе нові пізнавальні парадигми, серед яких найбільш уживаними є системний підхід і синергетика як міждисциплінарний шлях розгортання наукових пошуків.

Погодимось, що будь-які наукові дослідження на меті пошуки певного «ключа», за допомогою якого стає можливим поєднати «... величезну кількість різноманітних описаних результатів емпіричних досліджень і разом з тим з найбільшою економією засобів і часу визначити їх перспективне використання. Таким «ключем» являється узагальнення як метод упорядкування вже отриманих знань і подальшого формулювання направляючої ідеї дослідження. Термін «узагальнення» означає як «процес узагальнення», так і самі «узагальнені поняття» (судження) і узагальнені теорії. Процес узагальнення тісно пов'язаний з абстракцією». Узагальнення як один із кроків на шляху до створення теорії, зокрема, й теорії управління, в даному разі виконує певну гносеологічну функцію,

яка, зрештою, на думку дослідниць В. Павлової та К. Руденко, набуває наступних ознак: 1. Теорія являється систематизуючим, інтегруючим феноменом пізнання. 2. Вона безпосередньо пов'язана з існуючою «картиною світу», яка відрізняється від неї об'єктом, структурою і рівнем знання. 3. Логічна структура теорії знаходить свій вираз в мові науки, яка існує в описово-описових висловах. 4. Інтерпретація теорії дає можливість виявити її «над емпіричні» «залишки», які є вихідним матеріалом для конструювання подальших об'єктів [5, с. 38].

Теорія і практика управління несе в собі усвідомлення необхідності здійснення процедур філософської рефлексії стосовно законів, принципів, функцій управління, адже, як неодноразово зазначав У. Тейлор, управління одночасно є і наукою, і мистецтвом. Тому проблема методологічного наповнення теорії управління, зв'язок її з філософією, з сучасною картиною світу, з сучасними пізнавальними парадигмами стали сьогодні предметом активного обговорення в науковій спільноті.

Звернімося детальніше до проблеми типу раціональності, говорячи про місце управлінської науки в системі сучасного знання, в ракурсі методологічного забезпечення управління як детермінанти гносеологічного процесу. В аспекті розгляду розвитку науки протягом багатомісячного її існування як певного, визначеного типу раціональності, нині, після періодів, які отримали в літературі назву класичної і некласичної раціональності, наука переживає стан так званої постнекласичної раціональності, яка, на думку деяких дослідників, виявляє найбільш адекватну можливість реалізації методологічних функцій філософії, але при цьому філософія в якості методу характеризується як абсолютністю, так і відносністю: Вона «абсолютна як необхідно і постійно існуюча категоріальна сітка, яка виражає гранично загальні параметри нашого буття в контексті дихотомії духовного — матеріального, якщо по Гегелю, то це, перш за все, якість, кількість, міра, сутність, явище, дійсність... Але дана призма відносна в тому сенсі, що не залишається незмінною, вона виявляє перервність існування методологічної форми в її традиційному вербальному виразі, її самокорекції в результаті постійного діалогу і розвитку, взаємозв'язку предмету і методу» [6, с. 33–34]. В цьому сенсі питання конкретизується стосовно зв'язку філософії та управління, коли йдеться про можливість філософії як методології управління, адже управління є родом діяльності, яка стає предметом науки (теорії управління), а, значить, і об'єктом методології в тій мірі, в якій може бути усвідомлено як система знання зі своєю

системоутворюючою проблематикою: «... те, що можна розуміти під теорією управління, насправді є проблемою організації та самоорганізації систем на різних рівнях матерії, це перш за все — проблема свідомої оптимізації їх функціонування в рамках соціуму. В такому розумінні проблематика управління може бути співвіднесена з методологією як філософською методологією» [7, с. 37].

Відтак, в методологічному полі ми стаємо свідками взаємопроникнення, взаємопереплетіння філософських методів і методів різних наук, завдяки якому формується загальна картина світу. В галузі управління таким чином йдеться про поєднання усталених, традиційних методів та підходів, і підходів інноваційних, які, зрештою, вже досить давно стали невід'ємною частиною методологічного інструментарію науки.

Перш за все, йдеться про міждисциплінарний підхід, який нині є визначальною парадигмою сучасної науки. Він з'явився в Сполучених Штатах та в Великій Британії після Другої світової війни і отримав назву «організаційний розвиток» — *organizational development* — OD. Вплив його на всі галузі знання, в тому числі, і на управлінську науку, практично у всіх країнах світу важко переоцінити.

Для розвитку ідей міждисциплінарного підходу в цих країнах спеціально створювалися лабораторні, тренінгові та психотерапевтичні групи, де проводилися інтенсивні дослідження, результати яких вже з 50-х років почали впроваджуватися в реальних фірмах і організаціях. Цей підхід виявився дуже плідним не лише в практичному, а й у теоретичному планах, у створенні величезної кількості наукової літератури, у проведенні конференцій, симпозіумів, семінарів, у консалтинговій діяльності на різних підприємствах. Згідно з OD-підходом, організація розглядається як соціотехнічна система, де поєднуються як системні знання, отримані з природничих наук та кібернетики, так і дані психології, соціології, етнографії тощо.

Базові ідеї, які лягли в основу OD-підходу, в сучасній літературі формуються наступним чином:

Організація являє собою відкриту систему, яка підпорядковується всім законам і принципам, характерним для інших відкритих систем.

Організація — це соціальна система, що розвивається, в ній працюють всі закони і принципи групової динаміки.

В організації завжди існують і реалізуються два види спільної діяльності: один з них направлений на вирішення базової задачі,

другий — на розвиток міжособистісних стосунків, які виникають між людьми.

Люди в організації неусвідомлено повторюють ті моделі поведінки, які склалися на основі їх досвіду поведінки в сім'ї — перший для кожної людини в організації [7, с. 17].

Це означає, що відкрита система — організація пов'язана з середовищем і залежна від нього та його змін. Організація включає в себе людей як свої елементи, але не зводиться до простої арифметичної суми їх бажань, здібностей і прагнень. Організація як будь-яка система проходить за час свого існування певний ряд етапів (про це неодноразово писали такі видатні філософи, як Дж. Віко, М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі, Л. Гумільов та ін.), які характеризуються не тільки кількісними, а й якісними розбіжностями.

Універсальний закон ієрархії та соціальні технології розподіляють ролі людей як носіїв соціальної дії в організаціях, але в ній же існують і неформальні стосунки між людьми, причому ці неформальні стосунки можуть впливати на ефективність функціонування організації або позитивно, або негативно.

Об'єкт, предмет і специфіка OD-підходу в управлінні полягають в тому, що група людей (організація), незалежно від того, які цілі перед ними стоять, свідомо координуються для досягнення цих цілей. Будь-яка організація постійно взаємодіє з середовищем в певних хронологічних межах різного ступеню проникності та жорсткості. Постійно змінюючись, кожна організація проходить шлях від народження до смерті, але змінюється також середовище існування організації. Зміни відбуваються в політичній і соціальній ситуації, законодавстві, умовах ринку, кліматі, податковій політиці, ціноутворенні тощо. Вкрай важливим моментом тут є лабільність і адекватність організації до змін, адже відповідати на виклики в світі, що постійно змінюється, вона може, лише постійно змінюючись сама, пристосовуючись до цих змін.

Саме цей керований процес змін організації є предметом OD — підходу, де вирішуються дві базові проблеми:

- А) Вживання в умовах середовища, яке змінюється.
- Б) Внутрішня інтеграція.

Ці базові проблеми і є основними задачами управління, причому провідна роль в цьому належить лідерам, які формулюють цілі, мають повноваження проводити системні зміни, задавати напрямок розвитку

організації, персоніфікують організацію, визначають критерії її ефективності [7, с. 19–20].

Відтак, узагальнивши результати інтерпретації міждисциплінарного (OD-підходу), вважаємо за доцільне погодитися з тим, що системна сутність організації полягає в певних моментах, перший з яких постулює: організація — це відкрита система, якій притаманні всі якості інших відкритих систем я яка існує в певних просторових і часових границях (тобто в хронотопі — В.Д.). Специфіка організації як системи визначається людиною, яка одночасно є і елементом цієї системи, і суб'єктом з вимогами до неї. Реалізація цілей лідерів, реалізація цілей персоналу, виробництво, взаємодія з середовищем — це чотири системоутворюючі функції, які детермінують її завдання, цілі, діяльність та взаємодію як у внутрішньоорганізаційному просторі, так і з її зовнішнім середовищем.

У зв'язку з цим і формулюється ряд вимог до управління саме в організаціях як соціотехнічних системах, де має бути структура і система управління, які відповідають саме цій організації:

В організації повинна бути структура управління, здатна вирішувати основні управлінські задачі, реалізувати системоутворюючі функції.

Цю систему, якщо вона є і працює, можна оцінити з точки зору ефективності по ряду об'єктивних критеріїв: оперативність (швидкість прийняття рішень і їх реалізації), вартість, гнучкість (здатність до змін), адекватність рішень, що приймаються, професіоналізм в процесі їх реалізації.

Якщо структура управління не усвідомлена і не описана (положення про підрозділи, контракти з менеджерами, розмежування їх прав і зон відповідальності тощо), то неможливо розробити адекватну систему управління, некоректно навіть говорити про її оптимізацію.

Розглянута нами проблема демонструє не лише подвійний характер управління — як соціальної дії та як соціального інституту, а й той факт, що на рівні осмислення управлінських процесів та на шляху їх оптимізації сучасні вимоги — це залучення до методологічного інструментарію всього комплексу надбань наукового знання, від емпіричних, практичних, прикладних, до таких, які увійшли до арсеналу різних наукових дисциплін. Погодившись з цією тезою, визнаємо, що поряд з традиційними методами, такими, як загальнофілософський діалектичний метод, компаративістика, структурно-функціональний, системно-синергетичний, метод аналізу і синтезу тощо, можна з повним

правом говорити про включення до методологічного арсеналу управлінської науки такого відносно нового і певною мірою інноваційного методу, як міждисциплінарний підхід.

Література:

1. Крымский С. Б. Проектирование и трансформация социальных стратегий на рубеже тысячелетий//С. Б. Крымский//Collegium. Международный научный журнал.— К., 2005.— № 18.— С. 71–104.
2. Сердюк О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права/О. В. Сердюк. — Монографія. — Харків: Яшма, 2007. — 320 с.
3. Щекин Г. В. Социальная теория и кадровая политика [Текст]: монография/Г. В. Щекин. — К.: МАУП, 2000. — 576 с. — Б. ц.
4. Лакатос И. История науки и её рациональные реконструкции//Прил. к кн.: Кун Т. Структура научных революций. — М.: АСТ, 2001.
5. Павлова В. Т., Руденко К. Ф. Логико-исторический анализ методологии и методов научного предвидения/В. Т. Павлова, К. Ф. Руденко. — София, 1984. —издательство болгарской академии наук. — С. 207.
6. Суркова Л. В. Философия и наука: возможна ли философия как методология науки?/Л. В. Суркова//Грани познания: наука, философия, культура в XXI веке. В 2-х кн./(отв. Ред. Н.К. Удумян); Ин-т истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова РАН; Ин-т философии РАН. — М: Наука, 2007. — 228 с. — С. 128–132.
7. Иванов М. А., Шустерман Д. М. Организация как ваш инструмент, Российский менталитет и практика бизнеса/М. А. Иванов, Д. М. Шустерман. — 3-е изд.- М: Альпина бизнес букс; 2006—392 с.

Димитров В. Ю. «Методологический ландшафт» современной науки и управления

Осуществляется анализ практического и теоретического аспектов управления в ракурсе современной методологической ситуации с включением в него междисциплинарного подхода.

Ключевые слова: *управление, социальное действие, методология, системность, синергетичность, междисциплинарный подход.*

Dymytrov V.Y. «Methodological landscape» of modern science and management

The analysis of the practical and theoretical aspects of management from the perspective of modern methodological situation with the inclusion of an interdisciplinary concept.

Keywords: management, *social action*, *methodology*, *system*, *the synergies*, *the interdisciplinary concept*.

УДК 323.1

ПЛЮРАЛІСТИЧНО-СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПОГЛЯД НА ЕВОЛЮЦІЮ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Дубінін В. В. ©

*Доктор філософських наук, професор кафедри філософії,
соціально-політичних і правових наук Донбаського державного
педагогічного університету*

Розглядаються субстанційні та атрибутивні проблеми розвитку етнічних спільнот в контексті плюралістичного та синергетичного аналізу.

Ключові поняття: *етнос, субстанційні та атрибутивні властивості етнічних спільнот, плюралізм, синергетика, аттрактор.*

Тривалий час у свідомості значної частини мислячих людей домінував моністичний погляд на еволюцію Всесвіту. Дуалізм і пантеїзм, в кращому випадку намагались внести корективи у моноліїну траєкторію розвитку всього сушого, але не надовго. І сьогодні ми є свідками того, що монізм ціпко тримається і відстоює свої позиції принаймні в релігійних уявленнях іудаїзму та буддизму. У міфологічних поглядах на Всесвіт люди прагнули до плюралістичної картини світу (швидше за все несвідомо), коли різноманітним явищам природи відводилась роль окремих богів, тобто першооснов і рушійних сил розвитку певних сфер Всесвіту. Але міфологічний плюралізм поступився монізму в умовах рабовласницьких і, особливо, феодальних суспільних відносин. Викликає на себе увагу та обставина, що пріоритет того чи іншого філософського напрямку визначався суспільно-політичними інтересами. Потім ця традиція — шукати повсюдно моністичне начало — наклалась і на вивчення природи. І лише наприкінці ХХ століття остаточно виявилась обмеженість моністичної філософії, особливо у зв'язку з крахом соціалістичного та комуністичного будівництва на значному геополітичному просторі Європи, Азії та інших частин Землі. У ХХІ столітті набуває розвитку плюралістична філософія у сполученні з міждисциплінарним науковим напрямом — синергетикою. Мета нашого повідомлення полягає в обґрунтуванні необхідності та ефективності плюралістичного і синер-

гетичного підходу до аналізу еволюційних процесів в надрах етнічних спільнот, зокрема, народу.

Розпочнемо з визначення ключових понять. Етнос ми розглядаємо як поняття, що позначає множину людей, яка має спільне природно-суспільно-духовне походження, специфічні форми власності та господарювання, управління, своєрідну мову, світогляд, культурно-історичні традиції, ментальність. Альтернативою етносу є раса. Тому до етносу і раси ми ставимося як до протилежностей у розвитку людини як родової істоти та її різноманітних спільнот. Їх тотожність полягає у кровно-родинній спорідненості, а відмінність, головним чином, у природних особливостях кольору шкіри, форми голови, обличчя тощо. Основних рас на світі налічується близько чотирьох (європеїдна, монголоїдна, негроїдна та австралоїдна), які в свою чергу підрозділяються на декілька груп. Наприклад, європеїдна раса поділяється на атлантико-балтійську, біломоро-балтійську, середньоевропейську, балкано-кавказьку. Етносів на планеті налічується понад двох тисяч. Оскільки предметом нашого повідомлення виступає етнічна структура людських спільнот, то ми зосередимо увагу саме на особливостях розвитку етнічних процесів в контексті плюралістичного та синергетичного аналізу.

Плюралістична філософія, суть якої полягає в тому, що в якості першооснови і рушійної сили розвитку приймається безмежна кількість елементів, не цурається монізму, дуалізму та інших поглядів. У цьому контексті філософський плюралізм не заперечує права на існування синергетики, якій останнім часом надається значної уваги, як вченню про сумісні дії самоорганізованих та саморозвиткових систем. Сумісні дії можуть бути лише в так званих аттракторних точках, які характеризуються притягінням. Останнє може бути: а) необхідним, тобто викликатися об'єктивним збігом обставин; б) випадковим збігом обставин, хоча і суттєвим; в) компліментарним, тобто притягінням за симпатією. До синергетичної парадигми належить такі категорії як: самоорганізація, саморозвиток, нелінійність, хаос, фрактал, динамічні системи, аттрактор та ін.

Зупинимось, зокрема, на категорії «аттрактор», яка виникла в лоні природничих і технічних наук. Термін «аттрактор» походить від англійського «attract», що в перекладі означає «приваблювати», «привертати». Вважається, що у фазовому просторі динамічної системи існує безліч точок, які виконують функцію аттрактора. Поняття «аттрактор» свідчить про те, що між елементами системи існують позитивні і негативні

зв'язки. Вважається, що саме гармонія і взаємовиключення цих зв'язків детермінує формування і розвиток будь-яких систем, в тому числі й етнічних. Етнічні системи взаємодіють за природним законом тяжіння, коли більш розвинені етнічні спільноти за субстанційними та атрибутивними ознаками прилучають до себе слабких.

Аттракторними точками у стосунках між етнічними системами можуть бути явища природи, наприклад, земля, вода, повітря, флора та фауна, корисні копалини тощо. Аттракторні точки можуть стосуватися субстанційних (природних, суспільних та духовних) предметів, явищ чи процесів, а також атрибутивних (потреб, ідеалів, цілей, цінностей та інтересів) властивостей етнічних спільнот.

Етнос можна розглядати в якості аттрактора природної, суспільної та духовної еволюції, яка має нелінійний, багатовекторний напрям. Етнічні спільноти, як і будь-які інші системи, розвиваються за законами діалектики, зокрема, закону заперечення заперечення. Вони розвиваються нібито по спіралі в природному, суспільному та духовному аспектах, тобто в орбіті цих трьох напрямів. В той же час кожна система повертається навколо своєї осі внаслідок самоорганізації. У розвитку всього суцього має місце перехрестя природних, суспільних та духовних факторів. Це означає, що в розвитку всесвітніх явищ і процесів має місце: а) гармонійна взаємодія різноманітних явищ; б) в певний час і в певному місці може переважати однобічність, тобто може переважати якийсь один напрям (природний, суспільний або духовний).

Крізь призму категорії «аттрактор» ми маємо підстави розглядати будь-яку етнічну систему, у складі якої існує певна кількість підсистем у вигляді субетнічних спільнот. Точками притягання в етнічних спільнотах виступають природні, суспільні та духовні властивості, а в якості атрибутивних властивостей етнічних систем ми розглядаємо спільні потреби, ідеали, цілі, цінності та інтереси. Які ж існують варіанти аттракторних сполучень між етнічними системами. У межах певного етносу це можна простежити на прикладі такого природного, суспільного і духовного явища як мова. Скажімо, в українському поліетнічному етносі існує стільки мов, скільки нараховується субетнічних спільнот.

Субетнічні спільноти — це ті родові, племінні, союзно-племінні та національні спільноти, які складають український етнос як симбіозні явища. Інколи субетнічні спільноти поділяють за віковим критерієм на старі і нові. Часом нові субетнічні спільноти асимілюються з корінним етносом і втрачають свою субетнічну якість. В Україні проживає значна

частина росіян, євреїв, білорусів, молдован та інших представників певного субетноса, які асимілювались з титульним етносом через шлюбні відносини та зв'язки. Тому субетноси, як ми вже зазначили не мають власної території. Але форми власності та господарювання вони інколи впроваджують такі, які засвоїли на рідній землі.

До варіантів розв'язання мовних проблем можна віднести: а) гармонійний, коли задовольняються потреби, ідеали, цілі, цінності та інтереси всіх субетнічних спільнот титульного етносу; б) негармонійний варіант вирішення проблем, коли жоден етнос не вдоволений рішенням проблем; в) надання переваги мові титульного етносу без пояснень (обгрунтувань); г) надання державного статусу субетнічним мовам в районах їх компактного проживання; д) компромісний варіант, коли: 1) жоден етнос хоча і не задоволений повністю етнічною ситуацією, але розуміє необхідність компромісу; 2) титульний етнос отримує більше можливостей для свого росту, за рахунок субетнічних спільнот, які вважають це явище тимчасовим; е) конфліктний, коли інтереси значної кількості субетнічних спільнот ігноруються без пояснень. У будь-якому випадку атрактивна ситуація стосовно такого субстанційого явища як мова викликає низку питань, пов'язаних із атрибутивними властивостями субетносів: а) кому це потрібно?; б) що в ідеалі це означає?; в) яка мета цього явища?; г) яка ціна розв'язання цієї проблеми?; д) кому це вигідно, тобто чий інтересам відповідає постановка та розв'язання атракторної ситуації?

Розглянемо уважніше ситуацію пов'язану з мовою. Оскільки вона торкається всіх і кожного, то має підстави розглядатися як атрактивна. Українська мова є державною в Україні. Другою за чисельністю в Україні є російська мова, яка переважає в східній та південній Україні. Решта — західна, південнозахідна та північнозахідна Україна — переважно україномовна. Із цього випливає, що російська мова, домінуючи на значній території України претендує на статус другої державної мови. Ця ситуація може мати далекоглядні наслідки, а саме: рано чи пізно Росія може схаменутися, сказавши: «Якщо більшість населення України розмовляє російською мовою, то Україну варто розглядати частиною Росії, принаймні, її лівобережну частину».

З позиції категорії «субетнічні потреби» можна сказати, що проблема, яка торкається території, форм власності, господарювання, управління, світогляду, культурно-історичних традицій і, звичайно, навчання та виховання на мові певного субетносу. Вона стосується

виникнення, функціонування та розвитку субетнічних спільнот, які в ідеалі бажать зберегти та розвинути субстанційні та атрибутивні свої властивості. Однак, саме субстанційних своїх властивостей, пов'язаних безпосередньо з літосферою, гідросферою, атмосферою та біосферою субетноси не мають. Вони, власне кажучи, «орендують» їх у титульного етносу. Субетноси у складі народу «орендують» майже все, за винятком, можливо, мови. Але в унітарній державі говорити про двомовність або багатомовність принаймні некоректно. В унітарній державі має домінувати мова титульної нації.

Третя атрибутивна характеристика етносу пов'язана з метою того чи іншого явища. Йдеться, наприклад, мету надання субетнічним мовам державного статусу в місцях їх компактного проживання. Не викликає сумніву — той, кому це вигідно. Це вигідно Росії, яка ще не позбулася імперських амбіцій, які були започатковані ще за часів царату. Вона, звичайно, використовує всі важелі, щоб надавати статусу державної мови менш численним субетнічним спільнотам у складі українського народу, скажімо, німцям, грекам, іспанцям, португальцям? Швидше за все, Німеччина, Греція, Іспанія, Португалія ставляться до цієї проблеми байдуже, оскільки ці країни безпосередньо не межують з Україною. І названі етнічні спільноти не мають десятипроцентного рівня за кількістю осіб своєї національності. Інша справа, ставлення до регіональної мови на державному рівні близьких сусідів України: угорців, поляків, болгар та інших.

Цінність як атрибутивна властивість етнічних спільнот означає те, **що** для них має доленосне значення. У свідомості українського етносу категорія цінність грає всіма барвами, які властиві поліетнічному українському народу. Альфою і омегою ціннісних орієнтацій українського народу виступають субстанційні його властивості: літосфера, гідросфера, атмосфера, біосфера, соціосфера та ноосфера. До них ми повернемося після того, як скажемо декілька слів про аттрактивну функцію інтересу в розвитку субетнічних систем. Інтерес тут виконує роль детермінатора та регулятора зв'язків і відносин між: а) субетнічними спільнотами; б) субетнічними спільнотами (частинами) та народом (цілим). Інтереси можуть цементувати, а можуть і руйнувати цілісність українського народу в процесі розв'язання суперечностей між його субстанційними і атрибутивними сторонами. Торкнемося ще таких субстанційних моментів міжетнічних стосунків стосовно території, форм власності, господарювання та управління. Народ має територію,

але його субетнічні спільноти, скажімо, росіяни, євреї та інші етнічні меншини власної території не мають, за виключенням кримських татар. Це куматоїдні етнічні явища. У складі народу вони мають субстанційні та атрибутивні якості народу, складовими частинами якого вони являються. Але як субетнічні спільноти вони не мають власної території, форм власності, господарювання та управління, за виключенням, знов таки, кримських татар, які мають власну територію — Кримський півострів. А хто на ньому проживає. Здається, переважно росіяни та українці. Треба, на наш погляд, здійснити всеукраїнський перепис населення, щоб мати реалістичні уявлення хто є хто в Україні. Хто — хазяїн, а хто — гість. До речі, значна частина українців спілкується мовою свого шановного гостя — росіянина. Таке перекручення історичної долі сталося після розпаду Київської Русі під ударами монголо-татарських завойовників. Це було стихійне лихо для українців. Але з точки зору всесвітньої історії тут спрацювала і певна закономірність, яку ще досить глибоко ми не збагнули. Український етнос, а разом з ним і мова, занепали не без допомоги сусідньої Росії, яка скористалася цією обставиною у своїх етнографічних і політичних інтересах.

Форми власності титульного етносу склалися віками. Тут мали місце і приватна і загальна і змішана власність із рудиментами передуючих етнічних спільнот.

Форми правління субетнічні спільноти мають такі: по-перше, приймаються форми правління титульного етносу; по-друге, застосовуються ті форми, які вони унаслідували від своїх пращурів на рідній землі.

До речі, форми власності, господарювання, управління та мови можна класифікувати за горизонтальним та вертикальним критеріями. За вертикальним критерієм маємо три рівня: 1) центральний (де переважає мова титульного етносу); 2) регіональний, обласний (де переважає мова регіону); 3) місцевий (місто, район, селище), де переважає мова населення цього пункту. Форми власності за горизонтальним критерієм — республіканський, регіональний та місцевий. На республіканському рівні переважають ті форми власності, що виявилися найефективнішими і належать титульним етносам. Разом з тим форми власності можуть бути ще інтернаціональними та глобальними.

Форми правління є найскладнішим і найзаінтригованішим питанням у етнічних стосунках. Дійсно, не зовсім зрозуміло в якому плані у Верхній Раді врахована поліетнічна структура українського суспільства. Якщо врахована, то в якій пропорції в ній представлені етноси. Із загальної

кількості народних депутатів — 450, скільки серед них титульних українців, росіян, білорусів, молдован, євреїв, угорців та ін. Здається, етнічний принцип зараз не має значення в тому сенсі, що він просто не враховується. Партії, об'єднання, рухи керуються партійними, корпоративними критеріями. А це означає, що до Верховної Ради попадуть за партійними списками, відкрито чи замасковано росіяни, євреї та інші.

На регіональному (обласному) рівні пріоритет мають ті етнічні спільноти, які переважають в даній місцевості. Але люди керуються інтересами і, власне, політичні інтереси будуть відкидати етнічні інтереси. Інакше кажучи, належність до тої чи іншої партії буде більш важлива і суттєва, ніж етнічна приналежність.

На місцевому рівні інколи переважає партійний, клановий та корпоративний чинник. Але партійці все одно належать до певного етносу. Кого буде більше, хто буде переважати за цим критерієм? У східному регіоні — це росіяни та зросійщені українці, євреї та інші.

Підводячи підсумок всьому вищесказаному звернемо ще раз увагу на переваги які має філософський плюралізм перед монізмом у поглядах на етнічні процеси. По-перше, сутність етнічних спільнот філософський монізм вбачає у чомусь одному: або природі, або суспільстві, або духовності. З боку філософського плюралізму субстанційна природа етнічних спільнот є комплексною, тобто вона є органічним поєднанням природних, суспільних і духовних предметів, явищ та процесів. По-друге, кожна субстанційна сфера етнічних спільнот поділяється на безліч підрозділів. Так, природні предмети, явища і процеси складаються із літосферних, гідросферних, атмосферних, біосферних елементів, які в свою чергу можуть безмежно класифікуватися. Суспільні предмети, явища та процеси також мають безмежну градацію як за матеріальним, духовним, так і за змішаним критерієм. Коли вирішального значення надається ролі виробництва в життєдіяльності етнічних спільнот, маємо справу з матеріалістичним (економічним) монізмом. Коли ж, навпаки, перевагу надають духовному фактору в житті суспільства — йдеться про ідеалістичний монізм. По-третє, серед атрибутивних якостей етнічних спільнот філософський монізм надає переважного значення потребам, які детермінують ідеали, цілі, цінності та інтереси. Філософський плюралізм долає цю однобічність, проголошує взаємозв'язок атрибутивних якостей етнічних спільнот. Оскільки істина завжди конкретна, то в певних (і тільки в певних) історичних умовах якісь атрибутивні

властивості будуть відігравати вирішальну роль. Плюралістичний аналіз узгоджується з синергетичною методологією, в контексті якої всі природні, суспільні та духовні системи мають самоорганізовану та саморозвиткову структуру. Тому такі синергетичні категорії як нелінійність, фрактал, аттрактор та інші не суперечать, а доповнюють, поглиблюють і конкретизують філософський плюралізм в дослідженні проблем етногенезу.

Дубинин В. В. Плюралистически-синергетический взгляд на эволюцию этнических процессов

Рассматриваются субстанциальные и атрибутивные проблемы развития этнических общностей в контексте плюралистического и синергетического анализа.

Ключевые слова: *этнос, субстанциальные и атрибутивные свойства этнических общностей, плюрализм, синергетика, аттрактор.*

V. V. Dubinin Pluralist-synergetic view on evolution of ethnic processes

Considered substantial and attribute the problem of ethnic communities in the context of a pluralistic and synergistic analysis.

Keywords: *ethnicity, substance and attribute properties of ethnic communities, pluralism, Synergetics, attractor.*

УДК 008.001.361 (52)«18/19»

ПРОБЛЕМА ПОШУКУ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЯПОНСЬКІЙ ДУХОВНІЙ ТРАДИЦІЇ ЕПОХИ МЕЙДЗІ (межа ХІХ — ХХ ст.)

Мозгова Т. А. ©

*Аспірантка кафедри філософії Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова*

Здійснено спробу розглянути проблему пошуку культурної ідентичності в Японії на межі ХІХ — ХХ ст., тобто в епоху Мейдзі (1868–1912) — в період модернізації держави і японського суспільства, яке перебувало в повній міжнародній ізоляції протягом попередніх двох століть.

Ключові слова: *японська духовна традиція, культурна ідентичність, японська ідентичність, епоха Мейдзі, модернізація, зміна світоглядних парадигм.*

Вступ. Мабуть жодна національна культура світу не відноситься так прискіпливо до опанування свого власного фізичного простору, як це властиве японцям. Зрозуміло, що дана характеристика притаманна насамперед для етносу, який опановував протягом всієї своєї історії лише чітко обмежену територію, а отже міграційні процеси всередині даного етносу повинні були характеризуватись зовсім незначним ступенем інтенсивності та відповідно високим ступенем осілості. «На противагу більшості давніх народів, — писав відомий радянський японіст М. Конрад, — японський народ жив і розвивався в одних й тих же природних умовах, в одному й тому ж просторі, в одному й тому ж етнічному складі; без загарбницьких вторгнень, без зовнішніх завоювань, без насильницького вкорінення чужоземних елементів» [1, с. 44]. Таким чином, з економічної, політичної точки зору Японія розвивалась майже виключно за рахунок лише одних внутрішніх факторів. Тому вивчення досвіду японського «чуда» дозволить нам більш глибоко зрозуміти цей феномен, коли після поразки у Другій світовій війні Японія за короткий час стала одним із лідерів світового економічного співтовариства, а її оригінальні духовні та естетичні цінності стали вважатися еталонами у багатьох країнах світу.

Постановка завдання. Авторка здійснила спробу проаналізувати суперечливість процесу інкорпорації західного світогляду в японську культурну традицію на прикладі епохи Мейдзі (межа XIX — XX ст.).

Аналіз досліджень і публікацій характеризується сьгодні відносно невеликою кількістю наукових доробок вітчизняних вчених-філософів. І пояснюється це тим, що ґрунтовне вивчення цього варіанту східної культури та філософії неможливе без знання японської мови. Разом з тим слід підкреслити, що за радянських часів найбільш знаними вітчизняними спеціалістами у галузі вивчення японської культурної традиції були Т. Богданович [2], Т. Григор'єва [4], О. Ігнатович [5], Ю. Козловський [7], М. Конрад [8], А. Мещеряков [9].

В останні роки дослідження у галузі вивчення японської культури та філософії успішно вирішуються і починають з'являться ґрунтовні роботи вітчизняних вчених-філософів, які зосереджують увагу на різноманітних аспектах вивчення культурологічної та філософської проблематики Японії як минулого часу, так і її сучасного періоду. Це такі дослідники як І. Безруков (Росія) [1], Г. Васик (Україна) [3], С. Капранов (Україна) [6], Скворцова (Росія) [11], К. Солонін (Росія) [12], А. Стрелкова (Україна) [13], Н. Трубникова (Росія) [14].

Виклад основного матеріалу. Перші контакти японців з європейцями припадають лише на першу половину XVI ст. У 1542 р. шторм відносить португальський корабель до берегів Японії, а наступного року вже цілеспрямовано відряджається португальська експедиція до Японії.

З кінця XVI ст. в Японії починає розповсюджуватися християнство. Але згодом після заборони 1597 р. починається гоніння на християн, апогей якого припадає на 1625 р. Після столітнього «смутного часу» до влади приходить імператор Ода Набунага, але згодом влада переходить до Токугава Ієясу, династія якого протримається два століття — з XVII до середини XIX ст. Звідси назва цього періоду — епоха Токугава.

Протягом всієї епохи Токугава, тобто протягом 1639–1853 рр. держава була повністю «закритою» для іноземців. Як в'їзд, так і виїзд карався в Японії смертною карою. Виключенням була крихітна територія острова Десіма біля порту Нагасакі, де раз у рік з'являвся один єдиний європейський корабель і де неподалік розмішувалось поселення голландських колоністів, які могли займатись певними торговельними операціями, але під жорстким контролем японського уряду.

У другій половині XIX ст. в житті Японії назріла гостра необхідність модернізації держави та суспільства. Адже держава знаходилась

на узбіччі світового економічного та культурного розвитку. Постала нагальна потреба, по-перше, «відкрити» Японію для всього іншого світу та здобути й зайняти своє власне місце у світовому співтоваристві, і, по-друге, визначитись по відношенню до невідомого та ментально чужого щодо Японії Заходу. Всі ці процеси припали на епоху правління (1853–1912 рр.) імператора Мейдзі, а тому й всі економічні, політичні та соціально-культурні перетворення тієї пори отримали назву «Мейдзі ісін», тобто реформи епохи Мейдзі.

При зустрічі з європейською культурною традицією японці зіткнулися з новою для себе світоглядною парадигмою, а саме, з матеріалістично-прагматичною. Неприхована користь та вигода були скоріше співзвучними щодо менталітету місцевого торгового прошарку, але лишались абсолютно чужими для японського суспільства в цілому. Не треба також забувати, що прошарок торговців в японському суспільстві залишався за своїм соціальним статусом на той час найнижчим, а найвищим прошарком вважався прошарок самураїв, який втілював у собі конфуціанську і буддистську ідею аскетизму та безкорисливості.

Таким чином, в японському суспільстві самураї відігравали роль широко освіченої військової інтелігенції. Саме вони першими усвідомили необхідність «відкриття» Японії для Заходу. При цьому на момент початку правління імператора Мейдзі (1853 р.) вони разом із сім'ями склали лише десять відсотків населення країни. Не треба також забувати, що самураї правили своєю країною з XII ст. і на час приходу до влади імператора Мейдзі являлись найбільш передовим у культурному відношенні прошарком суспільства. Саме самураям прийшлося створювати новий образ майбутньої країни, який повинен був бути сприйнятий кожним пересічним японцем як власний та цілком зрозумілий ідеал.

Самураї розпочали вивчення як сучасних європейських мов, так і давньогрецької мови та латини. Такими освітніми заходами вони задали найвищий стандарт щодо вищої освіти, яка, до речі, збереглася в країні до сьогодні. Слід підкреслити, що поряд із заохоченням засвоєння західних знань, держава зберігала та посилювала національну духовну традицію. Західноєвропейські знання не розглядалися як підґрунтя національної ідентичності, що знайшло своє вираження у гаслі «вакон-ёсай», що означало «японський дух, західні знання». Під «японським духом» розумілось традиційно цілісне гуманітарне знання про світ та людину.

Отже, зіткнення з європейською цивілізацією постало як серйозне випробування для пересічних громадян країни. Адже необхідність модернізації національних смисложиттєвих традицій породжувало психологічну напругу та неминучі стреси, а більш високий рівень розвитку техніки та матеріального добробуту на практиці доводили ефективність та доречність європейської цивілізації, але при цьому японці не могли й не хотіли відмовлятися від своїх духовних традицій.

Процес проникнення західноєвропейського світогляду в японську культуру проходив в країні у три етапи. Перший етап хронологічно припав на 1868–1878 рр. і отримав назву «просвітницького», тобто етапу західноєвропейського просвітництва щодо японського суспільства. Спочатку чужоземна духовна культура сприймалась японцями як одне єдине ціле. «В епоху Мейдзі», — пише відома вітчизняна дослідниця японської культурної традиції Т. Григор'єва, — Японія пройшла шлях європейської історії за декілька десятиліть, що призвело до співіснування того, що в європейській літературі розвивалось у послідовному порядку» [4, с. 320].

Наступний етап хронологічно припав на наступне десятиліття (1878–1888 рр.) і характеризувався досить критичним ставленням до власної культурної традиції, коли «все своє» заперечувалось та взагалі відкидалось як архаїчне і непотрібне для майбутньої незалежної країни. Перемога такого світобачення неминуче привела б країну до повного інтелектуального самознищення.

Третій етап характеризувався своєрідною національною рефлексією, намаганнями збагатити традиційну японську культуру категоріальним апаратом і концептами Заходу, що нерідко призводило до понятійних непорозумінь та загалом до неможливості артикулювати японську модель мислення засобами європейського структурування мисленнєвої діяльності і навпаки.

При цьому необхідно враховувати ще й той факт, що головною метою японського уряду була суто-прагматичне завдання — це уникнення колонізації країни. Досягти цієї мети можливо було лише за рахунок військової сили країни, що у свою чергу досягалось шляхом науково-технічного прогресу.

На початок епохи Мейдзі Японія була відсталою країною у науково-технічній, військовій та побутовій сферах. Вихід правителів країни був віднайдений лише один — це засвоєння західноєвропейських

знань, а засвоїти їх можливо було лише заговоривши з європейцями однією мовою — мовою дискурсивного мислення.

У 1908 р. була успішно розпочата освітня програма уряду Японії з впровадженням обов'язкової шестирічної освіти для всіх громадян країни, що невдовзі значно підвищило рівень інтелектуалізації населення. Кінцевим наслідком цієї програми стало досягнення на початку ХХ ст. суцільної грамотності всього населення країни. Ці досягнення були запорукою взаємної невпинної праці як уряду, так і народу. Й сьогодні цей досвід лишається предметом захоплення та вартий ретельного вивчення для будь-якого народу будь-якої країни.

Слід підкреслити, що не дивлячись на освітню орієнтацію щодо точних наук, не уникнули забуття й гуманітарні знання: швидкими темпами йшло засвоєння філософських теорій Заходу, зокрема філософії Древньої Греції. Відбулись також значні зрушення в інституалізації освітніх процесів в країні. Зокрема, у 1877 р. був відкритий Токійський університет. У цьому ж році у присутності імператора Мейдзі, кабінету міністрів Нісі Амане, засновник філософської естетики Японії, прочитав чотири лекції про важливість філософської естетики для створення майбутньої незалежної освіченої країни. В результаті цих лекцій урядом були виділені гроші на навчання студентів за цією спеціальністю. Й сьогодні Токійський університет вважається неперевершеним у підготовці спеціалістів зі спеціальності «естетика» не лише в Японії, але й в усьому світі.

Відносно релігії в епоху Мейдзі, то ця проблема стосувалась насамперед відношень між синтоїзмом і буддизмом. Довгий час релігія синто існувала поряд з буддизмом і у синтезі з ним. Епоха ж Мейдзі розділила їх: ствердились дві різні релігії замість єдиного комплексу вірувань. Спочатку синто перетворюється у державну релігію Японії і головним святом державного синто стає кігенсецу, тобто День заснування імперії. У 30–40 рр. ХХ ст. виникають навіть гоніння на буддизм у зв'язку з націонал-патріотичною пропагандою. Післявоєнна конституція 1947 р. виголосила свободу совісті та відокремлення релігії від держави, тим самим оголосивши кінець державному синто. Отже, в рамках синто-буддистського синкретизму існувала реальна загроза поглинання синтоїзмом буддизму. Але синтоїзм вижив насамперед як національна релігія Японії, а це означає, «... що кожен японець виключно в силу свого походження являється синтоїстом, а не японець

синтоїстом бути не може. Іншими словами, синто за своєю суттю глибоко націоналістично» [10, с. 192].

Загалом, питання про вибір віросповідання в смислі диз'юнктивного судження «або — або» є безглуздим для японської моделі мислення, бо «японський релігійний світогляд витікає з інших передумов и не варто розглядати його як регулятор самосвідомості або критерій вибору того чи іншого типу поведінки» [15, с. 82].

Чому ж питання про вибір віросповідання є безглуздим? Насамперед тому, що Японія — це країна, де люди не сперечаються («кото агесе-но куні»). Увічливість — головна риса навіть найбільш напружених відносин, що завжди прагнуть закінчитися «у» — компромісом та злагодою. Слово «ні» усіяко ухиляється. Цей стиль поведінки лишається нерідко незрозумілим для європейця. Наприклад, японець, домовляючись з ким-небудь про наступну зустріч, під час розтавання ніколи не говорить «ні», навіть за умови, що він не зможе прийти на зустріч в домовлений час. Отже, і у поведінці ми спостерігаємо дію закону збалансованої рівноваги («ва») та уникнення всіляких крайнощів у спілкуванні між людьми.

Таким чином, якщо європейець цінує у спілкуванні насамперед прозорість, пряmlinійність, однозначність висунутих тез та аргументів, то для японця вся зачарованість бесіди полягає у наявності певних невизначеностей, натяків, неоднозначностей, непрозоростей. Всупереч європейцю, погані відносини з людиною не є приводом вираження неповаги до неї. Звідси випливає й різний смисл та значення діалогу в європейській та японській культурі. Якщо для європейця діалог завжди є засобом самоствердження та самозахисту, тобто взаєморозуміння досягається завдяки мові, і саме мова «цементує» людські відносини, то для японця діалог виступає засобом пом'якшення атмосфери співприсутності з іншою людиною, тобто у центрі такого діалогу знаходиться не власне «я», а співрозмовник.

Висновки. Таким чином, розгляд проблеми пошуку культурної ідентичності в Японії на межі XIX — XX ст., тобто в епоху Мейдзі (1868–1912) дозволить у подальшому ще більше розширити рамки ведення діалогу між Сходом та Заходом.

Література:

1. Безруков И. В. Нисида Китаро: Сравнительный анализ японской и западной философии: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03/И. В. Безруков//Санкт-Петербургский государственный университет. — СПб., 2010. — 23 с.
2. Богданович Т. А. Очерки из прошлого и настоящего Японии/Т. А. Богданович//История Японии. Сб. историч. произведений. — М.: «Русская панорама» — «СПСЛ», 2010. — С. 73–157.
3. Васик Г. В. Екстагичність у західноєвропейській та японській екзистенційній філософії: порівняльний аналіз: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04/В. Г. Васик//Київський ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2012. — 19 с.
4. Григорьева Т. П. Японская художественная традиция/Т. П. Григорьева. — М.: Искусство. — 1979. — 291 с.
5. Игнатович А. Н. Буддизм в Японии. Очерки ранней истории/А. Н. Игнатович. — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука». — 1988. — 318 с.
6. Капранов С. В. «Ісе моногатарі» як пам'ятка японської релігійно-філософської культури доби Хейан/С. В. Капранов. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. — 168 с.
7. Козловский Ю. Б. Философия экзистенциализма в современной Японии/Ю. Б. Козловский. — М.: Наука, 1975. — 183 с.
8. Конрад Н. И. Японская литература в образах и очерках/Н. И. Конрад. — М.: Наука, 1991. — 562 с.
9. Мещеряков А. Н. Книга японских символов. Книга японских обыкновений/А. Н. Мещеряков. — М.: Наталис, 2003. — 560 с.
10. Светлов Г. Е. Традиционные верования японцев/Г. Е. Светлов//Локальные и синкретические культы. — М.: Наука, 1991. — С. 174–192.
11. Скворцова Е. Л. Японская эстетика: от традиции к философии/Е. Л. Скворцова//Notabene. Журнал Филология. — 2011. — № 4 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.nbpublish.com/view_post_178.html
12. Солонин К. Ю. Хайдеггер и японская философия/К. Ю. Солонин//Хайдеггер и восточная философия: поиск взаимодополнительности культур. Отв. ред. Корнеев М. Я.,

- Торчинов Е. А. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. — С. 77–94.
13. Стрелкова А. Ю. Принципы дзен-буддизму у філософії Дōгена: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05/А. Ю. Стрелкова//АН України, Ін-т філософії. — К., 2006. — 16 с.
 14. Трубникова Н. Н. Рассуждения о Японии как «стране богов» в XIII в./Н. Н. Трубникова//Вопросы философии. — 2012. — № 8. — С. 85–94.
 15. Ямаори Т. Блуждания богов в пространстве японской культуры/Т. Ямаори//Вопросы философии, 1998. — № 2. — С. 80–89.

Мозговая Т. А. Проблема поиска культурной идентичности в японской духовной традиции эпохи Мэйдзи (рубеж XIX — XX вв.)

Осуществлена попытка рассмотреть проблему поиска культурной идентичности в Японии на рубеже XIX — XX вв., то есть в эпоху Мэйдзи (1868–1912) — в период модернизации государства и японского общества, которое на протяжении двух предыдущих веков пребывало в полной международной изоляции.

Ключевые слова: *японская духовная традиция, культурная идентичность, японская идентичность, эпоха Мэйдзи, модернизация, смена мировоззренческой парадигмы.*

Mozgova T. A. The problem of search for cultural identity in Japanese cleric tradition of Meiji period (between the XIX — XX century)

There is attempt to consider the problem of search for cultural identity in Japan in the period of the XIX–XX century in Meiji period (1868–1912) — the time of modernization of Japanese state and society that was in absolute international isolation during the previous two centuries.

Keywords: *Japanese cleric tradition, cultural identity, Japanese identity, Meiji period, modernization, change of ideological paradigms.*

УДК 130.2

ОНТОЛОГИЯ «ЧЕЛОВЕКА КУЛЬТУРНОГО»*Атаманчук-Ангел В. И.* ©*Старший преподаватель Государственной академии
руководящих кадров культуры и искусства*

Анализируется культуротворчество в континууме результатов.

Ключевые слова: *культура, субстанция, идеальное, материальное, система, составляющие, бытие, ничто, свойства, движение, единство.*

Сегодня антропологи рассматривают культуру не просто как продукт биологической эволюции, а как её неотъемлемый элемент, главный механизм адаптации человека к внешнему миру. Именно потому, в нашей концепции, результат — адаптация человека к внешнему миру, оказывает центральное организующее влияние на все этапы формирования культуры, как функциональной системы, а сам полезный результат — «человек культурный» является, несомненно, функциональным феноменом, и всю архитектуру можно назвать функциональной системой.

«Система (от др. — греч. Σύστημα — целое, составленное из частей; соединение) — множество элементов, находящихся в отношениях и связях друг с другом, которое образует определённую целостность, единство» [1].

Культура, как идеальная система, состоя из подсистем, таких как система мировосприятия (в том числе наука, миф, религия, суеверие и т. д.), система ценностей, система целей и способов их достижения, в материальном мире проявляется через человека в виде продуктов производства, образцов искусства, технологий, практик.

С исчезновением носителей идеальной составляющей, прекращается воплощение культуры в материальном мире. Хотя она может быть сохранена и передана через книги, электронные носители и т. д., но без живого человеческого контакта она становится как бы замороженной, законсервированной в артефакт, перестает быть открытой системой.

«Открытые системы — свободно обменивающиеся энергией, веществом и информацией с окружающей средой. В открытых системах

могут происходить явления самоорганизации, усложнения или спонтанного возникновения порядка» [2].

Национальная культура может быть представлена одним человеком, носителем некой культуры, то есть состоять из одного элемента, но как пустое множество (отсутствие носителя данной культуры), она становится уже не ныне сущим, а историческим фактом.

В биологическом смысле нация или ее часть может продолжать свое существование, но при этом перестать быть носителем данной идеальной культурной системы или каких-то из ее составляющих. Ближайший пример — так называемое «советское искусство».

С другой стороны носителем идеальной культурной системы, или части ее, может стать и иная, в биологическом смысле, нация, ее часть или сразу несколько наций. Пример — система научного мировосприятия, музыкальное искусство, смокинг и английский галстук, товарное производство и т. д.

Надо отметить, что свойства системы национальной культуры не сводится к сумме свойств составляющих её компонентов (неаддитивность). Однако утверждение, что культура нации не зависит от культуры личностей ее составляющей, также явно противоречит объективной реальности. Примером служит любая из исчезнувших цивилизаций — инков, майя, шумерская, египетская, и т. д.

Здесь наблюдается действие закона о переходе количества в качество, то есть при возрастании числа носителей определенной культуры ей становится присуще эмерджентность (появление у системы свойств, не присущих элементам системы). «Целое, система при своем становлении приобретают собственные и специфические принципы организации, не переводимые на принципы и свойства тех компонентов и процессов из которых формируются целостные системы» [3].

Культуру можно представить, как некую идеальную субстанцию («идеальное», «сверхчувственное», лежащее за пределами явленного), которая, как бы перетекает сквозь человека, ее носителя, через этнические группы и поколения, претерпевая изменения и проявляясь в материальном мире посредством человека ее воспринявшего.

В данном случае субстанция — вещь, которая существует сама по себе, как «автоматически действующий субъект» [4].

Обратим внимание, что множество людей, наций, рас и множество культурных систем, и их подсистем, априори никак не взаимосвязаны. Пример — достаточно жесткий — это человеческие детеныши,

выросшие среди зверей, или более мягкий — это ребенок одной национальности, который с рождения воспитывался в иной национальной среде.

В первом случае никакая человеческая культура вообще не представлена и, как показывает опыт, после определенного возрастного периода, уже и не может быть представлена. Во втором, — ребёнок органически воспринял культуру иной национальности.

Если не уходить в разрешение вопроса — что первично, — то отчетливо проявляется, что в момент восприятия культуры, здесь и сейчас, материальное не создает идеальное, оно принимает его «как оно есть», что есть культура (некая идеальная субстанция) и человек (некий материальный носитель). И имеется факт — воспринятая культурная система. Если это взято за точку отсчета, то здесь нет необходимости определять, что было раньше. Здесь культура выступает как система жизненных ориентаций человека, как сфера духовной, ценностной, коммуникативной организации общества, которая определяет нормы поведения, мышления, чувств различных слоев населения и наций в целом. Культура, как идеальная субстанция, по отношению к человеку выступает одним из способов социализации: восприятие данного образца удовлетворяет потребность в социальной опоре, дает общепринятое одинокому человеку, выступает способом социального маркирования, идентификации, дистанционирования.

То есть в результате восприятия материей (человеком) идеального (культуры) происходит «окультуривание» материи. Возникает «человек культурный». Своеобразный акт возникновения бытия из небытия. Или же в случае, к примеру, потери рассудка и перехода человека к «тварному» существованию, соответственно происходит переход в небытие, в ничто, и «человека культурного».

«Небытие — отсутствие, отрицание бытия, несуществование вообще, несуществующая реальность, абсолютное начало всего сущего» [5]. При этом в духе Гегеля, это «всё» является тождественным «ничто». Где «ничто — способ существования небытия» [5].

Если «онтология в своем классическом понимании есть знание о предельно общем» [6], то небытие, о котором мы говорим, не предельно общее, а относительное (релятивистское), по отношению к «человеку культурному». И отвечая на вопрос онтологии — что существует, — мы можем утверждать — «человек культурный». Здесь термин бытие употребляется в смысле принадлежности данного феномена к опреде-

ленному типу биологических преобразований, объединенных типом функционирования — адаптации человека к внешнему миру.

Демокрит утверждал, «что небытие находится среди бытия, наполняя и пронизывая его» [7].

Мы наблюдаем мир, который, как бы пронизан культурой, культурами и наполнен людьми, но необходимо воссоединение «биологического кода» и «культурного кода» для бытия «человека культурного». И это не одномоментный акт творения, а перманентное состояние накопления (или потери) культуры.

«Доказательство от субстанции: коль скоро существуют свойства акциденции, то должен быть и их носитель — субстанция. Но она неуловима, и в вещи нет ничего, кроме совокупности свойств. Как только субстанция получает определенность, она превращается в свойство (ведь нет ни материи, ни духа, а есть материальное и духовное). Следовательно, субстанцией может быть только небытие» [5].

Восприятие, преобразование, проявление, передача культуры это всеохватывающий, многоуровневый, глобальный, непрекращающийся процесс. В каждый момент времени происходит первичная метафизика, работа духа, идут изменения, как ответы на вызовы, подчёркивание постоянной изменчивости действительности и отрицания относительной устойчивости вещей и явлений.

Культура струится сквозь человечество, обогащаясь и теряясь. И она немислима без материальной среды, без человечества, без человека — элемента этой среды. С точки зрения философии, феноменология «человека культурного», это дискурс биологического (человека) и идеального (культуры). Парменид утверждает, что «можно лишь то говорить и мыслить, что есть: бытие ведь есть, а ничто не есть» [8].

Однако о невоплощенном «человеке культурном» можно говорить и мыслить. О нереализованном художнике, музыканте, ученом, спортсмене, военном,.. Во всех этих случаях мы же говорим о небытии, и можем создавать всевозможные образы и их комбинации, перебирая образцы культуры и предполагаемых ее носителей, конкретных или идеальных. Так ведь утраченные возможности — ничто, они не есть, но мы можем рассуждать о них, понимая при этом, что ни человек, ни время, ни ситуация не смогут стать прежними, все поддалось изменениям.

Относительно взаимосвязи культуры и человека бытие «человека культурного» представляется случайным и неустойчивым среди неисчислимого небытия. И хотя об этом небытии мы можем говорить,

мыслить и даже осязать его как археологический артефакт, но и это возможно только и лишь тогда, когда есть человек, обладающий определенной культурой.

Рассмотрим основные функциональные возможности материального носителя (человека), по отношению к идеальной субстанции (культуре). Человек культуру может:

- воспринять;
- преобразовать, в т. ч. переосмыслить (рефлексия);
- проявить, воплотить;
- передать.

Необходимо обратить внимание, что это только возможности, которые, в силу ряда причин, или все, или выборочно могут:

- осуществиться;
- частично осуществиться;
- не осуществиться.

Конкретный человек, как потенциальный носитель некой культуры, в силу сложившихся объективных или субъективных причин, может воспринять ее как целостную систему, может воспринять некие части этой системы, а может и не воспринять ее в целом.

В дальнейшем, переживая культуру в себе, а культура, в свою очередь, переживая себя в человеке (именно в такой взаимосвязи), человек, то есть окультуренный, цивилизованный человек, может преобразовать или не преобразовывать, проявлять (воплощать) или не проявлять воспринятую им культуру. Осуществлять же все это человек может, как в полном объеме, так и частично.

Соответственно, непроявленная культура лишается возможности быть переданной, и вынуждена будет, с уходом последнего ее носителя, отойти в «мир теней», и возможно, безвозвратно.

Здесь термин «взаимосвязи» звучит более феноменологически, нейтрально, в то время как термин «взаимодействие» будет звучать более казуально, активно, поскольку для создания этой взаимосвязи включаются многие новые специализированные механизмы.

Отложив вопрос, каким именно образом человек воспринимает культуру, культуры, их части или подсистемы, отметим только, что мозг, с целью экономии затрат, восприняв некий образ мира и образ действия, в дальнейшем не анализирует, не обдумывает каждый поступок, жест, реакцию на событие. Он автоматически, используя подсознание, выбирает из имеющихся у него образцов некий «пазл» и строит из него

поведенческий рисунок. Человек как бы рисует, а точнее компонует поведенческие фигуры, исходя из того, что имеется в запасе у подсознания. Хотя аналогия с «пазлом», больше подойдет для иллюстрации чего-то детерминированного.

В качестве модели проявления функционального взаимодействия человека и культуры можно представить изображение в калейдоскопе. Калейдоскоп из наследственных склонностей, запечатлений (импринтинг), влияний моды, мимикрии, стадного инстинкта и т. д. «Модель объекта учитывает не все его черты, а только самые необходимые для целей изучения (идеализированные)» [9].

Воспринятые человеком образцы культуры — это кристаллы, составляющие изображение в калейдоскопе. Размер, цвет, форма, структура кристаллов возникли в человеке под влиянием неких обстоятельств, в соответствии с какой-то культурой, как элементы этой культуры или культур. И «человек культурный», «носитель культуры», из имеющихся кристаллов будет собирать, снова и снова, свою цветовую гамму и формы (свою культуру), строя фигуры в своем калейдоскопе жизни. Доминировать будут определенные цвета и формы, присущие конкретному человеку. Здесь, с одной стороны, работают защитные реакции, как самой культурной системы, так и ее носителей. С другой стороны, обучаться, а особенно переучиваться, достаточно сложно.

Формы и цвета, воспринятые единожды, практически не поддаются ревизии. Это связано еще и с тем, что культура, как разветвленная целостная система, представляет собой продукт деятельности не одного поколения людей и ревизия ее отдельной личностью, ограниченной обстоятельствами и временем, очень затратная процедура для мозга.

Только когда у человека есть время и силы для творчества или имеющиеся в рамках данной культуры образы мира и образы действия не отвечают запросом личности, мозг начинает работу по поиску новых образов. Найдя же какие-то образы мира или действия, он пополняет этими новыми кристаллами свой калейдоскоп — свою культуру.

В этом контексте принято говорить о рефлексивно-инновационном процессе, рефлексивно-творческих способностях, а также выделять разные формы рефлексии (индивидуальная и коллективная) и типы (интеллектуальная, личностная, коммуникативная, кооперативная). Т. е. когда есть «человек культурный» и у него возникает необходимость в инновациях, «человек культурный» становится, можно сказать, креативным эпицентром культуротворчества, в котором сосредоточены

новые импульсы (потенциальные возможности) для обновления культуры. Как движущая сила обновления, «человек культурный», содержа в себе небытие, как невоплощенные, нереализованные, наиболее актуальные нормативные образцы, таким образом, берет участие в создании, развитии и замене основных составляющих культуры. К его функциям можно отнести возможность конструировать, прогнозировать, распространять и внедрять определенные ценности и образцы поведения, формировать вкусы.

«Человек культурный» дополняет традиционные формы культуры через их преломление современностью и конструирует на этой основе новое.

В случае недостаточности полученного результата происходит стимулирование активирующих механизмов, возникает активный подбор новых компонентов, создается перемена степеней свободы и, наконец, после нескольких «проб и ошибок» находится совершенно достаточный приспособительный результат.

«Именно достаточность или недостаточность результата определяет поведение системы: в случае его достаточности человек переходит на формирование другой функциональной системы с другим полезным результатом, представляющим собой следующий этап в универсальном континууме результатов» [3].

Суммируя все сказанное выше, можно подытожить — человек живет в среде непрерывного получения результата, в подлинном континууме результатов, и после достижения определенного фазного результата начинается «беспокойство» по поводу последующего результата. Основные онтологические точки отсчета — это точка возникновения из бесконечного небытия «человека культурного», когда материальная составляющая воспринимает идеальное; и точка, когда возникает необходимость в инновациях. Эти точки отсчета не представляют собой некий фиксированный одномоментный акт творения. Это перманентные состояния накопления (или потери) культуры, состояния изменения, течения, проживания, восприятия, преобразования, проявления, передачи. Это всеохватывающий, многоуровневый, глобальный, не прекращающийся процесс. Сами по себе множество людей, наций, рас и множество культурных систем, и их подсистем, априори никак не взаимосвязаны. Генетический код культуры, геном культуры, как ныне сущий, неразрывно связан с биологическим, а так же с физической и социальной средой обитания человека. И с исчезновением последнего

«носителя культуры» исчезает и культурный вид (культурный код), превращаясь в артефакт.

Литература:

1. Тюхтина В. С., Урманцева Ю. А. Система. Симметрия. Гармония/Под ред. В. С. Тюхтина, Ю. А. Урманцева. — М.: Мысль, 1988. — 318 с.
2. Wikipedia Система/<http://ru.wikipedia.org/wiki/>
3. Анохин П. К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем/П. К. Анохин. — М., 1973.
4. Леванюк А. Н. Субстанция//Всемирная энциклопедия: Философия. — М., 2001.
5. Солодухо Н. М. Понимание онтологического статуса небытия/Н. М. Солодухо. Известия КГАСУ. — 2006. — № 1 (5).
6. Ажимов Ф. Е. Онтолого-метафизические проекты современной западноевропейской философии/Ф. Е. Ажимов//Вопросы философии. — 2007. — № 9. — 145–153 с.
7. Аристотель. Физика/Аристотель. — М., 1993. — 212 с.
8. Монин М. А. Пути Парменида/М. А. Монин//Вопросы философии. — 1997. — № 3.
9. Wikipedia Модель объекта/[ru.wikipedia.org/wiki/Модель_\(значения\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Модель_(значения))
10. Wikipedia/ru.wikipedia.org/wiki/Рефлексия

Атаманчук-Ангел В. І. Онтологія «людини культурної»

Аналізується культуротворчість в континумі результатів.

Ключові слова: *культура, субстанція, ідеальне, матерія, система, складові, буття, ніщо, властивості, рух, єдність.*

Atamanchuk-Angel V. Ontology of «cultural human»

Analyzes the cultural creativity in the continuum results.

Keywords: *culture, substance, an ideal, material, system, component, being, nothingness, the properties, movement, unity.*

УДК 2.33:167

ПОНЯТТЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ В СУЧАСНОМУ ФІЛОСОФСЬКО-ЕКОНОМІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Олексенко Р. І. ©

*Кандидат економічних наук, доцент, здобувач НПУ імені
М. П. Драгоманова*

Поняття ринкової економіки розглядається в контексті досліджень вітчизняних і зарубіжних філософів та економістів.

Ключові поняття: *людина, виробництво, ринок, ринкова економіка, ринкові відносини, культура, виховання.*

XXI століття вважається століттям тотального поширення та реалізації філософії ринкових відносин. І хоча перші паростки такої філософії можна побачити в далекому минулому, світ нині все більш рельєфно переходить на ринкові відносини. Не є винятком і Україна. Долаючи тоталітарне минуле, основою якого була командно-адміністративна економіка, Україна все більш потужно розгортає економіку ринкову, відкрити, демократичну. Останнє здійснюється на широкому теоретичному підґрунті, яке, на жаль, ще має досить багато дискусивних питань, що потребують розгляду.

Класичні й неокласичні визначення ринкової економіки переосмислюються ще в першій половині XX ст. у новій течії економічної думки — кейнсіанстві. Дж. М. Кейнс у праці «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936 р.) формулює основні засади нової макро-економічної моделі економіки, у якій ринок втратив роль одноосібного регулятора економічної системи. Більш того, ринок у цій моделі сам стає об'єктом системного регулювання з боку держави. Тому головний теоретичний здобуток кейнсіанства може бути визначений як побудова моделі державно-регульованої ринкової економіки [9, с. 195].

Дж. М. Кейнс доходить висновку, що всі життєво важливі проблеми високорозвинутого капіталістичного суспільства слід шукати не у сфері пропозиції ресурсів, чим займалася до цього часу неокласична економічна теорія, а у сфері попиту, що забезпечує реалізацію цих ресурсів. Представники неокласичної політекономії дотримувались погляду, що

сам процес виробництва товарів створює прибуток, що точнісінько дорівнює вартості вироблених товарів. Пропозиція породжує свій власний попит — це головний постулат названого закону.

Дж. М. Кейнс заперечує дію автоматичного механізму як на ринку товарів, так і на ринку робочої сили та капіталу. Висновок кейнсіанської теорії полягає в тому, що за капіталізму не існує жодного механізму, який гарантував би повну зайнятість. Мислитель стверджує, що економіка може бути збалансованою, тобто може досягти рівноваги сукупного обсягу виробництва за високого рівня безробіття та інфляції. Дж. М. Кейнс визнає, що безробіття — це органічно притаманне капіталізму явище, яке неминуче супроводжує сучасний капіталістичний індивідуалізм та зумовлюється органічними вадами системи вільної конкуренції. У кейнсіанській теорії мінливість сукупного попиту та нееластичність цін означають, що безробіття може збільшуватися і зберігатися в ринковій економіці тривалий час. Щоб уникнути величезних втрат від спадів та криз, необхідним є активне макроекономічне регулювання сукупного попиту з боку держави [5, с. 347–348]. Кейнсіанська модель була першим серйозним аргументом для проведення державної політики, спрямованої на ліквідацію негативних наслідків, що виникають у сфері ринкової економіки.

Паралельно із кейнсіанством виникає ідеологія неолібералізму, у якій знаходить вияв інше бачення проблематики державного регулювання ринкових механізмів. Ліберальна парадигма визначає, що ідеальним станом, до якого прямує економічна система в умовах ринкової економіки, є стан економічного оптимуму — ринкової рівноваги, досягнення якої за умов досконалої конкуренції стає об'єктивно зумовленою, детермінованою законами саморегулювання метою економічного розвитку, що полягає у максимізації економічного добробуту. Один з відомих представників економічного лібералізму ХХ ст. Ф. фон Хайек наголошував, що, пов'язуючи різноманітні конкуруючі цілі господарюючих суб'єктів, ринок не гарантує, які саме з них будуть досягнуті, оскільки в межах ринкової системи відсутня будь-яка єдина шкала цінностей [4, с. 76].

Неоліберальні позиції були уточнені представниками фрайбурзької школи (В. Ойкен, В. Рьопке та ін.), які своєрідно переосмислили проблему державного регулювання. Базові позиції такого переосмислення полягають у наступному: державне регулювання економічними процесами вельми необхідне лише на початковій стадії формування ринкової економіки (доки не почнуть діяти спонтанні механізми самооргані-

зації); коли ринок заживе власним, стихійним, життям, державі задля успішного функціонування ринкової економіки слід проводити активну антимонопольну політику; держава має проводити виважену соціальну політику стосовно малозабезпечених верств населення [7].

Аналіз поняття «ринкової економіки» у межах сучасного філософсько-економічного дискурсу дозволяє визначити його нові риси. Так, зокрема, це поняття нині доповнюється характеристиками соціальних цінностей та ідеологічних принципів, що зумовлюють певну економічну поведінку суб'єктів ринкових відносин і реалізуються у специфічних суспільних інститутах.

Французький економіст М. Альбер ще на початку 90-х рр. XX ст. звернув увагу на ту обставину, що з розпадом світового соціалістичного табору капіталізм втрачає можливість адекватної самооцінки. Дослідник наголошує на тому, що сучасний капіталізм не є монолітним у соціально-економічному, політичному, ідеологічному відношеннях. Він стверджує, що світ перебуває на етапі нового протистояння господарських систем — «англосаксонської» та «рейнської», лідерами яких відповідно є США і Німеччина. Саме «рейнській» моделі, як більш ефективній в економічному плані і більш справедливій у соціальному плані, М. Альбер надає перевагу [1, с. 8].

Критику ліберальних моделей ринкової економіки зустрічаємо й у працях інших сучасних дослідників. Так, на думку Д. Харві, неолібералізм за останні тридцять років призвів до небаченого зростання впливовості корпоративних груп, причому, саме неолібералізація забезпечила відновлення впливу класів [12, с. 46]. Констатуючи невідповідність між неоліберальною теорією та реальною практикою неолібералізму, Д. Харві негативно ставиться саме до його практичного втілення. Проблема полягає в юридичному хитруванні, яке нібито урівнює права корпорацій і приватних осіб. Результатом політики неолібералізації стало зuboжіння більшості населення [7].

Н. Хомський також негативно оцінює неоліберальні тенденції ринкової економіки початку XXI ст. На його думку, неолібералізм — це політика, завдяки якій відносно невелика група осіб, керуючись своїми особистими інтересами, прагне взяти під контроль більшу частину соціального життя, причому цей контроль необхідний їм лише задля збільшення власної користі [13, с. 9]. Дослідник зазначає, що протягом тридцяти років «неоліберальної свободи» відбулася неймовірна кон-

центрація корпоративної влади, зокрема, в галузях енергетики, медіа, фармацевтики і транспорту.

Г. Куц убачає сутність проблеми в тому, що неоліберали з серйозними підозрами ставляться до демократії, вони швидше готові віддати владу експертам і еліті суспільства, ніж сприймати правління за принципом більшості, яке надає демократія. Тобто, політика неолібералізму здатна призвести до зникнення демократії як такої [7]. У цьому контексті Н. Хомський зазначає, що неолібералізм є прямим та найпершим ворогом справжньої представницької демократії, не тільки у США, але й на всій планеті, і він залишиться таким у найближчому майбутньому [13, с. 16]. Те ж саме стосується демократичних принципів у соціально-економічному житті, зокрема — можливості їх дотримання в умовах ринкової економіки.

А. Шевчук наголошує: на перший погляд, усі сучасні ринкові господарства ґрунтуються передусім на ліберальних принципах економічної свободи, приватної власності, конкуренції. Насправді ж у країнах континентальної Європи, Японії ми маємо справу зі складними ідеологічними гібридами, де лібералізм переплетений з іншими ідеологіями й національними культурними цінностями. Їх об'єднує визнання того, що господарське життя не може підпорядковуватися стихійним ринковим силам, а має свідомо регулюватися. Дослідник підкреслює, що в основі ліберальних та неліберальних моделей ринкової економіки перебувають різні соціальні цінності.

Отже, поняття ринкової економіки є ширшим і складнішим, ніж явище ринку. Р. Близький слушно наголошує, що ринок — це лише елемент ринкової економіки, куди поруч з ним входять сфери виробництва, розподілу та споживання. Ринкова економіка є соціальною системою розподілу праці з приватною власністю на засоби виробництва. Кожний суб'єкт ринкової економіки діє виключно у своїх інтересах, проте ці дії націлені на задоволення потреб як свого ближнього, так і власних. Кожен обслуговує подібних до себе і, у свою чергу, використовується своїми співгромадянами. Ця система керується ринком, який націлює діяльність індивідууму до праці, через яку він найкраще слугує потребам подібних до себе [2, с. 15–16].

Особливу позицію щодо визначення змісту ринку займають американські вчені К. Макконелл і С. Брю. Ці дослідники вважають, що ринок — це одвічна економічна система, і розглядають його як інститут або механізм, який зводить разом покупців (представників попиту)

й продавців (постачальників) окремих товарів та послуг. Значення ринку К. Макконелл і С. Брю убачають у тому, що він надає можливість приватного володіння капіталом, спілкування покупців та продавців за допомогою цін, координації економічної діяльності [8, с. 157].

Змістовне визначення ринку дає відомий український учений-економіст Б. Гаврилишин. Сутність ринку він убачає у будь-якій діяльності, де наявні процеси купівлі і продажу й де набувають сили закони ринкової економіки [11, с. 162]. Характеризуючи ліберальну ринкову економіку на прикладі господарства США, Б. Гаврилишин висловлює думки з приводу перспектив розвитку цієї економічної системи. Учений вважає, що у США функціонує економічна система вільного підприємництва, де панують приватна власність, вільний ринок та прагнення до максимізації прибутку, які уряд законодавчо затверджує, що створює суперницькі відносини між урядом, бізнесом та робітництвом [3, с. 14–15].

Б. Гаврилишин детально аналізує активи і пасиви американської економічної системи. До головних пасивів він зараховує недостатню ресурсну базу, беручи до уваги існуючі та перспективні рівні й форми споживання; поступове зникнення у суспільстві бажання старанно й продуктивно працювати; недостатнє ноу-хау соціополітичного типу, що полягає у відповіді на питання: як управляти етнічними проблемами, містами, охороною здоров'я, усувати економічні несправедливості; низький рівень і незначні масштаби інвестицій.

Водночас учений називає такі активи американської економічної системи як велика територія, багаті природні ресурси; продуктивне сільське господарство, яке й надалі створюватиме значні надлишки продуктів харчування, в яких світ відчуває гостру потребу; наснага до праці все ще поширена серед значної частини суспільства; ноу-хау передового типу у всіх сферах технології й управління; індустріальна база, створена завдяки високим рівням інвестицій протягом століття, є дуже широкою, різногалузевою, як і інфраструктура транспорту та зв'язку; інституційна структура, яка ще сприяє політичному й економічному динамізму; значний вплив на зовнішній світ.

Тим не менш, на думку українського дослідника, пасиви США перевершують їх активи. Це збільшує вірогідність їх подальшої втрати позицій щодо решти світу в цілому (а не окремої країни). Основна причина полягає у виникненні невідповідності між компонентами суспільного ладу: цінностями, політичним правлінням і економічною системою,

які не відповідають ані одна одній, ані новим внутрішнім та зовнішнім реаліям. Вони потребують не часткового ремонту, а докорінної перебудови [3, с. 28]. На наш погляд, такий висновок Б. Гаврилишина зберігає актуальність і для характеристики загальних перспектив ліберальної ринкової економіки, оскільки саме США являють класичний приклад її реалізації.

Б. Гаврилишин наголошує, що всі три компоненти суспільного ладу США будуть краще узгоджені, якщо великий матеріальний і людський потенціал країни буде спрямовано на служіння економічним цілям народу, його політичним устремлінням, соціальним потребам. Він вважає, що найпершими і найістотніше повинні змінитися цінності (від індивідуалістсько-егоїстичних, конкурентних до громадсько-усвідомлених кооперативних), надалі — політичні інституції. За таких умов економічна система вільного підприємництва могла б краще функціонувати навіть без істотних змін. Зміни могли б відбуватися у напрямку від неприборканої економічної системи вільного підприємництва до системи узгодженого вільного підприємництва [3, с. 39].

Оцінюючи стан економічної системи США в нових історичних умовах, Б. Гаврилишин звертає увагу на численні негативні явища всередині країни: ненадійне функціонування інституцій, «корпоративний канібалізм», закриття підприємств, поспішні звільнення робітників, перетворення США з найбільшого у світі кредитора на найбільшого боржника. Порівнюючи економічну систему нинішньої об'єднаної Європи і США, Б. Гаврилишин доходить узагальнюючого висновку: у країнах ЄС значно більше враховується соціальне партнерство та підтримання певного рівня соціального забезпечення громадян [6, с. 153].

Подібних думок дотримується і відомий сучасний економіст Л. Тейлор. Його дослідження є особливо значущими для країн, де ринкова економіка перебуває у стадії становлення. Як засвідчує аналіз ученого, розвиток ринку перехідного періоду в різних країнах має низку закономірностей.

Л. Тейлор зазначає, що у перехідний період розумне державне втручання в ринкові процеси є абсолютно необхідним на різних рівнях — від проблем макроекономічного управління до політики економічного зростання. На думку автора, ортодоксальна ліберальна політика в перші роки перехідного періоду у поєднанні з соціалістичною інституціональною спадщиною призвела в усій Східній Європі й у країнах колишнього

СРСР до масштабних втрат у виробництві, прибутках, а також до інфляції, що набула інерційного характеру.

Між тим, підкреслює Л. Тейлор, історично навіть країни з відносно відкритими економіками, де були створені умови для заощаджень, інвестицій, освоєння нових технологій і зростання у приватному секторі, не здійснювали ці процеси лише за допомогою ринкових механізмів. Усі успішні спроби індустріалізації (від Англії кінця XVIII — початку XIX ст. до Південної Кореї в 1950–1980-х рр.) будувалися на державному втручанні. Саме таку економічну політику Л. Тейлор вважає доцільною для перехідного періоду розбудови ринкової економіки — як з макроекономічної точки зору, так і на рівні фірм. Ключове питання промислової стратегії для постсоціалістичних держав дослідник убачає в тому, як адаптувати до нових умов державні підприємства, поступово трансформуючи деякі з них на такі, що здатні підтримувати економічне зростання, стаючи приватними [10, с. 87–88].

Література:

1. Альбер М. Капіталізм против капіталізма / М. Альбер; пер. с фр. — СПб.: Экономическая школа, 1998. — 293 с.
2. Близький Р. С. Ринок як сукупність суб'єктно-об'єктних взаємовідносин/Р. С. Близький//Торгівля і ринок України.— 2010.— Вип. 30.— Т. 2.— С. 15–21.
3. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє: до ефективніших суспільств. Доповідь Римському клубові/Б. Гаврилишин; пер. з англ.— К.: Основи, 1993.— 238 с.
4. Ігнатович Н. І. Морально-етична парадигма у розвитку економічних досліджень/Н. І. Ігнатович//Теоретичні та прикладні питання економіки.— 2010.— Вип. 22.— С. 73–78.
5. Корнійчук Л. Я. Історія економічних учень: Підручник/Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник.— К.: КНЕУ, 1999.— 564 с.
6. Кульчицький Я. В. Методологічні засади становлення сучасної економічної системи США/Я. В. Кульчицький//Науковий вісник УкрДЛТУ.— 2006.— Вип 16.6.— С. 145–153.
7. Куц Г. М. Неолібералізм: основні ідеї та інтерпретації [Електронний ресурс]/Г. М. Куц.— Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vkhnu/Polit/2010_912/Kuts.pdf.

8. Макконнелл К. Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика/К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю; пер. с 14-го англ. изд. — М.: ИНФРА-М, 2003. — XXXVI, 972 с.
9. Прилуцький А. М. Ринок в системі категорій сучасної економічної теорії/А. М. Прилуцький//Теоретичні та прикладні питання економіки. — 2011. — Вип. 25. — С. 185–197.
10. Тейлор Л. Первые годы переходного периода/Л. Тейлор//Реформы глазами американских и российских ученых. — М.: Рос. эк. журнал, 1996. — С. 87–98.
11. Футало Т. В. Характеристика та тенденції сучасного розвитку сільського ринку споживчих товарів/Т. В. Футало//Науковий вісник УкрДЛТУ. — 2004. — Вип 14.4. — С. 161–170.
12. Харви Д. Краткая история неолиберализма. Актуальное прочтение/Д. Харви; [пер. с англ. Н. С. Брагиной]. — М.: Поколение, 2007. — 288 с.
13. Хомский Н. Прибыль на людях. Неолиберализм и мировой порядок/Н. Хомский; [пер. с англ. Б. М. Скуратова]. — М.: Праксис, 2002. — 256 с.

Олексенко Р. И. Понятие рыночной экономики в современном философско-экономическом дискурсе

Понятие рыночной экономики рассматривается в контексте исследований отечественных и зарубежных философов и экономистов.

Ключевые понятия: *человек, производство, рынок, рыночная экономика, рыночные отношения, культура, виховання.*

Olekseyenko R. I. Concept of market economy in the modern philosophical and economic discourse

Concept of market economy was reviewed in the context of researches of domestic and foreign philosophers and economists.

Keywords: *human being, production, market, market economy, market relations, culture, upbringing.*

УДК 373.4

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ТУРИЗМУ

Світлицець О. В. ©

Аспірант Інституту вищої освіти національної Академії педагогічних наук України

Розглядаються теоретико-методологічні засади філософського дослідження соціокультурних феноменів. Особлива увага приділяється аналізу соціокультурного підходу до вивчення феномену туризму.

Ключові слова: *феномен туризму, соціокультурний підхід, соціальна філософія.*

Актуальність теми. Соціальна філософія як загальна методологія орієнтована на пошук та обґрунтування нових знань на основі розробки самої логіки пізнання суспільного життя. Тільки філософія розробляє всі вузлові питання сутності і структури наукового та позанаукового досліджень, визначає основні принципи опису і пояснення дійсності, виявляє способи побудови теорій і встановлення взаємозв'язків між ними. Саме ця можливість — виявлення форм і методів отримання, оформлення та перевірки знання і робить соціальну філософію методологією для вивчення найрізноманітніших соціальних об'єктів у всіх соціогуманітарних науках. Туризм є надзвичайно важливим соціокультурним феноменом сучасності. Він тісно пов'язаний з розвитком суспільства, підпорядковується його законам та через свої функції він впливає на життєдіяльність суспільства. Розгляд туризму як цілісного концепту вимагає від дослідників системного погляду, що дозволить зрозуміти не тільки поступальний розвиток суспільства, а й потенційні «зони розвитку». Для аналізу суспільних явищ відмічають продуктивність соціокультурного підходу. Він найбільшою мірою направлений на пошук, виявлення та вивчення основ соціального життя, соціальної діяльності. Дослідження феномену туризму проходить через соціокультурний аналіз, адже як підкреслював П. Сорокін, будь-яке вивчення соціальної взаємодії передбачає аналіз її культурної складової і, навпаки, вивчення тих чи інших культурних феноменів неможливе без урахування їх соціальної обумовленості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: Туризм як соціокультурний феномен досліджується в роботах М. Лукашевича, Ф. Шандора, Н. Агеєва, А. Ахметшина, А. Бастиркіной, В. Броннікової, Л. Гегель, І. Зоріної, В. Качанова, В. Квартальнова, Е. Любимової, А. Осауленко, П. Сорокіна, Т. Хрестідіс та ін. Вагомий внесок у розвиток філософської методології зробили Сократ, Платон, Арістотель, Спіноза, Лейбніц, Кант, Гегель, Маркс, Мах, Пуанкаре, Гуссерль, Поппер, Копнін та інші. Соціокультурне направлення аналізу соціальних явищ та феноменів формувалось в рамках соціології культури М. Вебера, Е. Дюркгейма, культурної антропології А. Кребер. Б. Рут, П. Еванс-Прічард, М. Мід, Р. Бенедикт, гуманістичної філософії та психології К. Роджерс, А. Маслоу, Г. Олпорт, системно-функціональної теорії Т. Парсонс, Р. Мертон. Засновниками соціокультурного підходу вважаються М. Вебер та П. Сорокін. До числа найбільш розроблених, за останній час, соціокультурних концепцій відносяться дослідження О. Ахієзера та М. Лапіна. Соціокультурна проблематика знайшла своє відображення в роботах зарубіжних дослідників А. Моля, Ф. Фукуями, С. Хантінгтона, Р. Патнема, Б. Бірюкова, Л. Іоніна, Ю. Резніка, М. Кагана, С. Кірдіної, Н. Черниш та в роботах вітчизняних науковців — М. Михальченка, В. Табачковського, В. Степаненко, Є. Головахи, Л. Сокурянської, В. Манжури та інших.

Основний матеріал дослідження: Соціальна філософія, як і будь яка гуманітарна дисципліна вивчає загальну будову суспільства, його особливості, розвиток та взаємодію всіх складових частин. Об'єктом її вивчення є суспільство в цілому, як цілісна система. Соціальна філософія — це наука, що має свій специфічний предмет, обґрунтовує філософську концепцію суспільно-історичного розвитку і виконує специфічну методологічну функцію в системі гуманітарного знання: орієнтує на системне, конкретно-історичне і синергетичне пізнання, на відповідність соціального знання принципу єдності теорії і практики, буття і свідомості [1].

Соціальна філософія стоїть в одному класифікаційному ряді з такими науками як історія, політологія, психологія та соціологія. І якщо історик вивчає особливості розвитку суспільства, політолог — функціонування політичних систем суспільства, психолог — психічні процеси, соціолог — сучасний стан суспільства, то соціальний філософ узагальнює конкретно-гуманітарне знання. Соціальна філософія здобуває інтегративні знання про суспільство як соціальну систему, що має свою історію,

досягла певного рівня розвитку, а також функціонує у взаємодії всіх своїх складових — економічних, соціальних, психологічних, матеріальних та духовних чинників. Через тісне співробітництво з різними науками, не тільки гуманітарними, але й природничими соціальна філософія отримує одиничні знання здобуті в лоні цих наук та узагальнює їх, роблячи загальне предметом свого аналізу. М. Вебер виділяв дві взаємопов'язані функції соціальної науки, які також можна віднести до функцій соціальної філософії: пояснення і розуміння. Якщо пояснення відноситься до методів дослідження, то розуміння передбачає, що людина виступає як носій знань та надає суб'єктивне значення своїй діям. Згідно з поглядом Фролова І. Т. [2] в соціальній філософії, як і взагалі у філософії, можна виділити дві основні функції: світоглядну і методологічну. Значне місце у світоглядній функції займає гуманістичний аспект виховання особистості. Також можна виділити соціально-культурний аспект, який набуває всебільшого значення в умовах глобального суспільства. Друга важлива функція соціальної філософії — методологічна. Вона полягає в тому, що соціальна філософія виступає як загальне вчення про методи пізнання соціальних явищ, найбільш загальних підходах до їх вивчення. Саме на соціально-філософському рівні зароджується загальна постановка певної соціальної проблеми та основні шляхи її вирішення.

Маючи свій особливий предмет, виконуючи притаманні тільки їй функції та взаємодіючи з зазначеними науками соціальна філософія виходить за межі звичайної співпраці. Вона отримує статус світоглядно-методологічної бази гуманітарного пізнання та соціальної практики. Цей статус вона набула через свій загальнофілософський та системний підхід до предмета свого аналізу: суспільства як цілісної системи.

Методологія, як систематизоване вчення про метод виникла ще в епоху Нового часу, зокрема у філософії Ф. Бекона та Р. Декарта. Методологія — це вчення про методи отримання знання і способи застосування цих методів у процесі пізнання. У цьому розумінні будь яка теорія є методологією пізнання, оскільки будь яка теорія є відображенням важливих сторін якогось фрагмента навколишньої дійсності, що виражає причинні та наслідкові зв'язки, знання яких дозволяє розуміти і пояснювати явища і процеси дійсності. На рівні з теоріями про способи отримання знання в яких-небудь окремих галузях, існує і загальна теорія пізнання. Оскільки пізнання суспільних явищ — це складний і різносторонній процес, що ґрунтується на сукупності

найрізноманітніших методів, принципів, поглядів і теорій, які використовуються залежно від особливостей об'єкта що досліджується, тому не можливо обійтись без будь якої спільної методології, не керуючись загальними принципами підходу до дійсності. Саме соціальна філософія займається аналізом та узагальненням цих методів, принципів, теорій, визначаючи можливість кожного з них у пізнанні суспільства як цілого, розробляючи свій загальний метод пізнання соціальної дійсності. Адже багатоаспектність проблем суспільного життя, що входять до компетенції різних наук, передбачає розробку методології, яка веде до об'єднання їх результатів і підходів, підстав для інтерпретації соціальної дійсності. Саме такою загальною методологією пізнання суспільних процесів і виступає соціально-філософська теорія, яка формулює принципи аналізу і осмислення розвитку суспільного життя людей в цілому.

Згідно з думкою В.С. Грехнева [4] значення соціальної філософії як загальної методології пізнання суспільних явищ визначається наступними трьома основними функціями: перше це — соціальна філософія орієнтує пізнання з суб'єктної сторони, друге — також вона орієнтує пізнання з предметної сторони, і третя функція — соціальна філософія як методологія орієнтована на пошук та обґрунтування нових знань на основі розробки самої логіки пізнання суспільного життя. Згідно першої функції соціальна філософія орієнтує пізнання зі сторони цінностей, потреб, цілей суб'єкта — всього того, що свідчить про сформовані прагнення людини, про зміст і спрямованість його активності. У цьому сенсі тільки соціальна філософія виступає загальною методологією пізнання завдяки своїй світоглядній функції — аналізу соціальної дійсності через призму ставлення до неї людини, суспільства, їх місця і ролі у розвитку цієї дійсності. Оскільки характер тієї чи іншої методології визначається саме тим, що дослідник визначає за основу тієї реальності, яку береться вивчати, то саме соціально філософське знання через свої світоглядні принципи підходу до реальності сприяє вибору вихідних підстав знання про цю реальність, побудові теорії.

Соціальна філософія орієнтує пізнання з предметної сторони, тобто через предметну реальність буття людей: універсальні зв'язки між їхніми взаємовідносинами, які характеризують будь яке суспільне утворення. При цьому соціальна філософія не прив'язується до того чи іншого конкретного фрагменту реальності, до конкретного змісту тієї теорії, побудові якої воно служить, бо така прив'язка призвела б до втрати методологією необхідної для неї ступеня згуртованості.

Враховуючи те, що соціально-філософська теорія як методологічна база являє собою систему найбільш загальних понять, категорій та законів, в яких відображаються суттєві та важливі сторони суспільного життя та її історичного розвитку, яка служить засобом аналізу конкретної соціальної дійсності з точки зору загального, суттєвого і необхідного в ній, то можна погодитись з висновком В.С. Грехнева що жодна інша методологія пізнання не може конкурувати з філософією за ступенем охоплення соціальної дійсності.

Оскільки соціальна філософія як загальна методологія орієнтована на пошук та обґрунтування нових знань на основі розробки самої логіки пізнання суспільного життя, то тільки філософія розробляє всі вузлові питання сутності і структури наукового та позанаукового досліджень, визначає основні принципи опису і пояснення дійсності, виявляє способи побудови теорій і встановлення взаємозв'язків між ними. Саме ця можливість — виявлення форм і методів отримання, оформлення та перевірки знання і робить соціальну філософію методологією для вивчення найрізноманітніших соціальних об'єктів у всіх соціогуманітарних науках.

Основою соціально-філософської методології при якій вивчення всіх процесів суспільства виходить з них самих, з їх взаємозв'язку з усіма сторонами дійсності є розгляд суспільства не лише як об'єкта, а водночас і як суб'єкта. Ці положення соціально-філософської методології доповнюються іншими важливими принципами для дослідження будь-яких соціальних об'єктів. Перш за все, соціально-філософська методологія ґрунтується на необхідності вивчення соціального об'єкта в умовах достатньої ступеня розвиненості. По-друге, важливою стороною є історизм, як найважливіший принцип будь якого соціально-філософського дослідження. Саме принцип історизму передбачає необхідність врахування умов місця і часу, зв'язків і відносин, у яких знаходиться предмет у даний час, дозволяє простежити явище в його розвитку: чим воно було і чим стало. По-третє, соціально-філософська методологія виходить з діалектичних принципів пізнання, які включають в себе всебічний аналіз та дослідження об'єктів у розвитку, саморусі. Вона виступає за те, щоб пізнання не зупинялось, і не зводилось в закінчену і несуперечливу систему [5].

Соціальна філософія, ввібравши в себе вплив інших наук почала:
1) враховувати теоретичні висновки і узагальнювати їх з метою виокремлення більш загальних висновків 2) опиратись на базу досліджень,

що формується окремими науками, 3) створювати теорії та концепції щодо шляхів розвитку суспільства, його закономірностей і рушійних сил, 4) розробляти методології суспільного пізнання, котрі можуть бути трансформовані в методології соціального, економічного, політологічного та інших видів пізнання [6].

Все вищезазначене підтверджує той факт, що суть соціальної філософії в розкритті сутності суспільства, його генезису, функціонуванні та розвитку. Саме це дає змогу вважати, що соціальна філософія є методологічною базою для вивчення такого суспільного феномена як туризм.

Розгляд туризму як цілісного концепту вимагає від дослідників системного погляду, що дозволить зрозуміти не тільки поступальний розвиток суспільства, а й потенційні «зони розвитку», що акумульовані в окремих галузях науки. «Для аналізу суспільних явищ відмічають продуктивність таких підходів як системно-діяльнісний, суспільно-формаційний (К. Маркс), соціокультурний (М. Вебер, П. Сорокін), структурно-функціональний (Т. Парсонс, Р. Мертон)» [7]

Соціокультурне направлення аналізу соціальних явищ та феноменів формувалось в рамках соціології культури, культурної антропології, гуманістичної філософії та психології, системно-функціональної теорії. Засновниками соціокультурного підходу вважаються М. Вебер та П. Сорокін. До числа найбільш розроблених, за останній час, соціокультурних концепцій відносяться дослідження О. Ахієзера та М. Лапіна. Український соціолог М. Михальченко досліджує загальну соціокультурну теорію, яка розглядає особу в системі суспільних відносин, а систему культури як засіб формування громадянина, що дозволяє в майбутньому розглядати туризм як крос-культурну цілісну структуру. Соціокультурна теорія поєднує три підходи до суспільства: філософський, соціологічний та культурологічний. Через філософський підхід розглядається сенс розвитку суспільства і людини; через соціологічний суспільство розглядається як соціум, з усіма його складовими, соціальними структурами, інститутами, відносинам, нормами та діями; через культурологічний підхід суспільство розглядається з точки зору загального процесу культуротворення, в якому системи виховання, освіти, науки відіграють найважливішу роль. Соціокультурна теорія інтерпретує історичні форми суспільного життя, різні системи соціальної комунікації. Ця теорія інтегрує знання різних наук про суспільство, його культуру [8].

Соціокультурний підхід найбільшою мірою направлений на пошук, виявлення та вивчення основ соціального життя, соціальної діяльності. Цей підхід найбільш відображає філософський аспект соціології. Соціологи — філософи звертають увагу на теоретико-методологічні питання, на соціокультурний та політичний аспект функціонування соціуму. Російський дослідник О. Ахієзер зазначає, що особливістю соціокультурного підходу є універсальність, що дозволяє охопити культурні, політичні, господарські та інші елементи суспільного цілого [9]. А це в свою чергу вирішує ряд методологічних дилем туризмознавства, пов'язаних з економічним та культурологічним векторами розвитку. Згідно з визначенням Н. Лапіна суть соціокультурного підходу полягає в розгляді суспільства як єдності культури та соціальності. Під культурою, в даному випадку, розуміється сукупність способів та результатів діяльності людини, в тому числі ідеї, цінності, норми, а під соціальністю — сукупність взаємозв'язків соціальних суб'єктів. Схожу думку висловлюють А. Кребер та Т. Парсонс: під культурою розуміються ідеї, цінності, та інші символічні системи, що обумовлюють людську поведінку, а під соціальною системою — спосіб стосунків між цивілізацією та колективом. У роботі «Суспільство, культура та особистість: їх структури та динаміка» П. Сорокін зазначає: «Структура соціальної взаємодії... має три аспекти, невіддільних одне від одного: 1) особистість як суб'єкт взаємодії; 2) суспільство як сукупність взаємодіючих індивідів з його соціокультурними відносинами і процесами і 3) культура як сукупність значень, цінностей і норм, якою володіють взаємодіючі особи, і сукупність носіїв, які об'єктивують, соціалізують і розкривають ці значення. Жоден з членів цієї нероздільної тріади (людина, суспільство, культура) не може існувати без двох інших» [11] Окрім того, специфіка соціокультурного підходу в тому, що він має багатовимірний характер, об'єднуючи в єдине ціле, наприклад, цивілізаційні і формаційні підходи [12], або ж історіософський і соціологічний розгляд суспільства. Це дозволяє брати до уваги весь комплекс складного феномену соціального життя. Цивілізаційний підхід охоплює антропологічні, етнічні та культурні компоненти людської історії, формаційний підхід концентрує увагу на соціальних чи особистісних структурах, в той час соціокультурний підхід знаходить об'єднуючі моменти в стійкому і змінному, такому як особистість та суспільство, культура та соціальність [7].

При цьому підході в центрі уваги дослідників знаходиться людина активна (*homo activus*), котра є біо-соціо-культурною істотою. В такий спосіб дослідники намагаються виявити основні ціннісні та етичні характеристики соціальних суб'єктів. Автори концентрують увагу на розгляді основних цінностей соціальних груп, найбільш значимих для характеристики соціокультурного типу суспільства. Цей підхід дає нові можливості в аналізі соціальних трансформацій суспільства, додатково аналізуючи культурну складову в суспільному розвитку.

Соціокультурний підхід представляє суспільство як складну соціокультурну систему, виявляючи історично накопичені соціально-культурні програми діяльності, поведінки та спілкування людей, що забезпечують передачу соціального досвіду від покоління до покоління. Він дозволяє визначити соціокультурні обмеження, неминуче існуючі в кожному суспільстві, його соціетальну природу, яка обумовлює опір або прийняття тих чи інших культурних взірців.

Дослідження феномену туризму проходить через соціокультурний аналіз, адже як підкреслював П. Сорокін, будь-яке вивчення соціальної взаємодії передбачає аналіз її культурної складової і, навпаки, вивчення тих чи інших культурних феноменів неможливе без урахування їх соціальної обумовленості. Соціокультурний підхід до дослідження феномену туризму тісно переплітається з структурно-функціональним підходом. Структурно-функціональний аналіз соціокультурного феномену туризму допомагає з'ясувати місце та роль туризму в сучасному світі, а також визначити сутність туризму як предмета соціально-філософського аналізу. Цей напрям є важливим для туризмознавства ще й тому, що в його основі лежить потреба в системному аналізі емпіричного об'єкта і його складних і суперечливих взаємозв'язках з навколишнім соціальним середовищем. Теоретико-методологічні процедури структурно-функціонального аналізу дозволяють розглянути сутність і структуру туризму, систематизувати теоретичні значення результатів дослідження, а також вибудувати перспективу їх практичного застосування. Даний метод дозволяє виявити цілі, які ставить перед собою турист, а також ті засоби, які він використовує для досягнення своїх цілей. Цей підхід дозволяє розглядати туризм через функції, реалізовані в ньому, а також як систему, що включає трьох суб'єктів — державу, туріндустрію та туриста. При структурно-функціональному аналізі туризму дуже важливу роль відіграє поняття «соціальна структура», як сукупність індивідів, соціальних груп,

соціальних інститутів та організацій, що об'єднані стійкими зв'язками та відносинами. В соціальній структурі відображаються функціональні, інституційні та стратифікаційні характеристики соціальної системи. У широкому розумінні соціальна структура охоплює різні форми зв'язків та відносин між всіма елементами суспільства. При взаємодії ці елементи створюють систему відносин, що забезпечує функціонування та розвиток суспільства. В сучасній туризмології виділяють різні підходи щодо структури туризму. Джон Уокер [13] пропонує структуру, що включає в себе такі компоненти — подорожі, проживання, харчування, а також відпочинок та дозвілля. Згідно з думкою М. Лукашевича та Ф. Шандора [14] до структури туризму як соціокультурного феномену необхідно включити ще й суб'єктів соціальних відносин, а саме: туристів, туристичні групи, туристичні організації, туристичні практики та інститути. Саме ці елементи структуралізації туризму будуть використані в нашому дослідженні.

Туризм розглядається як інтегрована система, котра включає різні підсистеми: фінансово-банкову, митну, торгівельну, освітню, медичну, транспортну, культурно-розважальну, оздоровчо-рекреаційну, інформаційно-рекламну, засобів розміщення, послуг харчування [15]. Система «туризм» існує в межах трьох взаємопов'язаних суперсистем: суспільство, економіка, природне середовище. Швейцарський дослідник К. Каспар зазначає, що система туризму має дві внутрішні підсистеми: суб'єкт туризму — споживач туристичних послуг, котрий має туристичні потреби та мотиви поведінки; об'єкт туризму складається з трьох елементів: туристичні центри, туристичні підприємства та туристичні організації. Він розглядає туризм, як самостійну соціально-економічну суперсистему, що інтегрована в суперсистеми «суспільство» та «економіка» [16].

Вивчення туризму як системи розпочав дослідник Ліпер. Він визначив, що елементи системи — це регіони, що генерують туристів, транзитні маршрути, місця призначення та сама індустрія туризму, — чотири елементи переміщення у функціональні й просторові відносини [17]. Згідно з системним підходом, системою є регіон туризму, який перебуває в постійному обміні з зовнішнім середовищем, та взаємопов'язаний з різними системами: економікою, демографією, освітою, культурою, наукою. Дослідник Ван Дорн розглядав чотири елементи туризму як системи: турист, послуги посередників (індустрія туризму), постановка туристичних ресурсів (баланс між інфраструктурою і суперструкту-

рою) і соціокультурні контексти туризму (соціокультурні, технологічні і політичні зміни, пов'язані з необхідністю обслуговування туристичних потоків) [15].

Висновки. Соціальна філософія вивчає загальну будову суспільства, його особливості, розвиток та взаємодію всіх складових частин. Об'єктом її вивчення є суспільство в цілому, як цілісна система. Через тісне співробітництво з різними науками соціальна філософія отримує одиничні знання здобуті в лоні цих наук та узагальнює їх, роблячи загальне предметом свого аналізу. Багатоаспектність проблем суспільного життя, що входять до компетенції різних наук, передбачає розробку методології, яка веде до об'єднання їх результатів і підходів, підстав для інтерпретації соціальної дійсності. Саме такою загальною методологією пізнання суспільних процесів і виступає соціально-філософська теорія, яка формулює принципи аналізу і осмислення розвитку суспільного життя людей в цілому. Для аналізу суспільних явищ відмічають продуктивність таких підходів як системно-діяльнісний, суспільно-формаційний, соціокультурний та структурно-функціональний.

Соціокультурний підхід найбільшою мірою направлений на пошук, виявлення та вивчення основ соціального життя, соціальної діяльності. Особливістю соціокультурного підходу є універсальність, що дозволяє охопити культурні, політичні, господарські та інші елементи суспільного цілого. А це в свою чергу вирішує ряд методологічних дилем туризмознавства, пов'язаних з економічним та культурологічним векторами розвитку.

Література:

1. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: Підручн. для вищ. навч. закл./В.П. Андрущенко, Л.В. Губерський, М.І. Михальченко. — Вид. 3-є, випр. та доп. — К.: Генеза, 2006. — 656 с.
2. Фролов И. Т. Введение в философию. Учеб. пособие для вузов/Авт. колл.: Фролов И. Т. и др. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Республика, 2003. — 320 с.
3. Філософія: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл./С.П. Щерба, В.К. Щедрін, О.А. Заглада; За заг. ред. С.П. Щерби. — К.: МАУП, 2004. — 216 с.
4. Социальная философия. Учебник/Под редакцией ИА. Гобозова. — М.: Издатель Савин С. А., 2003. — 528 с.

5. Резник Ю. М. Введение в социальную теорию. Социальная эпистемология: Пособие. — М., 1999. — 290 с.
6. Тарасенко В. И. Социальное, общественное и социологическое познание//Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 4. — С. 52–68.
7. Лапин Н. И. Социокультурный подход и социетально-функциональные структуры//Социологические исследования. — 2000. — № 7. — С. 3–7.
8. Михальченко М. І. Філософія освіти і соціокультурна теорія//Філософія освіти. — № 1. — 2005. — С. 38–51.
9. Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта. — Т. 1. — Новосибирск, 1997. — С. 32.
10. Холловой Дж. К., Тейлор Н. Туристичний бізнес: [Пер. з 7-го англ. вид]. — К.: Знання. — 2007. — 798 с.
11. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество. — М., 1992. — 218 с.
12. Лапин Н. И. Пути России: социокультурные трансформации. — М.: Ифран, 2000. — 25 с.
13. Уокер Дж. Р. Введение в гостеприимство. Учебник/Пер. с англ. — М.: ЮНИТИ, 1999. — 463 с.
14. Лукашевич М. П., Шандор Ф. Ф. Соціологія туризму (курс лекцій) — Ужгород.: РВА «Шарк», 2008. — 367 с.
15. Федорченко В. К. Теоретичні та методичні засади підготовки фахівців для сфери туризму [Монографія]. За ред. Н. Г. Никало. — К.: Видавничий Дім «Слово», 2004. — 472 с.
16. Чорненька Н. В. Організація туристичної індустрії: Навчальний посібник. 3-тє вид., доповнене і перероб. — К.: Атіка, 2008. — 392 с.
17. Кваргальнов В. А. Биосфера и туризм. — Т. 1. — М.: Наука, 2002. — 57 с.

Свитлинець О. В. Социокультурный подход к изучению феномена туризма

Рассматриваются теоретико-методологические основы философского исследования социокультурных феноменов. Особое внимание уделяется анализу социокультурного подхода к изучению феномена туризма.

Ключевые слова: *феномен туризма, социокультурный подход, социальная философия.*

Svitlynets O. Socio-cultural approach to the phenomenon of tourism research

This article discusses the theoretical and methodological foundations of philosophical investigation of socio-cultural phenomena. Special attention is paid to the analysis of socio-cultural approach to the phenomenon of tourism research.

Keywords: *the phenomenon of tourism, socio-cultural approach, social philosophy.*

УДК: 1 (303.052: 124.5)

ЦІННІСНІ І ФУНКЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЇ (СИСТЕМНИЙ ПІДХІД)

Бойченко М. І. ©

Доктор філософських наук, доцент кафедри філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено аналізу системності зв'язку функціональних та ціннісних аспектів дослідження релігії. Такий зв'язок зумовлений предметом дослідження — зокрема, релігійним світоглядом та продукованим ним системами мислення і поведінки.

Ключові слова: *релігія, світогляд, система, системоутворення, соціальні системи.*

Релігія являє собою особливий предмет дослідження, який потребує, відповідно, і побудови особливої методології її дослідження. Така методологія має включати врахування функціональних та ціннісних характеристик цього предмету, а отже, і саме дослідження релігії набуває чітких ціннісних та функціональних аспектів — починаючи від дослідження виникнення релігії, закінчуючи її місцем у інституційній структурі сучасного суспільства. У даній статті буде здійснено спробу намітити ті світоглядно-методологічні позиції дослідження релігії, без яких неможлива системність такого дослідження.

Свого часу автор розробляв програми з курсу «Соціологія релігії» для студентів відділення «соціологія» Київського національного університету культури і мистецтв [4], викладав протягом багатьох років курс «Соціальна філософія християнства» для студентів відділення «релігієзнавство» Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Крім того, з позицій системного підходу автором було проаналізовано світогляд як соціальний і пізнавальний феномен [3]. Тому також у даній статті буде здійснено синтез деяких напрацьованих автором за цей час ідей щодо методології дослідження релігії.

Виникає релігія у часи наростання апокаліптичного світовідчуття — загибелі людини разом з усім людством, а можливо і усім світом. Аналогічні настрої починають наростати і у нашу постсекулярну добу, коли починають все чіткіше окреслюватися межі просвітницького

оптимізму, який породив масштабні процеси секуляризації як умови переходу людини і людства до «сучасного» суспільства [14]. Звернення до проблематики екзистенціалізму лише на перших порах могло частково задовольнити релігійні за своєю сутністю апокаліптичні запити сучасної людини. Екзистенціалізм, який, до речі, сам має релігійне коріння (щонайменше у філософії Сьорена Кіркегора та базовій освіті Мартіна Гайдегера), на нашу думку, неспроможний повною мірою замінити собою релігію, однак цілком може бути складовою її сучасного переосмислення. І найважливішим уроком екзистенціалізму є звернення до світогляду людини: зрозумівши світогляд віруючого, ми досягнемо сутність сучасної релігії, виявимо обов'язкові умови її дослідження. Якщо й не всі, звісно, то в усякому разі — ті, без прийняття яких дослідження релігії втратить свою істинність. При цьому ми будемо виходити з припущення, що в світогляді функціональним виявляється лише те, що має своє ціннісне виправдання, ціннісне обґрунтування — явне чи неявне. Отже, досліджуючи функціонуючі світогляди, слід звертати увагу на те, які цінності роблять їх функціональними, тобто, що приваблює в них людину.

Будь-який світогляд являє собою систему (більш чи менш досконалу) переконань особистості. Переконання являють собою сукупність знань, у які людина вірить. В добу Просвітництва почали приділяти надто багато уваги когнітивній складовій світогляду — а саме тим знанням, які очевидно були раціонально організованими або легко піддавалися такій раціоналізації. З цих позицій відбулася своєрідна ревізія всіх форм знання. Раціоналізм доби Просвітництва і досі зберігає свою соціальну силу. Віра в розум та його силу — ось мотив, який і досі рухає людство вперед на шляху вдосконалення засобів задоволення людських потреб. І досі багато хто вірить, що чим більше світогляд систематизовано на основі розуму, тим більш успішним буде носій цього світогляду в сучасному суспільстві. І то не лише пересічні науковці, але й провідні філософи [5].

Науково-технічна революція, яка виросла на плодючому ґрунті загальної суспільної просвіти, ще далеко не вичерпала своєї суспільної корисності. Однак, вже сьогодні маємо досить багато свідчень, які дискредитують її теоретично [6; 13] і пов'язують з такими негативними соціальними явищами, як, наприклад, проблема можливого глобального самознищення людства [11]. Чи це відбудеться в результаті вибуху

атомної бомби, чи внаслідок екологічної катастрофи — інструмент цього самознищення дала людині саме наука.

В цій ситуації зростає інтерес до інших складових світогляду. До них, зокрема, можна віднести чуттєвість і віру. На цій хвилі реабілітуються ті форми знання, які були раніше зневажливо відкинута просвітниками — міфологію та релігію. Відомо, що обидві пропонували свої форми світогляду [2], а оскільки це означало послідовність і внутрішню несуперечливість способу мислення та способу діяння носіїв цих видів світогляду, то цілком можна стверджувати, на наш погляд, що тут маємо місце з іншими типами світоглядного системоутворення. Ці типи були цілком успішними кожен для свого періоду, що дало підстави чому І. В. Бойченку характеризувати їх як історичні типи світогляду [2], а ми додали би — і як історичні типи світоглядного системоутворення. Дійсно, форми системного мислення та типи системної діяльності, які були поширені і домінували у суспільствах у кожен зі згаданих періодів — від мистецького та морального до політичного та господарського — не просто отримували легітимацію від відповідно міфології чи релігії, але й мали їх за зразок творення часткових образів світу (від мистецького і морального до політичного та господарського), які відтворювали той принцип ускладнення реальності та її організації для людських потреб, який у незаперечній формі і досконалості пропонували відповідно міфологія, а пізніше — релігія.

Втім, більш цікавим питанням для нас є не те, чи можлива реанімація міфології чи релігії як провідних суспільних способів світоглядного системоутворення. Це, на наш погляд, може відбутися лише за умов радикальної соціальної деградації, передусім руйнування глобальних соціальних зв'язків з подальшою сегментацією людства на відрубні спільноти, втратою високих технологій забезпечення матеріальних потреб людства і неминучими внаслідок цього матеріальними злиднями, грубішанням моралі і мистецтва в умовах жорсткої і жорстокої боротьби за виживання, радикальною дискредитацією демократичних форм здійснення політики, підозрою до вільнодумства та взагалі теоретичного мислення — коротко кажучи, щось на кшталт реальності з роману «Населений острів» братів Стругацьких або більш сучасного роману «Останній носій персня» Кирила Єськова. Не те, щоб ми не вірили у можливість такого сценарію, але своїм завданням швидше бачимо зосередити розум на сценаріях позитивного розвитку людства і програмувати своє мислення і поведінку на сценарії успішного майбутнього.

Тому ситуацію реабілітації інших щодо раціонального розуму складових світогляду ми розглядаємо лише як ситуацію їх часткової реабілітації. А саме — як коригування філософського світогляду від його войовничо-сциентистської позиції тиранічного панування раціонально-розсудкової іпостасі розуму над тими формами знання, які зневажливо характеризуються як сфера ірраціонального і нерозумного до тієї парадигми розуму, яка не лише вбирає в себе значною мірою вищезгадане «ірраціональне» і «нерозумне» (про що вже пишуть вітчизняні дослідники [10]), але й переосмислення самого знання як не лише раціонального, самого розуму як не лише сциентистськи чи антисциентистськи налаштованого, а як філософськи налаштованого і організованого, що означає для нас — розум, який приймає всі форми мудрості, а не лише раціоналізовану у поняттях. Саме з цих позицій варто ще раз озирнутися на релігію як історичні типи світогляду.

Виникнення релігійного світогляду пов'язане з системними змінами у світогляді міфологічному: як родова спільнота переростає у суспільство, так і міфологічний світогляд трансформується у релігійний. Хоча родина залишається назавжди першим соціальним світом, у який людина входить і який її формує власне як людину, замкнутися у ньому для людини означає штучно обмежити власний розвиток. З цього малого соціального світу людина має згодом виходити у великий соціальний світ — «в люди», у світ, у якому більше непередбачуваного, ніж знайомого, більше чужого, ніж рідного. Втім, чужого — не значить, що воно не може стати рідним, не все звісно, а те, що людина захоче і зуміє зробити рідним. І все ж питання тут вже не стоїть про кровну спорідненість з усім світом. У релігійному світогляді людина вже принципово починає обирати — за що боротися, як за своє, а від чого відмовлятися і проти чого боротися, як чужого. Як завжди у людському суспільстві, культурні інститути пропонують готові рішення для такого вибору, які людина лише більшою або меншою мірою коригує. Отже, людина має опанувати ці загальні для всього суспільства інститути — саме у цьому полягає «вихід у люди».

Таким виходом для людства свого часу стало єднання людей різних родин, кланів на основі віри в божество. В рафінованій формі про це сказано Св. Павлом: «ні єліна, ні іудея» — всі рівні перед богом. Цей «підлітковий» період становлення світогляду пов'язаний з бунтом проти звичного, природного, цілісного. Людина розриває інтимні зв'язки, що єднають її з рідною спільнотою. Розрив цей починається вже тоді, коли

визнається не лише існування інших спільнот, але і їх право на утвердження власних цінностей. Інша соціальна якість стає реальністю, яка досить швидко викликає високий інтерес своєю новизною і несподіваністю. Пошук неочевидного приводить людину до утвердження екзотичного як найвищої цінності. Екзотичність реальних спільнот не може конкурувати з екзотичністю суспільства надприродного, до ідеї якого приходить людство.

В перших християнських комунах, зокрема, руйнуються природні родинні зв'язки — тут нема батьків і дітей, братів і сестер — всі «брати» і «сестри» в богові, всі «діти» божі. Руйнуються тут і інші «природні» соціальні зв'язки: економічні (відмова від власності), політичні (відмова від авторитету держави) тощо. Цей розрив двох суспільств з метафізичної площини переходить у площину історичну: прагнення до вищих цінностей з відмови від наявної соціальної реальності перетворюється у завдання її вдосконалення. Одним з перших в Європі це обгрунтував Бл.Августин у своїй праці «Про спільноту Божу» [1]. Царство боже як ідеальна спільнота — не лише те, що чекає на людину у невідомо далекому майбутньому, це те, що присутнє у її душі вже зараз завдяки її вірі і відданості. Вищі цінності об'єднують людей, що живуть в цьому, а не потойбічному світі. Ці люди живуть в природному суспільстві, перетворюючи і вдосконалюючи його зсередини, керуючись іншими цінностями. Родинні та інші природні зв'язки змінюються і набувають нової сили завдяки духовним цінностям. Шлюб перетворює родину на осередок релігії, держава і економіка мають використовувати свою силу на користь захисту християнських цінностей, які в свою чергу зміцнюють державу і економіку.

В цілому релігійний світогляд задає суспільству вимір належного, яке спрямовує людство на шлях вдосконалення і модернізації. «Старе» (уособлене в поганстві) стає поганим, тим, що треба долати. Суспільство перетворюється на проект. Наскільки ж цей проект є вдалим — залежить від людського розуміння цього проекту, від якості його втілення.

Карл Поппер вважав, що будь-який проект, під який намагаються підвести розвиток суспільства в цілому, приречений на утопічність і ненауковість [12]. Ще більш загрозливою, на його думку, є небезпека перетворити цей проект на догму в теорії і виправдання соціальних репресій на практиці. Однак, навряд чи Поппер заперечував би проти того, що все суспільство складається з великої кількості різних соціальних проектів.

Релігійний світогляд не схильний занадто заохочувати до створення різних проєктів майбутнього, адже в кінцевому рахунку залишається один єдино істинний — проєкт Ісуса Христа. Невипадково всі людські долі в ідеалі мають відтворювати долю Ісуса (у її глибинному, символічному значенні), а вершиною планування свого життя для кожного свідомого християнина має стати «Наслідування Христу», як і назвав свій твір, який має друге місце за популярністю після Біблії, Фома Кемпійський [8].

Інше ставлення до множинності точок зору демонструє філософський світогляд — філософія заохочує до індивідуального самовизначення, принципової самотності мислення, іноді навіть до гіперкритичності і неприйняття будь-яких готових проєктів. В цьому — принципова нелінійність філософського світогляду. Саме тому філософський світогляд набув загальносупільної значущості і, на нашу думку, є третім історичним типом світогляду, який прийшов на зміну релігійному. Для нас нині важливо осмислити, чи може філософський світогляд бути тією ціннісною позицією, з якої можливе адекватне дослідження світогляду релігійного.

Передусім, для цього слід чітко розмежувати світогляд філософський і так званий «науковий світогляд» — оскільки останній, на наше глибоке переконання, аж ніяк не може бути надійною світоглядно-методологічною основою для адекватного пізнання релігії. Зауважимо, що згадуваний деякими дослідниками «науковий світогляд» у кращому випадку є сурогатом світогляду філософського. Насправді ж, наука не може бути світоглядом, оскільки базується на принциповій об'єктивності, «безсторонності» науки, виключає будь-які переконання, а саме вони і мають бути ядром будь-якого світогляду. Для вченого немає різниці з точки зору науки, що винаходить — атомну електростанцію чи атомну бомбу, кого клонувати — мишу чи людину. Це просто різні за складністю завдання, ціннісно ж для вченого вони еквівалентні. Інша річ, що будь-який вчений є передусім людиною, і мусить з цим рахуватись. Відомий російський правозахисник Андрій Дмитрович Сахаров спочатку винайшов водневу бомбу, а вже потім жахнувся цього і намагався спокутувати свою особисту провину перед людством. Таким чином, науковий вчинок може бути більш глибоко оцінений із зовнішньої точки зору, отже він не є самодостатнім і не може у такому разі бути основою світогляду. Сила наукової раціональності і критичності ґрунтується на некритичній і беззастережній вірі у людський розум (і довірі до нього). Така

некритичність щодо самої себе робить науку світоглядно вразливою, і як наслідок — наука легко інкорпорується у будь-який світогляд і будь-яку ідеологію. Філософія ж залишається послідовно критичною і піддає сумніву розум, як і саму себе.

Отже, послідовно системний аналіз і синтез світогляду не може здійснюватись наукою, на розумне і саме тому врешті-решт раціональне виконання цього завдання здатна лише філософія. Свою раціональність — через цілісність віри і чуттєвого переживання подають також і релігія з міфологією, раціональність же філософії є розумною (хоча й не завжди розумовою). Дійсно, філософія може звеличувати не лише розум, але й волю, віру, почуття, інтуїцію тощо, однак звеличує їх завжди за допомогою розумних аргументів, не апелюючи ні до чого іншого, крім розуму. Розумне відтворення, а точніше — творення — систем є таким чином історичною реальністю, яка все більш повно охоплює соціальне буття сучасної людини.

У XX столітті в соціальній теорії утверджується теза, що зрозуміти людину можна як соціального діяча, а отже, якщо досягнути мету, яку ставить перед собою людина, а також все, що пов'язане з реалізацією цієї мети. Будь-яка людина, відповідно до цього підходу, виступає як своєрідний теоретик, що формує модель соціальної реальності і пов'язану з нею модель поведінки. В людському житті не все виявляється логічним і продуманим, однак соціальним є саме те, що проступає як стратегія людської поведінки через множини недосконалих у своїй відособленості окремих соціальних дій. Все те, що організовує людина і що дає підстави їй організувати свій соціальний світ, і є справжньою соціальною реальністю.

В людині більше цінується її реальна активність, а не її гіпотетичний потенціал. Провідним принципом філософії і суспільства стає прагматизм. Людське буття обіцяє багато чого, але варте воно у соціальному сенсі лише того, що воно здійснює. Те, що створює людина, відрізняється від того, що відтворюється і без людської участі, системністю. Таким є нове розуміння системності у соціальній теорії — як соціальної системи. Соціальна система має високу ступінь самодостатності завдяки самовідтворюваності.

Соціальна система, на нашу думку, являє собою феномен, подібний до вихору, водовороту у фізичному світі. Як водоворот, соціальна система втягує у поле свого впливу випадкові (з її погляду) події і надає їм нового, «внутрішнього» для системи сенсу. Якщо порівняємо з фізичним

світом, це стає доволі наочним: немає різниці, що знаходиться у воді, — після того, як цей матеріал потрапляє у водоворот, можна ігнорувати його властивості, окрім тих, які значущі для самого водовороту (вага, обсяг). Серйозний вплив може мати лише інший водоворот, який може послаблювати чи посилювати перший, злитися з ним чи увібрати його в себе. Так трапляється і у світі соціальному. Але з тією відмінністю, що у традиційних суспільствах це було переважно злиття цілих суспільств та боротьба (змагання у доцентровій силі) між ними, але у суспільствах, які перейшли на стадію модерну, переважати починають не процеси уніфікації і ієрархізації, а процеси диференціації та зростання конкуренції. Відповідно — виникають нові соціальні «водовороти», але конкуренція між ними відбувається лише у тому випадку, якщо вони належать до одного сегменту соціальної диференціації. Між собою ці сегменти не конкурують, а навпаки — доповнюють один одного за принципом поділу праці.

Образ водовороту може використовуватися у дослідженні соціальної реальності лише обмежено — оскільки кожна людина одночасно виявляється «тріскою» навіть не у декількох, а декількох десятках і навіть сотнях, а у недалекому майбутньому, можливо, і тисячах таких «водоворотів». Це означає не лише жорстку вимогу зростання соціальної пластичності людини — аж до «протейності» особистості, яку французькі постмодерністи осмислюють, зокрема, за допомогою поняття «номадизм» [7] — але й вироблення нових форм філософського світогляду як системоутворюючого. І ігровий світогляд, на наш погляд, є більше філософською метафорою, тимчасовим паліативом, у кращому разі — лише дороговказом, а не позитивною відповіддю на це питання. Можливо, такою відповіддю на ближчий час є теорія соціальних систем.

Повертаючись до необхідності ціннісно і функціонально визначитись для адекватного пізнання релігії, слід звернути увагу, що наука і релігія являють собою кожна окрему соціальну систему, а отже — кожна утворює власний «водоворот», який у сучасному суспільстві функціонує у своєму вимірі [9]. У суспільствах ієрархічних неминуче поставало би питання, що має домінувати — релігія чи наука (так би мовити, «хто чия служниця»), у сучасному ж суспільстві питання ставиться інакше — якою має бути світоглядна позиція дослідника, щоб адекватно і без епістемологічних деформацій передати сутність релігії. Як показав наш аналіз, наука такою позицією бути не може. Науковець

може зібрати масу фактичного матеріалу, але належною інтерпретації, яка пояснила би, як функціонує релігія, він дати не в змозі. Для цього потрібно розуміти цінності віруючого. А щоб розуміти цінності віруючого, треба вірити самому — неважливо, до якої б релігії не відносив себе сам дослідник. Якщо у власній ціннісній ієрархії дослідника немає релігійних цінностей, він не зрозуміє людину, для якої такі цінності є найвищими у її світогляді. Тому наше особисте переконання полягає у тому, що академічне релігієзнавство не може бути атеїстичним. Його відмінність від релігієзнавства конфесійного — лише у тому, що у конфесійному релігієзнавстві академічні цінності займають у світогляді дослідника місце, підпорядковане релігійним цінностям, тоді як у академічному релігієзнавстві академічні цінності у світогляді дослідника домінують над релігійними. За умови повної відсутності релігійних цінностей у структурі світогляду дослідника, такий світогляд не може бути основою для функціонально спроможної дослідницької позиції щодо релігії. І не лише тому, що самі віруючі не будуть довіряти дослідженням релігії атеїстом, але й тому, що він сам буде досліджувати не релігію, а у кращому разі — лише її соціальні, психологічні тощо об'єктивації. Але навіть найповніший компендіум таких об'єктивацій не пояснить причини їхньої появи.

Література:

1. Августин Блаженный. О граде Божием/Блаженный Августин [пер. с лат.]: В 4-х тт. — М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994. — Т. 1. — 394 с.; Т. 2. — 336 с.; Т. 3. — 281 с.; Т. 4. — 404 с.
2. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник/І. В. Бойченко. — К.: Знання, КОО, 2000. — 723 с. — (Вища освіта ХХІ століття).
3. Бойченко М. І. Соціологія релігії. Програма навчального курсу/М. І. Бойченко. — К.: Київський національний університет культури і мистецтв, 2001. — 14 с.
4. Бойченко М. І. Соціально-філософське бачення системоутворюючого характеру світогляду/М. І. Бойченко//Вісник НТУУ «КПІ» Філософія. Психологія Педагогіка. — Вип. 3'2010. — С. 18–22.
5. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну/Ю. Габермас [пер. з нім. В. М. Купліна]. — К.: Четверта хвиля, 2001. — 424 с.
6. Грей Дж. Поминки по Просвещению/Дж. Грей [пер. с англ. под общ. ред. Г. В. Каменской]. — М.: Праксин, 2003. — 368 с.

7. Делез Ж. Эмпиризм и субъективность: опыт о человеческой природе/Ж. Делез [пер. с фр.].— М.: ПЕРСЭ, 2001.— 480 с.
8. Кемпійський Тома. Наслідвання Христа/Тома Кемпійський [пер. з лат.].— Львів: Свічадо, 1998.— 312 с.
9. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории/Н. Луман [пер с нем. И. Д. Газиева].— СПб: Наука, 2007.— 644 с.
10. Лютий Т. Розумність НеРозумного/Т. Лютий.— К.: ПАРАПАН, 2007.— 417 с.
11. Майер-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільно світу/К. М. Майер-Абіх [переклад з нім., післямова, примітки Анатолія Єрмоленка].— Київ: Лібра, 2004.— 196 с.
12. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1: У полоні Платонових чарів: пер. з англ. О. Коваленко.— К.: Основи, 1994.— 444 с.
13. Хоркхаймер М., Адорно Т. В. Диалектика просвещения: Философские фрагменты.— М.— СПб.: Медиум. Ювента, 1997.— 311 с.
14. Taylor Ch. A Secular Age/Ch. Taylor.— Cambridge, Mass.; London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007.— 874 p.

Бойченко М. И. Ценностные и функциональные аспекты исследования религии (системный подход)

Статья посвящена анализу системности связи функциональных и ценностных аспектов исследования религии. Такая связь предопределена предметом исследования — в частности, религиозным мировоззрением и продуцируемым им системами мышления и поведения.

Ключевые слова: *религия, мировоззрение, система, системосозидание, социальные системы.*

Boychenko M. I. Value and functional aspects of religion studies (systemic approach)

The article is devoted the analysis of the systemic connection of functional and value aspects of religion studies. Such connection is predefined by the subject of research — in particular, by a religious world view and the systems of thought and conduct, which produced by it.

Keywords: *religion, world view, system, system-producing, social systems.*

УДК 338:331

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЙ

Деркач В. Л. ©

*Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії ДВНЗ
«Київський національний економічний університет імені Вадима
Гетьмана»*

Проаналізовано різні трактування соціального капіталу, що увібрані в чотири групи: як міра тих зобов'язань, які має спільнота перед певною особою, котра може використати відповідні зв'язки для власної вигоди; здатність спільноти до згуртованих кооперативних дій; соціальний ресурс, на який опирається індивід, набуваючи якостей, що сприяють його особистому успіху; соціальні взаємини, які регулюють поведінку особи як члена соціуму. Розкрито зв'язок наявних в літературі трактувань з поняттям соціального капіталу як якості спільноти, що полягає в її здатності відтворювати зв'язки, які забезпечують кооперативний ефект. Намічені підходи до введення міри соціального капіталу.

Ключові слова: *соціальний капітал, соціальна ефективність, культура, соціальний розвиток.*

Поняття соціального капіталу наразі повсякчас залучається задля оцінки факторів суспільного розвитку та потенціалу ефективності спільнот. Усвідомлення тієї обставини, що створення благ та їх обмін здійснюється в соціальних мережах, структура яких значною мірою визначає характер власне продуктивних сил суспільства спонукав до більш глибокого аналізу цих мереж.

Метою цієї статті є огляд основних концепцій соціального капіталу так, як вони представлені в сучасному дискурсі соціологів, економістів та соціальних критиків, виокремлення смислової неоднорідності в цьому концепті та теоретичних підвалин, які визначають тут спрямованість дослідницьких програм.

Якщо для індустріальної доби створення продукту значною мірою було пов'язане із руйнацією усталених соціальних зв'язків, певним їх знеособленням, де в якості агента дії виступав радше носій певних інтересів

і навичок, а не член конкретної спільноти, то сучасна постіндустріальна цивілізація все більше й більше оплетена мережами соціальних зв'язків в яких тільки й може бути створений та спожитий певний продукт. Специфічний характер послуг, які часто-густо мають характер неторгованих, але з яких випливає доступ до розподілу благ чи їх створення докорінно змінює дещо утраваний ідеал «вільного ринку» та аналізу відносин між знеособленими класами та верствами суспільства. Роль особистих зв'язків, персоналізованих економічних взаємин стала очевидною і в контексті теоретичних моделей суспільного розвитку.

Трактування соціального капіталу

Початкове розуміння того, що доступ до певних ресурсів, споживання певних благ пов'язане із наявністю у особи стійких надійних зв'язків з іншими людьми, особистих знайомств та підтримання взаємин, що побудовані на визнанні та довірі один одному й було вкладене французьким соціологом *Bourdieu P.* в поняття соціального капіталу [1, с. 248; 2, с. 119]. В його розумінні соціальний капітал — це ті особисті зобов'язання, які мають перед особою інші люди, ті, з ким він підтримує певний клас зв'язків — взаємних зобов'язань, які здебільшого мають неформальний характер. Низка таких зобов'язань може бути конвертована в фінансовий капітал або в сукупність наданих послуг різного характеру, якими особа може скористатись задля досягнення власних інтересів. Такого роду зобов'язання можуть бути частково інституалізовані, передусім через членство в привілейованій групі, набуття в ній високого статусу і визнання членами цієї групи когось як свого, щодо якого діють особливі зобов'язання та вищий ступінь довіри до нього. П'єр Бурд'є, зокрема, вбачав таку форму інституалізації в набутті статусу шляхтича [1, с. 243]. Ширше, набуття людиною nobilitetu, тобто статусу, який передбачає зобов'язання, які виникають у інших перед цією особою завдяки саме її статусу в певному середовищі. Зауважимо, що власне цей статус також опирається на мережу зв'язків між членами певної спільноти, в колі яких організовані визнання особи в цьому статусі та норми допустимих її вимог та відповідних зобов'язань, пов'язані з ним. На нашому суспільному ґрунті найбільш показовим прикладом цього може бути статус «вора в законі» (рос., жарг.) в кримінальній субкультурі. Nobilitet особи, яка опирається на певну соціальну мережу, відтак конвертується в низку послуг, які вона може отримати та прав, яких вона набуває. Ключовими

серед них є інформація з одного боку та участь в процесі вироблення рішень з іншого.

Цю особливість, — ресурси, що їх можна отримати, використавши у власних інтересах ті соціальні структури, в межах яких в особи склались особливі взаємини взаємної підтримки та відповідальності підкреслює в розумінні соціального капіталу і *Baker W.* [3, с. 619].

Соціальний капітал в такому контексті можна трактувати як мережу наявних особистих зв'язків та належність особи до привілейованої групи [4, с. 1572], проте такий підхід не вбирає в себе ключового розуміння якості таких зв'язків та тих ресурсів, які доступні через ці мережі.

Проте ця ідея дозволяє операціоналізувати визначення соціального капіталу як кількості осіб, від яких хтось може очікувати підтримки та надання допомоги й тих ресурсів, які у своєму розпорядженні мають ці люди [5, с. 9; 6, с. 52].

Knoke D., одначе, розглядає соціальний капітал не стільки з точки зору особистого ресурсу, доступного через взаємини з іншими людьми, а вже через структуру власне таких зв'язків, за допомогою яких суб'єкти соціальних дій здатні отримати доступ до ресурсів інших суб'єктів (всередині організації чи за її межами) [7, с. 18]. Таким чином соціальний капітал характеризує доступний для мобілізації ресурс спільноти (корпорації, підприємства, суспільної групи), який може бути залучений через наявну сукупність зв'язків.

Зауважимо, що в такому тлумаченні соціальний капітал розглядається як доступ до ресурсів подібно до грошей, які можна обміняти на блага. В якості «грошей» тут виступає вигідне знайомство. Одначе при цьому, по-перше, той, хто має такі знайомства може ними скористатись лише якщо він сам приймає на себе певні зобов'язання і може забезпечити певні блага. (Хоча комунікація сама по собі може трактуватись як певна послуга посередника в соціальних взаємодіях. Той, хто добре обізнаний в соціальних зв'язках і кому довіряють певні таємниці, той може використати ці свої знання задля власної вигоди саме як посередник. Додатково, ці вигоди можуть бути отримані через специфічну роль посередника у залагодженні конфліктів, виконання особливих доручень, третейського судді тощо). По-друге, вигода від наявних знайомств і зобов'язань передбачає отримання деяких преференцій, переваг перед іншими, що передбачає наявність певного дефіцитного ресурсу, щодо якого розгортається конкуренція. (Цей момент отримання переваг акцентує *Portes A.* [8, с. 6]).

Відсутність такого дефіциту знецінює «капітал», в якому тепер вже «зв'язки» зводяться виключно до мережі циркуляції відомостей в спільноті.

Відтак, як думається, істотним у визначенні соціального капіталу є не просто наявність взаємних зобов'язань, а зобов'язань такого штибу, який передбачає надання переваги в чомусь своєму партнеру перед іншими його конкурентами. Цебто вартість такої послуги-зобов'язання прямо залежить від дефіцитності ресурсу та конкурентної напруги. Не виглядає тому дивним, що найбільш виразно ефект соціального капіталу виявляє себе в різноманітного роду контр-соціальних структурах мафіозного типу, включаючи сюди різноманітні кланові утворення з родичів, таємні організації взаємної допомоги, кримінальні утворення, особливо ті, які будуються на корупційних схемах, структури інституалізованого хабарництва, різноманітні розподільчо-дозвільні бюрократизовані структури, які підтримують одна одну за принципом «ти — мені, я — тобі, а разом ми — проти них» тощо.

Відповідно, інституалізація механізмів розподілу, яка забезпечує рівний доступ загалом нівелює персоналізовані зв'язки, об'єктивує власне процес соціальної комунікації, в якій вже не так істотно хто кому передає відомості чи надає послуги, а важить тільки їх безпосередній зміст як певного блага.

Звідси іще одна риса соціального капіталу — це чутливість його до взаємної лояльності учасників соціальної групи водночас із певною поляризацією — протиставленням її та ізоляцією від інших спільнот. Відтак в системі мереж, що породжують соціальний капітал особливу роль у взаєминах відіграє усунення осіб-зрадників. Страх зради, підозрливості і довіра в таких мережах тісно переплетені. Ефективність такої соціальної спільноти буде тісно ув'язана з її здатністю попередити зраду. Чим менш обмежена буде така спільнота у виборі засобів усунення зрадника і чим вужче коло тих, хто має доступ до взаємноконвертованих привілейованих соціальних послуг, тим вищим буде соціальний капітал такої особи. Одначе при цьому зростатиме конкурентна напруга в середині такої групи. Відтак в механізмі формування соціального капіталу є протиріччя між обсягом соціальної мережі (чим більше знайомств, тим більше ресурсів можна залучити) та її прозорістю і згуртованістю. В ідеалі, найбільшим соціальним капіталом володіє нечисленна добре згуртована група, яка діє в середовищі максимально суспільно дезінтегрованому, в якому панує індивідуалістичне взаємне відчуження,

недовіра і стабільність у рішеннях при повній непрозорості (таємності) існування такої групи для більшості тих, хто конкурує за дефіцитний ресурс.

Поруч із цим, існує і оформилось інше трактування соціального капіталу, в якому зроблено наголос на іншій складовій соціальної ефективності: здатності до кооперативної взаємодії, якості співпраці.

Наприклад, *Brehm J.* та *Rahn W.* [9, с. 999] розглядають соціальний капітал як характеристику соціальних мереж з точки зору того, наскільки вона полегшує чи утруднює згуртовані колективні дії в проблемній ситуації. В полегшенні соціальних дій учасників, що входять до певної соціальної структури (по суті, досягнення ними кооперативного ефекту) вбачає функцію соціального капіталу *Coleman J.S.* [10, с. 302]. Так само і *Fukuyama F.* бачить у соціальному капіталі здатність людей працювати разом задля досягнення певної мети у складі колективу [11, с. 10]. По суті соціальний капітал тут трактується як міра ефективності командних взаємодій. Цю ефективність Френсіс Фукуяма вбачає передусім у наявності певного набору неформальних цінностей і прийняття норм, які поділяють члени спільноти, що відкриває можливість для взаємно узгоджених дій у співпраці. Ця ж ідея лежить в основі визначення соціального капіталу *Putnam R.D.* [12, с. 67]: риси соціальної організації, такі як мережі соціальних зв'язків, прийняті норми та ступінь довіри один до одного серед членів спільноти, які сприяють координації їхніх зусиль у співпраці задля спільної вигоди.

Inglehart R. [13, с. 188] мірою соціального капіталу покладає культуру взаємної довіри і терпимості, в якій виникають розгалужені мережі добровільних об'єднань. *Portes A.* та *Sensenbrenner J.* [14, с. 1323] розглядають соціальний капітал як характеристику тих очікувань від колективних дій та щодо поведінки членів спільноти, які впливають на вибір цілей діяльності певного гравця, що включений в цю спільноту, в тому числі щодо не економічних наслідків. Фактично, такий підхід зосереджує увагу на соціальному партнерстві при виборі цілей для економічних зусиль, здатності спільноти підпорядковувати індивідуальні цілі окремих гравців деякому значимому загальносуспільному результату, який полягає в тому числі в таких аспектах як відчуття справедливості, зняття соціальної напруги при розшаруванні на багатих і бідних, зусиллях, спрямованих на збереження робочих місць чи мінімізації шкоди довкіллю, задіяння осіб з обмеженими можливостями тощо. Соціальний капітал в даному випадку трактується не як вигода для себе

від наявних знайомств, а радше як здатність соціальної системи досягати економічними зусиллями колективного цілого результатів, значимих для суспільства в цілому, міра колективної інтеграції довкола значимих суспільних інтересів. Подібно і *Thomas C. Y.* [15, с. 11] саме як соціальний капітал розглядає величину тих зусиль в добровільних діях, які здійснює громадянське суспільство задля спільного блага. Індикатором соціального капіталу тут виступатиме інтенсивність участі громадян, в тому числі й пожертв коштів, в діяльності різного роду громадських організацій, метою яких виступають певні декларовані ними загальнозначимі колективні блага. Та частка суспільної активності, яка спрямована на їх досягнення і буде соціальним капіталом цієї спільноти.

Третя група наявних трактувань соціального капіталу полягає у його розумінні радше як ресурсу, що забезпечує набуття людиною певних рис, що підвищують її конкурентну здатність, тобто як міру соціальної протекції, підтримки та передачі спеціального досвіду, що досягається членством в певній спільноті. Соціальний капітал тут включається як складова культури в тій частині, яка стосується формування певного типу особистості, зі своїми характерними навичками та умінями, рольовими установками тощо. *Loury G.* [16, с. 100] розглядає такі соціальні відносини як своєрідний актив, який дає можливість людині отримати певну конкурентну перевагу на ринку праці.

Мережі соціальних відносин, які впливають на індивідуальну поведінку особи як працівника трактує як соціальний капітал *Pennar K.* [17, с. 154]. В цьому сеансі це теж саме, що й моральні та засади суспільства, якими регулюється ставлення до праці, міра ефективного суспільного впливу, який мотивує працівника.

Nahapiet J. і *Ghoshal S.* [18, с. 243] розуміють соціальний капітал як усю сукупність тих ресурсів, які включені в структуру соціальних зв'язків і які можуть бути отримані з мережі соціальних взаємин як особами, так і соціальними групами. Відтак соціальний капітал — це і власне мережа контактів, і ті активи, які вона створює. Фактично тут проводиться паралель із виробництвом, яке включає в себе як засоби виробництва, так і продукт, що виробляється. В якості засобів виробництва береться власне соціальна мережа, яка виробляє певні блага. Інакше кажучи, розглядається продуктивний потенціал структури соціальних мереж, причому як з точки зору індивіда (які блага він отримує, будучи включений в цю мережу), так і з точки зору спільноти (яких індивідів і як саме слід включити в мережу, щоб виробити певне суспільне благо).

Це найбільш узагальнене тлумачення поділяють і *Schiff M.* [19, с. 160], *Woolcock M.* [20, с. 153], в роботах яких соціальний капітал постає як та сукупна інформація, якою володіє соціальна мережа, відповідні норми, які в ній прийняті та ступінь довіри між її учасниками, які можна розглядати як аргументи деякої функції корисності. Інакше кажучи, мережу соціальних зв'язків можна трактувати як інструмент досягнення певних цілей, а наявні її характеристики як те, що в тій чи тій мірі полегшує їх досягнення.

Варто зауважити, що трактування соціального капіталу не є одностайним і в ньому акцентовані різні аспекти ефективності соціальних взаємодій. Їх варто виокремити.

(1) здатність використовувати особою свої зв'язки, в яких вона може вимагати та очікувати від інших виконання своїх прохань, побажань тощо, отримуючи тим самим преференцію в доступі до певного дефіцитного ресурсу; соціальний капітал тут виступає мірою тих зобов'язань перед кимось спільноти, на які може розраховувати особа як на свій актив;

(2) здатність спільноти до згуртованих кооперативних дій, командної гри, в тому числі для досягнення загальнозначущого результату, який конфліктує з окремими егоїстичними цілями індивідів, проте забезпечує вищу ефективність соціального цілого;

(3) соціальний ресурс, на який опирається індивід набуваючи особистих якостей, які сприяють його особистому успіху; специфічна соціальна підтримка, на яку він опертися в своєму соціальному середовищі;

(4) соціальні взаємини, які регулюють поведінку особи як члена соціуму, сприяючи максимально повному розкриттю і використанню людських ресурсів.

За останні два десятиліття було зроблено чимало спроб залучити поняття соціального капіталу до аналізу низки явищ суспільного життя. Передусім варто окреслити ті сфери, в яких вплив соціального капіталу трактується як визначальний. Починаючи з думки Ф.Фукуями про центральну роль соціального капіталу в еволюції культури [11], існує дуже широке розуміння царини його впливу, представлені в низці робіт: це і питання становлення соціальних структур, суспільних ієрархій, культурогенезу, еволюції сім'ї, розвитку освіти, керування станом довкілля; питання соціальної мобільності населення, економічної нерівності, інституцій громадянського суспільства, закономірностей індивідуаль-

ного споживання та системи ціннісних орієнтацій особистості (див. оглядову роботу [21]).

Теми, охоплені в дослідженнях соціального капіталу узагальнені *Narayan D., Cassidy M. F.* [22], що дає уявлення передусім про складність порівняльних його мір для різних спільнот. Зокрема, автори вказують на такі параметри, як (1) характеристики групи (кількість членів; їх фінансові внески; частота участі в спільних діях; участь в ухваленні рішень; неоднорідність складу спільноти; джерела фінансування групи); (2) загальні норми (готовність прийти на допомогу, авторитет групи та рівень довіри до її членів; справедливість розподілу благ та відсутність дискримінації); (3) згуртованість, дух колективізму; (4) повсякденне спілкування; (5) добросусідські зв'язки (наприклад, готовність звернутись за допомогою у догляді за дитиною чи у разі хвороби); (6) волонтерська готовність (тобто добровільна участь в громадських акціях на підтримку чогось, потреба в такій діяльності чи спротив ній тощо); (7) довіра (членам сім'ї, сусідам, підприємцям, суддям, поліції, урядовцям тощо).

Вочевидь, що продуктивність залучення даного концепта прямо залежить від ясного розуміння його індикаторів, на основі яких можна було би проводити емпіричні порівняльні дослідження різних спільнот. При цьому власне поняття соціального капіталу й претендує на деякий спосіб оцінки соціальної ефективності, який був би безвідносним до специфічної системи суспільних цінностей.

В нашій попередній роботі [23] була запропонована еволюційна модель соціального капіталу, який трактується як здатність спільноти відтворювати ефективні кооперативні форми взаємодії в соціальних мережах. Порівнюючи з наведеними вище в огляді існуючих трактувань дефініціями, варто зазначити з одного боку інтегративний характер такого розуміння, яке охоплює різні аспекти поняття, введеного попередниками, і водночас істотне його доповнення. Соціальний капітал існує тільки там, де не просто складається певна система персоналізованих взаємин, а саме відтворюваних зв'язків, на основі яких спільнота зберігає свою структуру, змінюючи склад учасників. При цьому варто розрізняти його особисту форму як характеристику статусу особи в групі (спільноті) — статусний капітал від власне соціального капіталу як характеристики якості мережі соціальних зв'язків.

Ця якість визначає ключову функцію культури: відтворення особи як носія соціальних ролей, включеного в мережу соціальних коопера-

тивних взаємин, в ході яких створюється штучний світ — світ, у якому людина споживає блага, вироблені спільнотою в створеному нею життєвому середовищі.

Таким чином, соціальний капітал включає в себе водночас два поєднані аспекти: використання індивідом ресурсу соціальних зв'язків для власних потреб (що, проте, визначається його статусом в групі) і використання соціальною мережею індивідів, яких вона залучає для відтворення самої себе. Можливість індивіда використати цю мережу для своїх потреб вимагає від нього засвоєння відповідних її норм і цінностей, входження в неї на правах учасника, якому довіряють. Фактично мережа є фільтром, який трансформує індивіда (натомість відкриваючи йому доступ до колективного ресурсу і кооперативно вироблених благ), або ж відкидає його, закриває йому доступ. Подібна структура входження відповідає архаїчним формам ініціації і служить чинником добору осіб з точки зору здатності контролювати свою поведінку в межах, необхідних для досягнення значимого кооперативного ефекта.

Зауважимо, що соціальним капіталом володіє не сукупність населення, а соціальна мережа, підключення до якої забезпечує індивідові певний ресурс, що залежить від його статусу в цій мережі. Відповідно, соціальний капітал країни залежатиме від пронизаності її населення соціальними мережами, інтенсивності участі осіб в різного роду соціальних інтеракціях та інтегрованості цих мереж. Відтак і власне певні соціальні мережі, утворені з високостатусних осіб отримуватимуть і свій мережевий додатковий статусний капітал.

Інтегрована соціальною мережею спільнота, в якій відтворюється певна кооперативна взаємодія виступає, таким чином, продуктивною одиницею, яка підпадає під дію добору в конкурентних взаєминах. Цей добір елімінує ті мережі, в яких кооперативний ефект надто низький і не забезпечує її учасникам додаткового ресурсу. Інша мережа, більш ефективна, відтак може перехоплювати людські ресурси, тим самим забезпечуючи відтворення певного типу взаємодій, які освоює індивід в цій мережі, передусім певні норми суспільної поведінки і технології та похідні від них соціальні ролі, включаючи професійні.

Збереження соціальної мережі має характер генетичної спадковості, оскільки нові її учасники приєднуються до неї, засвоюючи в готовому вигляді певні програми поведінки і через безпосередні персоналізовані взаємини передають їх іншим учасникам. При цьому індивід підлаштовується під існуючі в мережі норми, тим самим здійснюється

його обробка, культивация — культурна передача соціального досвіду, зафіксованого в певних зв'язках.

По суті, такий само механізм властивий нейронним мережам з тією, однак, істотною відмінністю, що в соціальній мережі менше обмежень на приріст учасників, вона більш динамічна і здатна до переформатування, оскільки розпад мережі не обов'язково означає фізичну загибель її учасників. Проте така межа, звісно, існує — вона в допустимій в межах певного технологічного навантаження на довкілля чисельності населення, яке може безпечно підтримувати певну якість життя, вилучаючи ресурси екосистеми.

Довіра членів соціальної мережі один до одного прямо залежатиме від позитивного досвіду соціальних дій та здатності згуртовано підтримувати певну норму відповідальності, тобто елімінувати з мережі порушників цієї норми. Відтак ступінь довіри залежатиме від ступеня закритості мережі: чим важче набути в ній членство, чим тривалішим є процес окультурення індивіда, яких проходить серію ініціацій, що підтверджують його готовність до певного типу взаємодій, чим більша його зацікавленість в соціальній участі та більш високий особистий ризик при втраті членства, чим більші дивіденти приносить нобілітет в цій групі, тим вищою буде довіра учасників в ній. Чим вища довіра, тим більш ефективні соціальні інтеракції, оскільки індивід орієнтований на кооперативну взаємодію, а не на потенційно конфліктне егоїстичне відчуження. В умовах такого відчуження перевагу легко отримують контр-соціальні мережі, діяльність яких базується на перерозподілі на свою користь наявних дефіцитних ресурсів. Для таких мереж властива зворотня тенденція: обмеження числа учасників, самоізоляція, що, проте, звужує їх кооперативний ефект.

З огляду на сказане, найбільш проблемним в теорії соціального капіталу є пошук адекватних мір для оцінки його приросту в порівняльних дослідженнях. Наявні підходи у трактуванні того, чим власне є соціальний капітал зумовлюють різні методичні установки в таких оцінках.

Однак не викликає сумніву, що інтеграція різних аспектів поняття соціального капіталу в його розумінні як відтворюваної форми зв'язків в соціальній мережі, яка забезпечує кооперативне досягнення значущих результатів більшому числу учасників відкриває потенційно ефективну дослідницьку програму аналізу еволюції соціокультурних утворень, на основі якої можливо реконструювати закономірності соціальної динаміки.

Література:

1. Bourdieu P. The Forms of Capital [Текст]/P. Bourdieu//in Handbook of theory and research for the sociology of education, edited by John G Richardson. — New York: Greenwood Press, 1986. — С. 241–258.
2. Bourdieu P., L. P. D. Wacquant An Invitation to Reflexive sociology [Текст]/Bourdieu P., L. P. D. Wacquant. — Chicago: University of Chicago Press, 1992.
3. Baker W. Market Networks and Corporate Behaviour [Текст]/Baker W.//American Journal of Sociology. — № 96. — 1990. — С. 589–625.
4. Belliveau, M. A., C. A. III O'Reilly, J. B. Wade. Social Capital at the Top: Effects of Social Similarity and Status on CEO Compensation [Текст]/Belliveau, M. A., C. A. III O'Reilly, J. B. Wade//Academy of Management Journal. — № 39. — 1996. — С. 1568–1593.
5. Burt R. Structural Holes: The Social Structure of Competition [Текст]/R. Burt. — Cambridge: Harvard University Press, 1992.
6. Boxman, E. A. W, P. M De Grant, and H. D Flap. The Impact of Social and Human Capital on the Income Attainment of Dutch Managers [Текст]/Boxman, E. A. W, P. M De Grant, and H. D Flap//Social Networks. — № 13. — 1991. — С. 51–73.
7. Knoke D. Organizational networks and corporate social capital [Текст]/D. Knoke//in Corporate Social Capital and Liability, edited by S. M. Gabbay. — Boston: Kluwer, 1999. — С. 17–42.
8. Portes A. Social capital: its origins and applications in modern sociology [Текст]/A. Portes//Annual Review of Sociology. — № 24. — 1998. — С. 1–25.
9. Brehm J., Rahn W. Individual-Level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital [Текст]/Brehm J., Rahn W.//American Journal of Political Science. — № 41. — 1997. — С. 999–1023.
10. Coleman J. S. Foundations of social theory [Текст]/Coleman J. S.. — Cambridge: Harvard University Press, 1990.
11. Fukuyama F. Trust: the social virtues and the creation of prosperity [Текст]/Fukuyama F. — London: Hamish Hamilton. 1995.
12. Putnam R. D. Bowling alone: America's declining social capital [Текст]/R. D. Putnam//Journal of Democracy. — № 6. — 1995. — С. 65–78.

13. Inglehart R. Modernization and post-modernization: cultural, economic and political change in 43 societies [Текст]/Inglehart R — Princeton: Princeton University Press, 1997.
14. Portes A., Sensenbrenner J. Embeddedness and immigration: Notes on the social determinants of economic action [Текст]/A. Portes, J. Sensenbrenner//American Journal of Sociology. — № 98. — 1993. — С. 1320–1350.
15. Thomas C. Y. Capital markets, financial markets and social capital [Текст]/C. Y. Thomas//Social and Economic Studies. — № 45. — 1996. — С. 1–23.
16. Loury G. The economics of discrimination: Getting to the core of the problem [Текст]/G. Loury//Harvard Journal for African American Public Policy. — № 1. — 1992. — С. 91–110.
17. Pennar K. The tie that leads to prosperity: The economic value of social bonds is only beginning to be measured [Текст]/K. Pennar//Business Weekly. — 1997. — С. 153–155.
18. Nahapiet J., Ghoshal S. Social capital, intellectual capital, and the organizational advantage [Текст]/J. Nahapiet, S. Ghoshal//Academy of Management Review. — № 23. — 1998. — С. 242.
19. Schiff M. Social capital, labour mobility, and welfare: The impact of uniting states [Текст]/M. Schiff//Rationality and Society. — № 4. — 1992.
20. Woolcock M. Social capital and economic development: Towards a theoretical synthesis and policy framework [Текст]/Woolcock M.//Theory and Society. — № 27. — 1998. — С. 151–208.
21. Aldridge S., Halpern D., Fitzpatrick S. Social Capital: A Discussion Paper [Текст] / Aldridge S., Halpern D., Fitzpatrick S.. — London, England: Performance and Innovation Unit, 2002.
22. Narayan D., Cassidy M. F. A dimensional approach to measuring social capital: development and validation of a social capital inventory [Текст] / Narayan D., Cassidy M. F. // Current Sociology. — № 49. — 2001. — С. 59–102.
23. Деркач В.Л. Соціальний капітал (концептуальний нарис) [Текст] / В.Л.Деркач // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К. : «ІНТАС», 2012. — Вип. 65. — С. 99–106.

Деркач В.Л. Социальный капитал: сравнительный анализ концепций

Проанализированы различные трактовки социального капитала, которые могут быть сведены в четыре группы: как мера тех обязательств, которые имеет социальная сеть перед определенным лицом способного использовать соответствующие связи для собственной выгоды; способность сообщества к сплоченным кооперативным действиям; социальный ресурс, на который опирается индивид, приобретая качества, способствующие его личному успеху; социальные отношения, которые регулируют поведение человека как члена социума. Раскрыта связь имеющихся в литературе трактовок с понятием социального капитала как качества сообщества, заключающегося в его способности воспроизводить связи, которые обеспечивают кооперативный эффект. Намечены подходы к введению меры социального капитала.

Ключевые слова: *социальный капитал, социальная эффективность, культура, социальное развитие.*

Derkach V.L. Social capital: a comparative analysis of concepts

Analyze different interpretations of social capital, which can be summarized in four groups: a measure of the commitments that have a social network to a particular person is able to use the appropriate links for your own benefit, and the ability to close-knit community of cooperative activities, social life, which is based on the individual, acquiring qualities that contribute to his personal success, the social relations that govern the behavior of a person as a member of society. Revealing the connection of published interpretations of the concept of social capital as a quality community is its ability to produce communications that provide cooperative effect. Outlines approaches to the introduction of measures of social capital.

Keywords: *social capital, social efficiency, culture and social development.*

УДК 130.2:165.191

МІФОЛОГІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Полисаєв О. П. ©

Доктор філософських наук, завідувач кафедри соціології та соціальних технологій НАУ (м. Київ)

Розглядається вплив соціальної міфології на трансформаційні процеси в Україні.

Ключові слова: *міф, соціальна міфологія, міфологізація, трансформація, суспільство, свідомість.*

Сьогодні все активніше заявляє про себе логіка процесу трансформацій, яка передбачає співіснування, перехрещення і резонування різноманітних тенденцій розвитку, серед котрих (на відміну від модерну) жодна не може претендувати на виключне значення, що дозволяє не зазнаючи шкоди абстрагуватися від інших. Постмодерн, відповідно — це не лише «проміжок», «стик» між минулим і майбутнім, «чорновий варіант майбутнього», коли «відмирають метатеорії» й де «момент стає важливіше вічності» [1, с. 281]. Водночас рух в його напрямку може розумітися як комплекс змін інституціональних і, передусім, культурного середовища, що виводять суспільство за рамки індустріальних форм життя. Постмодерністські підходи до управління взагалі не перекреслюють, а актуалізують потенціал модерну. Але, разом з цим, вони відкривають і нові можливості, пов'язані з більш активним використанням традицій і звичаїв, колективних відносин і взаємодій, неформальних комунікацій і соціальних мереж, з синтезом елементів керованості, самокерованості та некерованості. Однак, конкретні риси суспільства після модерну, по використанню його моделі розвитку, та набуття під впливом його тенденцій й підвалин майбутнього в багатьом залежать від стану культури.

Загалом, початок ХХІ сторіччя у глобальному вимірі характеризується трансформацією класичних капіталістичного і тоталітарно-соціалістичного суспільств у соціально-економічну систему нового типу — поліформаційну. Капіталізм, використавши досягнення науково-технічної революції, став трансформуватися в систему соці-

альних держав, у котрій соціально-класові конфлікти розв'язуються узгодженням сторін — роботодавців, держави і профспілок, а добробут середнього класу і навіть груп аутсайдерів постійно зростає. Удосконалювались політичні системи цих країн, демократична правова держава набула чітких контурів та збалансованих противаг.

Соціалістична ж система, навпаки, згасала і розвалювалась. Постсоціалістичні держави змушені були переходити до поліформаційної економіки і взяти в якості орієнтиру соціальну, демократичну правову державу. Ідеологічні бар'єри соціалізму і капіталізму зникли. Можна припустити, що соціальні, демократичні правові держави нового типу будуть результатом такої конвергенції, де кращі сторони попереднього розвитку різних типів держав будуть синтезовані в життєздатні форми суспільного розвитку. Все питання в тому, щоб капіталізм продовжував позитивну трансформацію, а постсоціалістичні країни змогли здійснювати динамічну модернізацію не тільки в аспекті підготовки матеріальних умов і передумов створення соціальної держави, але і реформ політичних інституцій, спроможних здійснювати ідеї демократії, прав і свобод особистості [2, с. 5].

У цих умовах процес трансформації суспільства зачіпає фактично усі сфери — від повсякденного буття людей до складної системи управлінської діяльності та духовної культури. Причому, скрізь ми можемо побачити вплив та дію соціальної міфології. Так, потужним чинником соціально-суспільних трансформацій в пострадянських країнах виступала «національна ідея», або реально — нова ідеологема, що відповідала б визначенню нацією (народом) своєї власної ідентичності. Просто неможливо проаналізувати на посткомуністичному просторі величезну кількість підходів, що пов'язували «національну ідею» і з конкретними ідеологіями, суспільними доктринами, актуальними для даного етапу розвитку, і з загальнонаціональним соціально-політичним ідеалом, що був би здатним задати суспільству сталий вектор розвитку. Національну ідею ототожнювали і з програмою конкретних дій в економіці, соціальній сфері, політиці, культурі, але все виявилось марним. Пошук триває. Як вважає Е. Баталов, «міф формує у членів тієї чи іншої спільноти уявлення про їх загальну історичну долю; згуртовує навколо загальних цінностей та цілей — справжніх і химерних; впливає на соціальну і (на більш пізніх ступенях) національно-державну самоідентифікацію цієї спільноти» [3, с. 16].

Навіть, повсякденність може піддаватись міфологізації, причому міфологізуюча сила повсякденності може бути потужнішою від запрограмованих, офіційно функціонуючих міфологем. У цьому відношенні цікаву рису підмічає в своєму дослідженні К. Богданов. Аналізуючи феномен «черги» як звичний атрибут радянського побуту, він показує, що насправді за ним криється стійка міфологема очікування на краще майбутнє, заради якого «радянська людина» демонструє повсякденне вміння чекати та силу такого терпіння» [4, с. 383]. Цікаво, з нашої точки зору, Богданов показує й можливість сакралізації самої черги, яка набувала самодостатні ритуальні риси в ситуації поховань партійних та державних керівників країни, тим самим перетворюючись на своєрідний радянський ритуал [4, с. 387].

Таким чином, готовність до своєрідної віри, здатність до очікувань на рівні повсякденності демонструють міру колективного сприйняття міфологем певного часу [5].

Короткий огляд, що дає можливість окреслити певним чином масштаб сучасних трансформацій суспільства, водночас показує й його складність. Спробуємо з'ясувати певні труднощі на цьому шляху. Насамперед, слід наголосити, що декларації про необхідність радикальних соціально-економічних реформ та прискорення трансформаційних процесів в українському суспільстві стали на сьогодні необхідним атрибутом програмних документів та гасел практично всіх вітчизняних політичних партій та рухів, більшість яких, не маючи розбіжностей у визначенні стратегічної мети, пропонують лише різні тактичні засоби їх реалізації. Аналогічну позицію займають і вітчизняні інтелектуали — філософи, політологи, економісти, публіцисти тощо, які наголошують, що подолання кризових явищ в нашій державі можливе лише за умови динамічного реформування українського суспільства, адже на сьогодні це єдиний шлях, що дасть змогу посттоталітарній державі інтегруватись до європейського простору.

Щоправда, дещо іншими є практичні кроки до реформаторської діяльності у сучасному українському соціумі: трансформаційні процеси в нашій державі здійснюються здебільшого не концептуально, а стихійно, під тиском певних зацікавлених угруповань або доведених до крайнього невдоволення соціальних низів. При цьому владні структури тими чи іншими реформаційними новаціями або прагнуть продемонструвати готовність поступитися певними власними прерогативами, які вони об'єктивно вже втратили, або ж узаконити процеси, які в суспільстві

вже відбуваються де-факто. Тобто за підсумками останнього десятиліття ми можемо констатувати: певні реформаторські зрушення в Україні відбуваються не завдяки, а переважно всупереч діяльності вітчизняного номенклатурно-бюрократичного апарату, аж до його верхніх ешелонів включно.

Разом з тим, під виглядом реформаторських кроків в Україні доволі часто лобіюються інтереси окремих кланово-олігархічних угруповань, що, як правило, реалізуються без належного прорахування не лише соціальних наслідків, а навіть національної безпеки держави. Саме цим угрупованням структурні реформи в Україні загрожують втратою не лише вагомих політичних позицій, а в першу чергу — підривом їх економічних інтересів з тієї причини, що кланова система впливів на суспільні процеси буде неминуче змінена на демократичну, в межах якої економічна та політична складові поступово набиратимуть прозорого характеру. Словом, на сьогодні визначальним фактором, що став найсерйознішою перепорою для кардинальних реформ у нашій країні, став так званий «gent seeking» — вживаний в економічній літературі термін, що означає існування політичного механізму перерозподілу обмежених державних ресурсів та грошових потоків в інтересах угруповань, що мають підтримку владних структур. Ключовою фігурою за таких умов стає державний чиновник, здатний або впливати на рух ресурсних потоків, або саботувати прийняті на державному рівні політичні рішення, що не влаштовують угруповання, інтереси яких, власне, цей чиновник лобіює.

Очевидно, що така діяльність недовго може бути непоміченою й уникати громадського обговорення, незабаром вона стає об'єктом всебічної критики і посилює прагнення суспільства припинити «неконтрольований «gent seeking» який, по суті, є одним із способів паразитування олігархічних кланів та номенклатурної бюрократії на суспільному організмі. До того ж Україна в силу свого геостратегічного положення в Європі і світі, постійно перебуває в зоні посиленої уваги ближчих і дальших сусідів, для яких реформування української економіки та позитивні зрушення в соціальній сфері, є запорукою стабільності східноєвропейського регіону та передумовою інтеграції України в європейський простір.

З огляду на сказане вище, кланово-олігархічні структури та бюрократія, що їх обслуговує, потребують створення ідеологічного обґрунтування доцільності власної діяльності та якнайдовшого збере-

ження в українському суспільстві існуючого статус-кво. І саме створення міфологем про «курс реформ» — як ніщо інше знадобилося для цієї мети. Перш за все декларації щодо «курсу реформ» виявились спроможними створити ілюзію системного підходу та керованості процесом трансформації пострадянського суспільства з єдиного центру, що доволі точно відповідає централістським сподіванням широкого загалу в Україні. Водночас реформаторська риторика дозволяє пояснити причини різкого падіння якості життя більшості наших громадян, катастрофічного обвалу економіки, занепаду системи державної підтримки малозабезпечених — власне, будь-які стратегічні прорахунки чи зловживання владою можна легко виправдати особливостями реформаторських новацій, в параметри яких не «вписались» певні суспільні верстви чи окремі особи. Водночас постає закономірне питання: без сумніву, соціальна міфотворчість є невід'ємним атрибутом перехідного періоду будь-якої духовної парадигми як минулого, так і сучасного суспільства, але чому саме трансформаційні процеси в українському суспільстві супроводжуються справжнім злетом міфотворчості? Відповідь, вважаємо, слід шукати в сфері специфікацій української міфологізованої самосвідомості, аналіз особливостей якої дозволить скорелювати духовний потенціал широкого загалу з нагальними потребами дійсного реформування українського суспільства — це може значно прискорити його хід. У протилежному випадку новостворювана політична нація в Україні ризикує вже в котрий раз міфологізувати перебіг трансформаційного періоду і відповідно — втратити можливість наукової оптимізації цього складного суспільного явища. Більше того, творення міфологем реформаторського характеру неминуче призведе до зіткнення їх з реаліями дійсності, коли широкий загал остаточно почне витлумачувати реформаторські постулати як черговий ідеологічний штамп, придуманий верхами, а не нагальну потребу суспільства. Тому з'ясування механізмів соціальної міфотворчості в перехідний період є особливо актуальним [1, с. 285].

Трансформаційний етап у становленні будь-якої історичної спільноти обов'язково супроводжується сплеском соціальної міфотворчості, адже перехідний період — це період переоцінки традиціоналістських духовних орієнтацій, що супроводжується як правило, втратою відчуття стабільності та самодостатності існування власного соціуму. Широкий загал за цих умов просто нездатний за такий короткий проміжок часу опанувати постулати обновлюваної соціальної спільноти і тому змуше-

ний звертатися до міфологічних реконструкцій, які здатні створювати ілюзію співучасті, причетності людини та її соціуму до суспільних перетворень. Підкреслимо: лише ілюзію, адже міфічне подолання розірваності соціального простору не може спонукати до адекватних обставин соціальних дій і створює умови споглядального ставлення до дійсності, коли окрема особистість відчуває себе не суб'єктом реформаторської діяльності, а лише виконавцем рольової функції, запрограмованої в межах певного соціального дійства, що регламентоване відповідною міфологемною парадигмою.

Достатньо яскраве підтвердження цьому ми знаходимо в системі радянської міфотворчості. За роки існування СРСР, поперемінно змінюючи один одного, чільне місце в комуністичному міфологемному пантеоні займали міфи «світової революції», «побудови соціалізму в окремо взятій країні», «індустріалізації», «колективізації», «боротьби з світовим імперіалізмом», «зрілого соціалізму», «перебудови» тощо. Слід зазначити також, що такого роду соціальна міфотворчість відіграє помітну роль і в сучасному українському політикумі, однією з в характерних рис якої є тяжіння до міфологізації певних аспектів суспільно-політичного життя, окремих особистостей та подій [6, с. 31–39].

Так, на нашу думку, на рівні масової свідомості відбувається досить активний процес занепаду комуністичної ідеологічної парадигми та однієї з її найважливіших складових — системи радянської міфології. Але парадоксальність нинішньої ситуації полягає в тому, що замість традиційних міфологем тоталітарного суспільства з дивовижною швидкістю починають регенеруватися, здавалося б, самою історією спростовані міфи-легенди. Незважаючи на те, що персонажі новостворюваних міфологем зовсім інші (хоча в окремих міфах трансформації зазнали лише головні герої: носій добра стає уособленням зла і навпаки), функціонально вони в масовій свідомості продовжують виконувати попередні ролі. В обох зазначених вище ідеологічних парадигмах здійснюється персоніфікація понять добра і зла: конкретні громадські діячі чи політичні організації починають витлумачуватися не як представники певного спектру політичних сил суспільства, а як міфологізовані носії певної функції, які залежно від політичної орієнтації або виступають уособленням добра, прогресивності та моральності, або ж представляють темні ворожі сили, що несуть відповідальність за всі проблеми та негаразди в суспільстві. На нашу думку, саме завдяки міфологізованій свідомості широкого загалу, окремі політичні сили в Україні, неза-

лежно від їхнього політичного курсу чи безпосередньої громадської діяльності — мають стійку підтримку (чи, навпаки, викликають категоричне неприйняття) з боку певних суспільних прошарків. Достатньо лише регулярно декларувати визначений набір лозунгів, підкріплюючи їх адекватною нормативною поведінкою лідерів і підтримка з боку «свого» електорату забезпечена за будь яких політичних колізій.

Особливої ваги ця проблема набуває в умовах становлення української державності, коли особливості перехідного періоду значною мірою визначаються соціальною міфотворчістю, яка стає одним із основних чинників духовного життя українського суспільства [7, с. 38–44]. Без сумніву, одна з головних причин цього — відсутність укорінених державницьких традицій у масовій свідомості. Але навіть побіжний погляд на ряд пострадянських країн з приблизно рівними стартовими можливостями дає всі підстави стверджувати, що становлення державницьких засад на теренах України могло б відбуватися більш збалансовано та динамічно, ніж це реально відбувається зараз. Посилання ж на геополітичний (близькість Росії) та на суб'єктивний (відсутність загальнонаціонального харизматичного лідера) фактори є вагомими, але, на нашу думку, не можуть бути визнані самодостатніми для аналізу зазначених процесів. Вважаємо, що соціальні трансформації перехідного етапу української історії можуть бути пришвидшені лише з урахуванням особливостей соціальної міфотворчості в нашій державі.

Якщо ж вести мову про сучасне українське суспільство, вважаємо, що цілком слушною є точка зору Дмитра Донцова, згідно з якою навіть на сьогодні немає ніяких підстав стверджувати, що в межах української історичної спільноти сформувалась власна національна еліта, поза як ті суспільні прошарки, які через об'єктивні та суб'єктивні причини посіли чільне місце в сучасних трансформаційних процесах, не готові до реалізації державотворчих засад. Більше того, саме відсутність пасіонарних суспільних верств, на думку Д. Донцова, є головною причиною поразки національно-визвольних змагань упродовж кількох останніх століть. І хоча Україна на сьогодні де-факто стала державою, аналіз сучасного стану українського суспільства дає нам усі підстави стверджувати, що вітчизняна національна еліта проходить лише один з перших етапів свого становлення. Саме це створює, на наш погляд, додаткові труднощі у формуванні української політичної нації та української держави: ті соціальні прошарки, які покликані взяти на себе функції загальнонаціональної консолідуючої домінанти, в нових умовах

продовжують сповідувати егалітаристські духовні засади. Серцевиною їх виступає намагання міфологізувати історичне минуле України, і це намагання, попри окремі деталі, можна звести до таких підходів:

По-перше, міфологізація української історії дає можливість витлумачувати її як своєрідну передісторію з наперед заданим результатом — творенням держави Україна. Відповідно, будь-яка історична подія, якщо її оцінювати крізь призму соціального детермінізму, свідомо чи несвідомо зазнає зміщення в бік наперед заданого результату. Подібно до того як історія протестних рухів соціальних низів (нехай важливих, але аж ніяк не самодостатніх) в марксизмі розглядалась як основа суспільного прогресу людства, що в кінцевому результаті неминуче має привести до комуністичного майбутнього, так і події з історії нашої держави зазнають аналогічного тлумачення, що дає підстави для довільних інтерпретацій фактів — аби лиш вони збігалися з «державницькою ідеологією».

По-друге, егалітарна свідомість не здатна сприймати власне буття як момент історичного розвитку, діалектичної спадкоємності минулого, теперішнього та майбутнього, вона абсолютизує сьогодення, ігноруючи як історичну ретроспективу, так і свою причетність до відповідальності за майбутнє. Саме з цієї причини в такому типі свідомості відбувається поділ історичного часу на дві складові. Перша — це міфологізована система уявлень про героїчне минуле — козачину, січових стрільців, УНР, борців з фашизмом та радянським тоталітаризмом. Особистість тут є творцем історії та власної долі, а героїка часу передбачає здійснення подвигу як необхідної умови існування. Друга складова сьогодення, в межах якого буденне життя потребує буденного ж ставлення до дійсності. Будь-які високі прагнення розглядаються тут примарними абстракціями, що є перепонами на шляху до «нормального» життя, фатальну визначеність якого змінити нікому не під силу. При цьому виникає закономірне запитання: яким чином егалітарна свідомість здатна поєднати в єдине ціле зазначені вище складові? На нашу думку, симбіоз міфологізованого світу героїчного та світу буденного здійснюється через сакралізацію першого, надання йому космічної значущості та протиставлення епохи міфічних героїв буденній сучасності. Сам же сакралізований світ у духовній сфері відтворюється як героїчні перекази та легенди, матеріалізовані у різноманітних некрополях — пам'ятних знаках, могилах тощо, які, власне, й виконують

функцію своєрідного фетиша — пограничної межі між сакралізованою героїкою минулого та нинішнім буденним світом.

По-третє, сучасній егалітарній свідомості (і не лише українській) не під силу сприйняти у повному обсязі складну динаміку становлення громадянського суспільства та функціонування державницьких інституцій. Зазначений тип свідомості, як правило, спираючись на неадекватно інтерпретований історичний досвід, прагне міфологізувати систему відносин, що виходять безпосередньо за межі цієї чуттєвої реальності. Саме тому для будь-якої державницької духовної парадигми характерне нашарування чималого пласту міфологем, які виконують функцію консолідуючого фактору масової свідомості, відтвореного традиційними для міфотворчості засобами. Тому якими б дивними, для прикладу, не здавалися для стороннього ока наївно-зворушливе вшанування коронованих осіб у Великій Британії та Японії чи імперська амбітність громадян Росії і США, слід вказати, що це, власне, і є прикладами функціонування сучасних міфологем, корельованих з відповідними ідеологічними постулатами вказаних держав [1, с. 288–289].

Коли ж ідеться про сучасну міфотворчість українського суспільства, слід зауважити, що домінування егалітарної свідомості у його межах зумовлене конкретними історичними чинниками — відсутністю державницьких традицій та відтоком протягом століть пасіонарних суспільних сегментів на терени інших держав, де вони знаходили можливість для самореалізації [8, с. 72–74].

Саме чинник егалітаризму є визначальним при формуванні на рівні широкого загалу абсолютизації власного часткового (економічного як правило) інтересу та демонстративного протиставлення його цінностям громадянського суспільства. З перших днів незалежності доводилося констатувати: міфотворчість залишається визначальною складовою нашого життя, ї в цьому нема нічого дивного: ми все ще перебуваємо на тій фазі людського поступу, парадоксальність якої полягає постійному відтворенні ситуації, у котрій окремі особи і великі маси людей («творці історії»), за визначенням Гегеля, воістину «не відають, що творять».

Можна погодитися з тим, що незаперечним завоюванням серпня 1991 року стала певна деміфологізація «комуністичної перспективи», але, за великим рахунком, ніякої нової всеохоплюючої ідеї не було запропоновано, і явний ідеологічний вакуум загрожував подальшою дестабілізацією громадського життя. Правлячим колам країни бракувало конструктивної стратегії розвитку. Діловий прагматизм став світоглядом лише незнач-

них ділових верств. Середній клас за перші роки незалежності у нас ще не склався — це процес десятиліть. Часткові вкраплення ринкових структур поки що погоди не роблять, але дають можливість чиновнику і біржовику добре жити на межі економічного пограниччя «казармений комунізм — капіталізм». Спрацювала «система ніпель» — багатство текло в одні руки, а більшість населення опинилася за межею бідності [9, с. 176]. Тотальна жадоба наживи, суєтна активність непідготовлених психологічно і професійно людей до нової економічної філософії вносила у суспільство хаос і профанацію. Картина політичного життя своєю одноманітністю викликала почуття відчаю. Політичні діячі демонстрували рідкісну нездатність до створення нових концепцій, пропонуючи то відпрацьовані на Заході моделі, то розкопані в архівах ідеї. Що вже казати про гримаси «дикого ринку». Відвертий культ користюбства, нетерпіння і суєтність, маніакальний страх, що «без нас усе розберуть» — з'їдять, поділять, викуплять все це було наслідком психології «непрожитого життя». Це зовсім не скидалося на вільну гру стихії молодого духу суспільства, бо на всьому надто очевидно проступали риси наруги, занепаду, втоми, навіть духу приреченості, а звідси — потяг до нової міфології, яка внесла елементи розради та втіхи [9, с. 177].

Підсумовуючи все викладене вище, зазначимо, що Україна посттоталітарної епохи переживає складний процес соціальної трансформації з яскраво вираженим протистоянням двох суспільних спрямувань. Перше, репрезентоване номенклатурно-бюрократичною верствою радянського зразка, прагне якнайдовше зберегти продовжити традиційні форми рентних стосунків, що залишилися нам у спадок від попередньої доби. Причому ці стосунки на сьогодні певною мірою пов'язані з системою «gent seeking», тобто механізмом перерозподілу національного багатства в інтересах окремих угруповань, що мають доступ до влади. Така система потребує потужного бюрократичного апарату, який, отримуючи частку державної ренти, виконував би стабілізуючу функцію у суспільстві, аж до поліцейських репресій включно. Шлях цей веде до відтворення неототалітаризму та стагнації українського суспільства, але він знаходить розуміння у тих мільйонів українців, які звикли вбачати в державі роботодавця, розподільника матеріальних благ, соціального захисника та регулятора громадянських взаємин. «Тому, яким би абсурдним, на перший погляд, не здавався симбіоз олігархів та радикалів лівого спрямування, в Україні, слід визнати, що ці дві потуги мають як спільні

витоки — тоталітарну систему, та її спільну мету — неототалітаризм. До того ж їх об'єднує традиційний провінціалізм, серед вищих цінностей якого поняття незалежної і сильної держави Україна взагалі не існує, як не існує і поняття української політичної нації» [1, с. 291].

Протилежне спрямування — це та спільнота, яка орієнтована на систему цінностей громадянського суспільства, оснований на традиціях демократії європейського типу. Але такий підхід, що став дороговказом для частини політиків та інтелектуалів як запорука становлення Української держави, на сьогодні ще не є, на жаль, діяльним орієнтиром переважної більшості громадян нашої країни. Одна з головних причин цього — відсутність сформованої національної елітної верстви, яка нині перебуває лише на стадії виокремлення. Егалітарна ж свідомість, що на сьогодні є домінуючою духовною парадигмою українського суспільства, розглядає державні інституції відчуженими від власної життєдіяльності, а відтак - з неминучістю зорієнтована на міфологізацію суспільних процесів та історичного минулого України. В умовах же трансформаційних процесів, відчуження широкого загалу від власних владних структур може стати настільки глибоким, що міфологізована свідомість наших співвітчизників почне розглядати власну державу як джерело негараздів, а українське суспільство ризикує стати на шлях таких соціальних відносин, в межах яких власне теоретична рефлексія виявиться просто зайвою, а реформаторські зусилля політичних лідерів тлумачитимуться як засіб введення в оману суспільство. Будемо сподіватися, що нам вдасться цього уникнути.

Література:

1. Полисаев О. П. Архитектоника сучасного міфу: монографія/ Полисаев О. П. — Тернопіль: Астон, 2008. — 336 с.
2. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или милитроф Европы?/Михальченко Н. И. — К.: Институт социологии НАНУ, АПН Украины. — 2001. — 440 с.
3. Баталов Э. Я. В мире утопии. Пять диалогов об утопии, утопическом сознании и утопических экспериментах/Баталов Э. Я. — М.: Политиздат, 1989. — 318 с.
4. Быстрова А. Н. Культурное пространство как предмет философской рефлексии/А. Н. Быстрова//Философские науки. — 2004. — № 12. — С. 24–40.

5. Чорноморденко І. В. Проблема існування знання за межами науки: монографія/Чорноморденко І. В. — К.: КНУБА, 2005. — 306 с.
6. Полисаев О. П. Імперські міфологеми у сучасному українському суспільстві: перспективи подолання/О. П. Полисаєв//Політологічний вісник. Зб. наук. праць. — К., 2007. — Вип. 23. — С. 31–39.
7. Полисаев О. П. Українська духовна парадигма: міфотворчість перехідного періоду/О. П. Полисаєв//«Мандрівець»: Видання наукових записок Національного університету «Києво-могилянська академія». — № 3–4. — С. 38–44.
8. Полисаев О. П. Міфологія егалітарного суспільства в умовах перехідного періоду та проблема формування національної еліти в українському суспільстві/О. П. Полисаєв//Наукові записки Тернопільського пед. ун-ту. — Тернопіль, 2001. — № 6. — С. 72–74.
9. Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації/В. Кремень, В. Ткаченко — К.: Видавничий центр «Друк», 1998. — 446 с.

Полисаев О. П. Мифологизация процесса социальной трансформации

Рассматривается влияние социальной мифологии на трансформационные процессы в Украине.

Ключевые слова: *миф, социальная мифология, мифологизация, трансформация, общество, сознание.*

Polisaev O. P. Mythologizing process of social transformation

The influence of social mythology on transformation processes in Ukraine is analyzed.

Keywords: *myth, social mythology, mythologizing, transformation, community, consciousness.*

УДК 141.32:316

КОНЦЕПЦІЯ ОРГАНІЗОВАНОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ІДЕОЛОГІЇ РЕФОРМАТОРСЬКОГО РОЗВИТКУ

Тімченко О. П. ©

*Доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри
філософії Львівської комерційної академії*

Розроблена В. П. Андрущенком модель організованого суспільства, яка базується на взаємозв'язку й обумовленості пріоритетів сталого людського розвитку, дозволила автору синтетично розглянути ці засади, звести їх до єдиного соціального кореня — до людини.

Ключові слова: *організоване суспільство, цивілізація, розвиток, реформування.*

Розпад СРСР актуалізував для України проблему соціального вибору. Проголошенням акту незалежності Україна на повний голос заявила про свій вибір — повернення до загальноцивілізаційних засад розвитку людства, входження в міжнародний контекст, повернення в коло світової історії.

Зміст поняття «цивілізаційні основи» соціальності філософія відточувала впродовж тисячоліть. Дослідження дискусій з цього приводу (як пошук належної організації порядку) дозволив В. П. Андрущенку дійти висновку, що узагальнене бачення змісту цивілізаційних основ насамперед викристалізовується в контексті апробованого історією розуміння природи й суті таких життєвих інституцій, як праця і власність, соціальна справедливість і влада, громадянська культура та індивідуальна духовна свобода особистості. Цивілізаційним у цьому зв'язку вважається те життя народу, нації, країни, що ґрунтується на загально-історичному досвіді організації соціальних інституцій. Будь-яке відхилення від нього є нічим іншим, як збоченням від цивілізаційного шляху розвитку людства і, мабуть, не може бути оцінено інакше як «деформація соціальності». Для такого повернення Україна має всі об'єктивні передумови — економічні, політичні, соціокультурні, а головне — людські й інтелектуальні. Вона вже стала на цей шлях. І формою, в якій воно здійснюється, має стати «організоване суспільство».

Організоване суспільство покликане відшукати розумний баланс між регулятивним і організаційним впливом держави і повноваженнями громадянського суспільства. Розбалансованість утримує в собі загрози суспільної дезінтеграції, формування нелегітимної опозиції, «груп опору», а вслід за цим — громадянського зіткнення, що, як відомо, оновленню та зростанню суспільного організму не сприяє.

«Роздержавлення — це дуже складний, суперечливий і разом з тим, цілісний та структурований процес, який вимагає часу, терпіння, належної організації і контролю з боку всіх суб'єктів-учасників: в економічній сфері він розгортається як приватизація, у результаті якої має сформуватись реальний власник — господар своєї власної долі, своєї держави і свого суспільства; у політичній — багатопартійність та громадянське суспільство; в ідеологічній — ідеологічний плюралізм; у сфері культури — утвердження дійсної свободи творчості людини як особистості, її вільного вибору цінностей, світогляду, духовних переконань, віросповідання» [1, с. 249].

Власне, роздержавлення є процесом повернення народу до дійсних основ цивілізованого розвитку, до людського способу і стилю життя, до суспільної самоорганізації — реальної демократії як народовладдя. Зупинимось на цьому

«Першою і головною засадою соціальності є праця — доцільна діяльність людей з метою перетворення й освоєння природних і суспільних сил для задоволення людських потреб» [1, с. 250]. У розумінні В. Андрушенка праця є вічною і природною умовою людського життя, нею створено все «надприродне» оточення людини. Праця лежить в основі культури. Вона відіграє вирішальну роль у формуванні людини як особистості. Роль праці як головної домінанти виникнення і розвитку людини і суспільства підкреслювали практично всі мислителі від історичних часів до наших днів. Через еволюцію поглядів, узагальнюючих досвід історичного буття людини у світі, поступово викристалізувався загальноцивілізаційний зміст праці як чинника, що, з одного боку, забезпечує створення предметів для задоволення життєвих потреб (предметів культури), як головного джерела людського добробуту, а, з іншого — як поля й засобу самореалізації особистості, основи її соціального і морального визнання.

Цивілізованим вважається суспільство, в якому власний добробут, самовизнання і соціальний статус людина отримує завдяки праці. Повернення до цивілізаційних основ розвитку людства в цьому розрізі

означає не що інше, як таку організацію праці, яка б забезпечувала самореалізацію, відповідний добробут особистості та її визнання у статусі повноправного суб'єкта суспільного розвитку, господаря власної долі.

«Від трудів праведних не наживеш палат кам'яних» — говориться в російському прислів'ї стосовно праці підневільної, відчуженої, експлуатованої. І навпаки, вся мудрість народів світу підкреслює вельтенське значення вільної праці як джерела добробуту і щастя людини. «Долі світу знаходяться в руках людей, чие щастя концентрується в праці», — писав Т. Драйзер; «не можна бути вільним і щасливим без корисної праці», — підтримував його Джордж Санд; «праця — це потік, що єднає людей, і в якому зливаються в єдине ціле окремі сторони нашої натури», — підтверджував цю ж думку Г. Зіммель. Звідси й викристалізуються умови, за якими праця виступає як цивілізаційна підвалина життя соціального гідного людини — «праця вільна», «праця на себе, свою родину, своє суспільство», «праця творча», «праця за покликанням» («сродний труд». — Г. Сковорода), «праця в радість, а не заради шматка хліба», «праця на користь іншій людині, колективу, людству» і т. д.

Тривалий час цивілізація боролася з «відчуженням праці» й таким чином — із відчуженням людини від природи, суспільства, іншої людини, людини від самої себе як з феноменом, що спотворює вигляд соціуму, робить його «не людським», антигуманним. Здавалося б, соціалістична революція, що поставила за мету ліквідацію приватної власності, експлуатації людини людиною та побудову комуністичного суспільства, мала б утвердити працю в її автентичному змісті, а разом з цим — привести суспільство до вигляду, що відповідає природі і призначенню людини. Однак, дійсність виявилась далекою від сподівання — «соціалістична праця» зазвичай стала іншою, вона поклала край «праці як прокляттю» (в її значенні для найманого робітника періоду первинного накопичення капіталу), у той же час, вона не стала «працею вільною», «джерелом розвитку особистості», «життєвою радістю» в тому розумінні, як її оспівувала соціалістична пропаганда. Самовідданий, жертвний труд мільйонів простих робітників, селян, інтелігенції потопав у безгосподарності «великих будівництв комунізму», бюрократичній рутині «планового господарства», в новітньому «соціалістичному відчуженні», яке виявилось ще більш болючим, бо здійснювалось під прикриттям гуманістичних, віками омріяних людинолюбних гасел.

Головною умовою «повернення до праці в її цивілізаційному сенсі», або (що є те ж саме) «повернення праці її сенсу як фундаментальної опори і джерела цивілізаційного розвитку», є відродження реального власника, розкріпачення його свободи, збудження прагнення і волі до відповідального виробничого, соціального і політичного творення, результатом якого стане нова соціальна реальність — та, про яку мріяли мільйони, за яку йшли на ешафот, яку хотіли б залишити дітям і внукам.

«Власність» таким чином постає у вигляді другої фундаментальної опори цивілізації» [1, с. 251]. У філософському розумінні поняття «власність» означає відносини між людьми з приводу речі. Виникнення «власності» відноситься до віддалених глибин історії розкладу первіснообщинного і появи класового (рабовласницького) суспільства. Власність, на думку Дж. Локка, виникає тоді, коли створені природою речі (предмети), які належать усім, людина з'єднує зі своєю працею, тобто з тим, що належить тільки їй. Риба у воді, розмірковував філософ, є загальним надбанням (володінням); риба, піймана рибалкою, вже є чимось іншим, а саме — власністю рибалки. Праця людини додає до речей природи «дещо більше, ніж те, що природа, спільна мати всього, створила; і таким чином вони стали її приватною власністю» [2, с. 19].

Завдяки «власності» людина здобула можливість усвідомити свою окремість від інших людей, ствердити себе як «індивіда», підійшла до розуміння власної свободи, утвердила як громадянина. Як писав Ж.-Ж. Руссо, «перший, хто обгородив шматок землі, придумав заявити «Це — моє!» — і знайшов людей досить довірливих, щоб тому повірили...», став засновником громадянського суспільства [3, с. 69].

Власність є основою людського «Я». Без власності (земельної, речової, предметної чи інтелектуальної) людина перетворюється в придатак аморфної маси, втрачає власну гідність і, як справедливо вважали О. Шпенглер і Х. Ортега-і-Гасет, перетворюється в руйнаційно-демонічну силу історії.

«Як свідчить історія, цивілізаційним є суспільство, яке базується на визнанні недоторканності власності індивіда, його права на володіння тим, що даровано йому соціально-історичними обставинами або добуте власною працею, дісталось спадкоємно або примножене власними чеснотами і мудрістю» [4, с. 252].

Питання про «цивілізованість суспільства» в контексті власності безпосередньо пов'язане з питанням про її (власності) розміри і форму.

Платон вважав, що за своїми розмірами власність має бути однаковою для індивідів у межах тих чи інших соціальних верств. Арістотель обстоював «усереднення власності». Цієї ж позиції дотримувались Прудон, Штірнер і Бакунін. Однак, більшість теоретиків вважали питання про розмір власності не суттєвим. Протестуючи проти марксистського обґрунтування «усуспільнення» й більшовистського «одержавлення» власності, вони все більш наполегливо обстоювали ідею приватної власності як загальноцивілізаційної основи людського життя, всяке збочення від якої загрожує соціальними катаклізмами і руйнацією культури.

Повернення суспільству інституту приватної власності здійснюється через роздержавлення та приватизацію. Організоване суспільство має забезпечити цьому процесові належний теоретичний, правовий і управлінський супровід. «Обвальність» і не контрольованість цих процесів, здійснюваних протягом усього періоду незалежного розвитку, нанесла всім нам колосальні збитки, як моральні, так і матеріальні. Десятки і сотні тисяч людей залишилися на узбіччі «приватизаційної рутини», виявилися ошуканими новими можновладцями, які в буквальному розумінні розікрали народне добро, створюване багатьма поколіннями. Ще декілька років подібного й банкрутом залишиться держава і все суспільство.

Як відомо, державна власність існує в усіх країнах світу. Однак лише в колишньому СРСР та деяких інших соціалістичних країнах вона абсолютно домінувала і вважалася соціалістичною. Державними були всі підприємства важкої, легкої та харчової промисловості, транспорту, будівництва, значна кількість сільгоспідприємств — радгоспів, птахофабрик, об'єктів соціальної інфраструктури (освіти, культури тощо), прибутки від яких надходили до загальносоюзного бюджету. Тоталітарна держава контролювала таким чином всяк і кожного, забуваючи про те, що все національне багатство є власністю народу. Визнання останнього в Україні було покладено проголошенням Декларації про державний суверенітет (1990 р.). На цій основі власне й розпочався процес роздержавлення — повернення власності народу, звільнення суспільного життя, насамперед, економічного, від надмірної опіки з боку держави — формування економічної системи на принципах плюралізму власності, впровадження відповідних їм форм господарювання.

В економіці визначилось кілька напрямків роздержавлення: частина підприємств, здебільшого ті, що виробляють засоби виробництва, а також

ті, що належать до ВПК, залишаються державними. Роздержавлені підприємства цих галузей в основному перетворюються в акціонерні товариства закритого типу; у легкій та харчовій промисловості, сфері торгівлі й побутового обслуговування зміна форм власності та господарювання відбувається в різних формах — оренда з викупом, акціонерні товариства відкритого типу, асоціації кооператорів; створення малих підприємств; малі підприємства можуть базуватися як на особистій праці власника, так і на залученні найманої праці. Радгоспи спочатку перетворюються в колективні сільськогосподарські підприємства на принципах паювання з подальшим реформуванням в асоціації пайовиків, кооператорів. В усіх галузях економіки створюються спільні українсько-іноземні підприємства.

Роздержавлення обумовило нову соціальну стратифікацію населення, збільшення чисельності найманих працівників у недержавному секторі, формування так званого середнього класу й такої економічно, соціально й політично активної групи, як підприємці.

Сучасні економічні реалії України демонструють різнобарвний спектр форм власності, що суперечливо уживаються в колі того чи іншого «локального соціуму». Мова йде про індивідуальну і колективну, державну і кооперативну, особисту та інші форми власності. Український соціум все більш рельєфно повертається до визнання плюралізму форм власності як найбільш ефективного способу вирішення проблеми їх співвідношення. Разом із тим, владно заявляє про себе приватна власність, а вслід за тим — сформований на її основі її суб'єкт — приватний підприємець, який більш активніше освоює все нові й нові сфери для розвитку своєї економічної діяльності.

Організоване суспільство створює сприятливі умови для подолання негараздів, збочень, перекосів роздержавлення та приватизації, накопичених у перші роки незалежного розвитку. Воно дозволяє відшукати баланс частки народного надбання, що має залишитися в державній власності й одночасно тієї частки, яка підлягає приватизації. Разом із цим, організоване суспільство створює рівні можливості для проведення процесів роздержавлення та приватизації в цивілізованих, а не бандитських формах.

Утвердження приватної власності як домінантної форми власності обумовлено світовим досвідом, знаходить своє теоретичне обґрунтування в сучасних економічних вченнях. Знайомство з ними дає підстави для висновку про те, що жоден із реалістичних мислителів ХХ

ст. не піддав навіть сумніву необхідність існування приватної власності, її соціотворчу і людинотворчу сутність. Отже, повернення до цивілізаційних основ соціального розвитку в контексті власності має здійснюватись шляхом створення і відтворення «власницького плюралізму» при забезпеченні домінантної ролі приватної власності як основи основ людської індивідуальності, соціальної незалежності та свободи.

Не менш важливим завданням повернення до цивілізованого способу суспільного життя є завдання належної організації державної «влади».

Мислителі всіх часів і народів прагнули проникнути в її суть і майже завжди наштовхувалися на перешкоду невизначеності критеріїв взаємоузгодженості інтересів і волі, загальної мети і дії людей, як тільки вони намагались обійти інституцію держави. Показовими у цьому зв'язку є соціально-філософські вчення марксизму та анархізму. Невизначеність критеріїв «бездержавних» владних структур призвели до краху соціальних систем, що будувалися на їхніх пріоритетних засадах. Мабуть, саме з цього моменту людство остаточно прийшло до висновку про неможливість оптимальної організації влади на «бездержавних» засадах, що лише держава є тією єдиною суспільною інституцією, що дозволяє налагодити соціальне управління, взаємоузгодити волю і дії людей, спрямувати їхню діяльність на розв'язання суспільних завдань.

Повернення в лоно історії в контексті влади означає перш за все повернення до державно упорядкованого, злагодженого життя на правових засадах, до правової держави, пріоритет у теоретичному обґрунтуванні сутності якої належить Руссо та Канту. Цивілізаційне вирішення проблем власності і влади забезпечує втілення в життя ще однієї опорної інституції — соціальної справедливості як визначального принципу і норми суспільного життя, як міри соціального добра для кожного, пропорційного співвідношення заслуг людини перед суспільством та винагороди за них, як ступеня соціальної рівності всіх членів єдиного громадянського суспільства.

Досвід буття України у складі СРСР показує, що установка на «рівне відношення всіх трудівників до основних засобів виробництва» соціальної справедливості не забезпечує. Більше того, вона веде до «зрівнялівки», яка нівелює індивідуальні прагнення, творчі здібності, активне ставлення людини до дійсності, а згодом — призводить до соціальної напруги і конфронтації. Повернення до цивілізованої соціальної справедливості означає в цьому зв'язку організацію життя

за пріоритетами, що виходять із вирішення проблем «власності» і «влади» в їх загальноісторичному, загальнолюдському розрізі. Будь-який інший підхід буде завжди наштовхуватися на «опір історії», боротьба з якою, мабуть, все-таки, завжди приречена. «Система може бути визнана «цивілізаційною», якщо вона забезпечує:

- а) культурний прогрес людства;
- б) можливості самореалізації особистості;
- в) розвиток і реалізацію її індивідуальної духовної свободи» [1, с. 254].

Повернення до магістральних шляхів розвитку людської цивілізації означає таким чином поворот до культурного самозабезпечення народу в контексті світових надбань, до пріоритету особистості та її духовних свобод, до творчої самореалізації останньої в усіх галузях суспільного та індивідуального життя.

Зрозуміло, поняття «цивілізованості» має просторово-часовий вимір, тобто історичний характер. Те, що вважалось вершиною цивілізаційного злету людства в минулому, не обов'язково збереже свою якість до наших днів. Зміст загальноцивілізаційних засад розвитку людства підлягає історичному виміру, повернення в лоно цивілізації в цьому плані — входження в сьогодення світової історії, а не «повернення назад», як закликав Платон, до «золотого віку» часів Атлантиди. Незмінним залишається лише свобода, мірою якої й визначається рівень цивілізованості організованого суспільства.

У межах концепту організованого суспільства суспільна організація розглядається як така, що не обмежує свободу, а навпаки — створює для її реалізації додаткові можливості. Останнє відоме в соціальній філософії як «парадокс свободи», вперше проаналізований ще Платоном. Необмежена свобода, вказував Платон, веде до своєї протилежності — анархії і свавілля, оскільки без захисту й обмеження з боку закону (держави) з необхідністю призводить до тиранії сильних над слабими. Аналіз вказаного парадоксу поглибили Ж.-Ж. Руссо та І.Кант — свобода кожної людини має бути обмеженою, але не далі тих кордонів, які необхідні для забезпечення рівної міри свободи для всіх. «Організоване суспільство» ми розглядаємо як своєрідну форму обмеження (і розкріпачення) індивідуальної свободи особистості з метою забезпечення рівності всіх громадян в соціально-справедливому, гарантованому, захищеному і матеріально забезпеченому соціально-історичному просторі» [1, с. 254].

Вказуючи, що організоване суспільство є суспільством трансформаційним, перехідним В. Андрущенко наголошує на наступному.

Організоване суспільство має свої особливості й існує за ustalеними стандартами, що поступово замінюються (оновлюються) перманентними нововведеннями — вдалими і не зовсім вдалими, — які вводять його в нову соціально-історичну якість.

Людині консервативно-песимістичного складу мислення все нове сприймають як «руйнацію»; людина ж творча — бачить і реалізує, насамперед, нові (як власні, так і суспільні) можливості і перспективи. Тому «трансформаційне суспільство пронизує суперечливість сприйняття дійсності різними верствами населення, політичними групами. У ньому немає ustalених пріоритетів. Вони лише формуються. До них люди наближаються обережно, з частими «відкатами» до старих позицій, сумнівами відносно вірності обраного шляху й гучними звинуваченнями політиків і державних діячів щодо їхнього вибору» [1, с. 255].

Відповідно до зазначеного особливості українського трансформаційного (перехідного) суспільства обумовлюються наступним: залишковими обставинами життєдіяльності, що склалися в системі колишніх соціально-економічних, політичних і соціокультурних координат; дестабілізацією основних показників якості життя, обумовлених насамперед різким розривом колишніх збалансованих зв'язків, передусім, виробничих (економічних); надто довгим пошуком суспільних пріоритетів і стратегічних партнерів; глибокою інертністю суспільної психології маси людей, що звикли керуватись далекими від демократії і ринкових відносин цінностями [1, с. 255].

Не можна не сказати й про корупцію, яка в останні роки набула в Україні загрозливого значення, причому, вже не лише для ефективного господарювання, але й для існування самої незалежної держави.

Показовими є такі дані: 62% опитаних компанією «Соціс-Геллап» громадян України вважають, що корупція в органах державної влади надто розповсюдилась, що це явище стало масовим. На думку учасників опитування, найбільше розповсюдження корупція набула серед посадових осіб і працівників міліції — так вважає 81% опитаних. Далі йдуть працівники митниці (80%), податківці (79%), Верховна Рада, місцеві обранці та судді (по 73%), адміністрація Президента України (65%), приватні підприємці (64%), українські банки (61%), іноземні підприємства (42%) тощо [5].

Незважаючи на складність ситуації, особливо, кризові процеси в економіці, потреба в новій соціальній організації, яка б базувалася на пріоритетах сталого людського розвитку, стала усвідомленою як на рівні владних структур, так і на рівні основної маси інтелектуальної еліти суспільства. У своїй основній масі український народ підготовлений до того, щоб жити по-людськи. Щоправда, орієнтації в розумінні «людськості» життя є все ще надто різними. За даними Центру соціологічних та політичних досліджень і технологій «СОЦІОПОЛІС», 21% опитаних вважають, що Україна повинна стати країною з дійсно ринковою економікою, де кожен живе так, як заслуговує на те, що зробив; з мінімальною системою соціального захисту. На думку 39% респондентів, найкраще, якщо Україна піде тим шляхом розвитку, який «проповідують» соціал-демократи — поряд із розвитком приватної власності, підприємництва забезпечуються широкі соціальні гарантії для всіх, ефективний соціальний захист для знедолених (як у Швеції). 31% опитаних бажали б повернутися до «перебудовного соціалізму» інші — не визначились або вагались з відповідями [6].

Як бачимо, ринково-демократичний напрям з ефективною системою соціального захисту є найбільш стійка й масова орієнтація населення України. Провідне місце в ній належить людським цінностям. Люди не бажать жити міфічними пріоритетами Вони віддають перевагу простому й зрозумілому — роботі й заробітній платі, добробуту й охороні здоров'я, розвиткові освіти, науки і культури й обороноздатності країни, екології й духовній свободі особистості. При цьому, більшість покладає надії особисто на себе, а не на «генерала», «справедливого директора заводу-гіганта», «голову колгоспу» чи чергового «депутата» і навіть «Президента», як було в недалекому минулому.

Разом з тим, від підтримки держави не відмовляється ніхто. Понад те, саме в державі люди хочуть бачити гаранта й захисника власної ринково й демократично спрямованої ініціативи. Розвиток відповідних ініціатив тому має стати пріоритетним напрямом життєдіяльності держави, якщо ми хочемо бачити її демократичною й соціальною.

Модернізація українського суспільства може бути здійснена двома основними шляхами: послідовним проходженням основних етапів розвитку західного суспільства («розвиток навздогін»); прискоренням структурних реформ, які повторюють «західний шлях».

Чи варто наголошувати на тому, що «західний шлях» для нас є шляхом більш привабливим, а можливо й ефективним? Збагачена

досвідом історії розвитку західної цивілізації, Україна має шанс пройти його досить швидко й з мінімальними втратами. «Реформаторський шлях» — «шлях навпростець» є саме тією «чарівною паличкою», яка може дозволити обігнати час, ввійти в ритм розвитку цивілізованого світу. Важливо, при цьому, не повторити старих і по-можливості не допускати нових помилок. Історичний шанс дається лише один раз. Далі історія повторюється, але вже у вигляді фарсу.

Як відомо, теорія реформаторських перетворень сформувалася наприкінці XIX ст. Е. Бернштейн, Г. Фольмар, А. Мільеран та інші теоретики (на противагу марксизму) обстоювали ідею поступового «вростання» наявного (буржуазного) суспільства «в соціалізм». Опорними вимогами цього вростання були: моральне виховання людей у дусі «вічних цінностей»; наголос на поступових демократичних перетвореннях; спадкоємне входження позитивних елементів старого суспільства в нове.

Подібна позиція аж ніяк не влаштувала В.І.Леніна і партію більшовиків, які намагалися здійснити перетворення стрибком, тобто революцією. Дискусія щодо «реформаторського» або «революційного шляху розвитку» вийшла за межі теорії. Вона стала проблемою політичною, ідеологічною.

У марксистській літературі поняття «реформа» в буквальному розумінні означає зміну, перетворення, трансформацію. Вважалося, що реформу здійснює клас, який при владі, зберігаючи при цьому усталений устрій і свої владні позиції. Змінюючи ті чи інші аспекти суспільного життя, реформа не зачіпала його якісних показників. Останнє покладалось на «соціальну революцію», як механізм удосконалення цивілізації і переходу від однієї формації до іншої. Певний сенс у цьому, звичайно, є. Однак, при поетапному, послідовному та спадкоємному здійсненні реформ якісні зміни виявляються таким же необхідним результатом, як і при революції. Відмінність при цьому полягає лише в тому, що зміни досягаються без насильства, військового конфлікту, соціального протистояння. Власне, це й було основним аргументом, виходячи з якого «ревізіоністи» віддали перевагу реформаторському шляху розвитку.

Як свідчить історія XX ст., «реформаторський шлях» перетворень у ряді країн Західної Європи і світу дав позитивні результати. Це означає, що він може бути дієвим і в інших умовах, зокрема, в наш час і для України. Важливо лише переосмислити теорію й методологію цього процесу, створити на цій основі відповідну ідеологію (політичну абетку

перетворень), яка зосередить увагу на головному й тим самим дозволить уникнути прикрих помилок і підневільних збочень.

На жаль, питання щодо новітньої теорії і методології, а тим більше ідеології реформаторського розвитку для сучасної вітчизняної науки залишається відкритим. Очевидно, останнє можна розглядати і як одну з причин глибокого кризового стану, що охопив український соціум в останнє десятиліття. Відсутність теорії — це не просто факт, з яким можна рахуватись чи не рахуватись, це реальна загроза і, водночас, індикатор можливих суспільних суперечностей, колізій, зіткнень.

«Розвиток навмання» рідко коли буває ефективним. І хоч звернення до теорії також не є абсолютною гарантією успіху, все ж саме вона забезпечує стабільність, послідовність і відкритість перетворень, дає суспільне усвідомлення того, що ми маємо здійснити, яким чином і якими засобами. Вирішення цього питання забезпечує також незворотність перетворень, консолідації суспільства (народу) і національної еліти на засадах нового мислення, пріоритетах загальнолюдських цінностей та інтересів, переходом від політичної конфронтації до співробітництва, однотипним розумінням алгоритмів саморозгортання соціальних процесів.

Першими з державних ініціатив, спрямованих на забезпечення взаємовідповідності критеріїв і показників сталого людського розвитку, є стабілізація економічної, екологічної та демографічної ситуації, налагодження системи соціального захисту та охорони здоров'я, розвиток освіти, науки і культури, духовне відродження українського суспільства.

Література:

1. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. — К.: ТОВ «Атлант ЮемСі», 2005. — 498 с.
2. Локк Дж. Избранные философские произведения. — М., 1960. — Т. — 378 с.
3. Руссо Ж.-Ж. Избранное. — М., 1976. — М., 1976. — 356 с.
4. Александрова О. С. Специфіка становлення та розвитку середнього класу в умовах перехідного періоду сучасного укра-

їнського суспільства: монографія/О.С. Александрова. — Суми: Університетська книга, 2008. — 364 с.

5. Див.: Дзеркало тижня. — 1999. — 31 липня.
6. Див.: День. — 1999. — 13 серпня.

Тимченко А. П. Концепция организованного общества как теоретическое основание идеологии реформаторского развития

Разработанная В. П. Андрущенко модель организованного общества, которая базируется на взаимосвязи и обусловленности приоритетов устойчивого человеческого развития, позволила автору синтетично рассмотреть эти основания, свести их к единому социальному корню — к человеку.

Ключевые слова: *организованное общество, цивилизация, развитие, реформирование.*

Timchenko A. P. The concept of organized society as the theoretical foundation of the ideology of reformation development

Model of organized society developed by V. P. Andruschenko, which is based on the relationship and interdependence priorities for sustainable human development, allowed the author to consider synthetically the grounds, to bring them to a common social roots — to the human.

Keywords: *organized society, civilization, development, reform.*

УДК 378.1+140.8

ЛЮДСЬКЕ УСВІДОМЛЕННЯ РИЗИКІВ У КОНТЕКСТІ ДЕСТРУКТИВНОСТІ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ

Григор'єв В. О. ©

*Старший викладач кафедри філософії та всесвітньої історії
Бердянського державного педагогічного університету*

Розглядається проблема усвідомлення людством нових небезпек, пов'язаних з ризиками людської діяльності.

Ключові слова: *ризик, загрози, деструктивність, буття, глобалізація, модерн, модернізація.*

У розвинутих суспільствах Заходу визнається (У. Бек) існування двоякого процесу: з одного боку, боротьба за хліб «насушний» порівняно із забезпеченістю продуктами харчування аж до другої половини ХХ століття та із загрозою голоду в країнах третього світу втрачає свою актуальність як кардинальна проблема, що відсовує на другий план все інше. Так, початок ХХІ століття яскраво показав, що багатьох людей хвилює вже не проблема голоду, а проблема «товстого живота». Тим самим процес модернізації позбавляється свого легітимного обґрунтування — подолання очевидного недоліку продуктів харчування, заради чого люди були готові примиритися з деякими (тепер уже не цілком) непередбаченими побічними явищами. Паралельно поширюється усвідомлення того, що джерела багатства «забруднюються» зростаючою загрозою, що виходить від цих побічних явищ. Усе це ні в якому разі не є новим, але довгий час залишався непоміченим на тлі зусиль по подоланню убогості. Завдяки надлишковому розвитку продуктивних сил ця зворотна сторона здобуває усе більше значення. У процесі модернізації усе більше і більше звільняються такі деструктивні сили, що просто недоступні людській уяві. Обидва джерела стимулюють наростаючу критику модернізації, що визначає голосний і різкий характер публічної полеміки.

Зрозуміло, що глобалізація відкриває людству нові перспективи об'єднання, інтеграції та співпраці, але «другою стороною медалі» виступають вищезазначені глобальні проблеми і небезпеки пов'язані з критичними ризиками. Тут потрібно поставити наступні запитання:

чи несе в собі поняття ризику те суспільно-історичне значення, яке тут йому надається, чи не йдеться тут про початковий феномен людської діяльності, хіба ризику, які тут відділяються від індустріальної епохи, не є її власною ознакою? Зрозуміло, ризику не винахід нового часу. Мандрівники та першовідкривачі (Х. Колумб, А. Веспуччі, В. да Гама та ін.) починаючи свої подорожі, щоб відкрити нові країни і частини світу, мирилися з неминучістю ризику. Але це був особистий ризик, а не глобальна загроза для всього людства, яка виникає при розщеплюванні атомного ядра або захованні ядерних відходів. Слово «ризик» в ті часи мало відтінок мужності, пригоди, а не можливого самознищення життя на Землі.

Є свідчення, що матроси, які в XIX ст. падали до Темзи, гинули не тому, що тонули, а тому, що задихалися від випаровувань і отрут цієї лондонської клоаки. Прогулянка по вузьких вулицях середньовічного міста теж була болісним випробуванням для носа (що яскрава описує в своєму бестселері П. Зюскінд). Та все ж впадає в вічі, що тодішні небезпеки, на відміну від сьогоднішніх, дратували очі і ніс, тобто сприймалися органами чуття, тоді як сьогоднішні ризику, як правило, не піддаються сприйняттю і, швидше, кореняться в хіміко-фізичних формулах (наприклад, вміст отруйних речовин в їжі, радіоактивна небезпека).

Відповідно, в сучасному суспільстві змінюється акцент соціального дискурсу. На перше місце в сфері інтересів громадськості виходять глобальні екологічні, біологічні та соціальні проблеми пов'язані з високим розвитком науки. Проблеми пов'язані з власне економічним розвитком, і відповідна соціально-політична риторика, відходять на другорядні ролі порівняно з проблемами виживання в аспекті глобальних катастроф.

Усвідомлюються «Ризику, що виникають на найвищому ступені розвитку продуктивних сил, мається на увазі перш за все повністю недосяжну для безпосереднього сприйняття органами чуття радіоактивність, але також шкідливі і отруйні речовини у повітрі, воді, продуктах харчування і пов'язані з цим короточасні і довготривалі наслідки в рослин, тваринних і людей,— ці ризику істотно відрізняються від багатств. Вони звільнюють системно обумовлені, часто незворотні руйнівні сили, залишаються, як правило, невидимими, ґрунтуються на каузальних інтерпретаціях, тобто виявляються тільки в знанні (науковому або антинауковому) про них, за допомогою цього знання можуть мінятися, зменшуватися або збільшуватися, драматизуватися або недооцінюватися;

вони, таким чином, значною мірою відкриті для соціальних дефініцій» [1, с. 25]. Отже, засоби інформації і розуміння ступеня ризику стають ключовими соціально-політичними позиціями.

Ризики, як і багатства, є предметом розподілу, вони створюють ситуації — ситуації ризику і класові ситуації. Але тут і там йдеться про абсолютно інший продукт і інший суперечливий предмет розподілу. У випадку з суспільними благами йдеться про товари, доходи, шанси отримати освіту, майно і т.д. як про речі, які люди прагнуть отримати. Навпаки, ризики є супутнім продуктом модернізації і проводяться в такому достатку, що їм бажано запобігати, тобто їх потрібно або усувати, або заперечувати, переосмислювати. Позитивній логіці привласнення, отже, протистоїть негативна логіка відторгнення, запобігання, усунення, переосмислень.

Випробування ризиком припускає нормативний горизонт втраченої впевненості. Навіть там, де ризики фігурують у вигляді цифр і формул, вони залишаються пов'язаними з певною територією, залишаються математичними згустками порушених уявлень про гідне людини життя.

Констатації ризиків — це ще не визнаний, нерозвинений симбіоз природних і гуманітарних наук, буденної раціональності і раціональності експертів, інтересу і факту. Одночасно вони ні те ні інше окремо. Вони те і інше разом, причому в новій формі. Їх вже не можна розвивати і фіксувати ізолювано, відповідно до власних стандартів раціональності. Вони припускають взаємодію поверх переживаючих серйозні труднощі наукових дисциплін, суспільних груп і підприємств, взаємодія над управлінням і політикою або, що вірогідніше, вони розпадаються на суперечливі дефініції, на боротьбу дефініцій» [1, с. 33].

Істотний і такий, що має фундаментальні наслідки, висновок полягає в наступному: у визначеннях суспільства ризиків порушується монополія науки на раціональність. Існують конкуруючі, конфліктні претензії, інтереси і точки зору різних учасників модернізації і груп потерпілих, які в раціональних дефініціях ризику мимоволі повинні розглядатися в єдності — як причина і наслідок, винний і потерпілий. У цьому контексті особливо ясною є думка Гадамера про те, що в науковця, щойно він виходить з тиші своєї аудиторії та захищеної від доступу сторонніх лабораторії, з'являється політична відповідальність. «Науковець повинен знати до чого призведе його слово, і бути готовим відповідати за це. Проте, демонічна сторона цього взаємозв'язку полягає в тому, що він, з огляду на цю дію, піддається спокусі сказати те, що йому насправді

диктує громадська думка, або державні інтереси. Тут існує взаємозв'язок між свободою висловлення думки та несвободою в мисленні» [2, с. 16].

Наскільки компромісні прийняті при цьому масштаби? Чи потрібно миритися з можливістю екологічної катастрофи ради задоволення економічних інтересів?

Яскраво це демонструє Ж.-Ф. Ліотар в своїй знаковій праці «Ситуація постмодерну», говорячи про легітимацію знання через ефективність. «Проблема поставлена таким чином: апаратура, що оптимізує досягнення людського тіла для доведення будь — чого, вимагає додаткових затрат. Отже, без грошей немає ні доведення, ні перевірки висловлювань, ні істини. Наукові мовні ігри стають іграми багатих, або: найбагатші мають більше всього шансів довести свою правоту. Рівняння складається з багатства, ефективності та істини» [4, с. 109].

Отже, настанова в дослідженні ризиків обертається в проблему там, де фахівці все ще виступають з монопольними претензіями на раціональність.

В дискусіях про ризики оголюються тріщини і розриви між науковою і соціальною раціональністю в обігу з цивілізаційними ризиками. Сперечаються, не слухаючи один одного. Одна сторона ставить питання, на які інша не дає відповіді, ця інша сторона відповідає на питання, що не зачіпають суть того, про що її запитують і що породжує страхі» [1, с. 34].

Раціональність постає як деструктурована вказаним поділом, але в той же час залишаються її частини в залежності один від одного, оскільки поєднані безліччю ниток.

Без наукових аргументів вони глухі, більш того, вони часто не в змозі сприймати в більшості випадків невидимий об'єкт і процес своєї критики і своїх страхів. Дещо змінивши відомий вислів, можна затверджувати: науковий раціоналізм без соціального порожній, соціальний без наукового — сліпий.

Для більш детального розгляду подолання даного конфлікту продуктивно виявляється концепція розрізнення технічного та культурного ставлення до дійсності П. Козловського. В межах технологічного детермінізму (який ґрунтується на марксистській та позитивістській соціології) культура тлумачиться так, ніби інтерпритовані у категоріях техніки і культури об'єкти належать до принципово різних царин дійсності. Згідно з такою точкою зору техніка ґрунтується на засадах матеріального, а культура — духовного світу. «Але техніка є все таки

феноменом не лише матеріального, але одночасно і духовного світу. Вона ні в якому разі не є поза культурним і водночас культурним дійовим фактором суспільного розвитку. Інакше кажучи, техніка є полем діяльності людського духу, вона твориться не як природа з себе. Включені у техніку знання не лише зумовлені навколишнім світом, але і віднайдені, створені, вигадані людиною» [3, с. 215].

Хоча техніка зумовлена культурою суспільства і належить до неї, все таки можна розрізнити технічне та культурне ставлення до людей і до речей.

«Таким чином, культура є турботою, доглядом за тим, що може існувати і без культури, наприклад, за рослинами та тваринами. У свою чергу техніка є витвором того, що взагалі не могло б існувати без людини. Техніка створює артефакти, культури довершує природне чи новостворене. Техніка сприяє появі того, що донедавна було приховане. Культура — це вияв турботи про те, що вже виникло» [3, с. 218]. На противагу ідеї технічно-примусової появи культурний, дбайливий підхід до дійсності виходить з того, що все існуюче має свою форму та образ і прагне до реального існування. В цій позиції культурний підхід перетинається з діалогічною формою реалізації раціональності (особливо з її буберівським та левінасівським варіантом), тобто коли в культурній ситуації діалогу з навколишнім світом визнається рівноправність обох сторін, ба більше, постулюється необхідність піклування про свого співрозмовника (яким в широкій інтерпретації може виявитись все — від речі до особистості). Як слушно зазначає Табачковський В.Г. «культура — то передовсім спілкування з буттям» [5, с. 328].

Таким чином, культура як дбайливість визначається тим, що допомагає розгорнутись усьому людському, що прагне стати існуючим у дійсності та втілитися у власний образ.

Культурне відношення є необхідним для сучасного «суспільства ризиків», яке прийшло до нас після модерну і в спадок від модерну. Модерн — це віра у всепоглинаючі можливості пояснення світу за допомогою природничих наук, редукція теорій та суспільних проєктів до їх функціонування та засобів масової комунікації, а також надія на утопію. А постмодерн — критика сцієнтизму, функціоналізму та утопізму.

Аксіомі модерну «функція визначає форму» протистоїть аксіома постмодерн щодо такої ж ролі ідеї.

Людина чи річ, які відповідають своїй ідеї — це завжди на багато більше, ніж функція, бо вони не розчиняються у своїх відносних визна-

ченнях. Вони радше репрезентуються самі себе та свою загальну ідею і таким чином утримують у своєму образі цілий космос» [3, с. 247]. Єдиним можливим та прийнятним для людства вирішенням конфлікту елементів деструктурованої суб'єктивності виявляються соціальні рішення на користь збереження суб'єктивності, прояв турботи про неї, що потребує відповідних до цього дій, які повинні визначатися культурним підходом. Узагальнюючи вказаний підхід можна висловити наступну завершальну тезу: не людина існує для суспільства, а навпаки. Тому тільки таке суспільство, яке виявляє дійсну турботу про людину може розглядатися як органічно єдине та цілісне із людською суб'єктивністю, дійсною про яку варто турбуватися окремій людині.

Література:

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну/пер.с нем. В. Сидельника и Н. Фьодоровой; Послесл. А. Филиппова. — М.: Прогрес- Традиция, 2000. — 384 с.
2. Гадамер Г.Г. Що таке істина?//Г.Г. Гадамер. Істина і метод. Герменевтика II: Доповнення. Показчики. — Т. II./М. Кушнір (пер. з нім.). — К., 2000. — 478 с.
3. Козловський П. Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку/Сучасна зарубіжна філософія: течії та напрямки. — К., 1996.
4. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. — СПб.: Алетейя, 1998. — 160 с.
5. Табачковський В.Г. Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка у пошуках «неевклідової рефлексивності». — К.: Видавець ПАРАПАН, 2005. — 432 с.

Григорьев В. А. Человеческое осознание рисков в контексте деструктивности общественного бытия.

Ключевые слова: *риски, угрозы, деструктивность, бытие, глобализация, модерн, модернизация.*

Grigoriev V. A. Human perception of risks in the context of destructive social life.

Keywords: *risks, threats, destructiveness, being, globalization, modernity, modernization.*

УДК 61:7/.8

СОЦІАЛЬНА РЕФЛЕКСІЯ МЕДИЧНОГО СЛУЖІННЯ

Заблоцька К. В. ©

*Кандидат історичних наук, доцент, помічник-консультант
народного депутата України*

Аналізуються витоки, зміст та значення літературної творчості лікарів (зокрема, українських) як форми соціальної рефлексії.

Ключові слова: *медицина, лікар, література, рефлексія.*

Однією з традицій розвитку культури, формування духовних цінностей сучасного суспільства є тісний зв'язок медицини й літературної творчості. Спорідненість медицини і літератури зумовлена спільним генетичним корінням, спільним об'єктом, багатьма однаковими рисами художнього й клінічного мислення. Взаємозв'язки і взаємовплив медицини і літератури пронизують всю історію: синкретизм первісної культури, універсалізм вчених Стародавнього світу, середньовіччя, Відродження, медичні сюжети і образи у творах літератури, художня творчість медиків тощо. Дослідження цієї проблеми має велике пізнавальне й безперечне виховне значення. Звернення до окресленої проблематики відповідає державній політиці гуманізації та гуманітаризації вищої медичної освіти в Україні, загальносвіттовим тенденціям інтеграції науки.

Уже давно є очевидним безперечний факт особливої соціальної пасіонарності представників лікарської корпорації, їхньої специфічної спрямованості на відстоювання визнаних соціальних цінностей та чеснот не тільки через професійну діяльність, а й через мистецтво, політику, публіцистику, благодійність тощо. Це явище лікарського альтруїзму та самоствердження через соціальне служіння отримало назву труєнтизму. А. П. Зільбер виділяє наступні групи джерел і причин медичного труєнтизма, визначаючи останній як прагнення лікаря до творчого самовияву поза медициною. На його погляд, найпоширеніша група лікарів прагне зробити добро людям не тільки медициною, але й ще чимось іншим. Саме ця група характеризує медичний труєнтизм як соціальне явище. Її представники все життя продовжують поєднувати медицину

з іще чимось, будучи не задоволені медициною і її можливостями. Друга група прагне зробити людину більш довершеним, різнобічним не тільки тілом, але й духом. Третя причина — особливі риси характеру лікаря. Четверта група — лікарі, які розчарувалися в медицині. П'ята — універсальні генії. На наш погляд, до такої класифікації — слід додати історичність, адже різні епохи відзначені значною специфікою мотивів лікарів-труентів і самої природи труентизму [7, с. 377–379]. Обгрунтовуючи думку про різноманітність та багатогранність історичних взаємозв'язків медицини і мистецтва, В. Я. Скворцов, зокрема, вказує на загальновідомі факти використання віршованих форм для запам'ятовування і передачі знань у дописемну добу (епічна і дидактична поезія), наголошує на інформативній і евристичній цінності художньої літератури (і мистецтва) для медицини взагалі — як на рівні постановки проблем, так і для розвитку особистості, для формування навичок рефлексії (особистісної та професійної), для можливостей власної творчості, не кажучи вже про професійну діяльність, морально-етичний бік лікарської справи та — не в останню чергу — про можливість використання творів мистецтва у терапевтичних цілях [15, с. 57–65].

В межах обраної проблематики нас особливо цікавить феномен репрезентації медицини і лікарської справи засобами літературної творчості представниками самої лікарської корпорації. Вказане явище носить вочевидь не випадковий характер і виступає ледь не певною закономірністю розгортання особистісної кар'єри медика на шляху до рівня майстерності. Література (як мистецтво в цілому) є винятково важливою цариною узагальнення, осмислення (в тому числі — філософського, рефлексійного) набутого досвіду, переведення його зі сфери одиничного, дискретного на рівень загальнозначущий, дотичний до вирішення питань загальносоціальних, загальнолюдських. Для здійснення такого переведення і виникає необхідність звернення до широкого арсеналу мистецьких засобів, серед яких література є найпершою.

Метою пропонованої статті є аналіз літературної творчості лікарів (зокрема, українських) як форми соціальної рефлексії.

«Як усілякі хвороби та поранення були фатальною невідворотністю у житті людей в усі епохи, так і лікарська діяльність та вдача лікарів часто знаходили відображення в літературі усіх народів, починаючи від найдавнішої давнини», — так писав видатний хірург С. Юдін про постійне звернення літератури до медицини протягом усієї історії [18, с. 155]. Лікар і мислитель не випадково звертає увагу на генетичну

спорідненість лікарської справи і літературного мистецтва. І перше, і друге є безумовними загальнолюдськими надбаннями. Біль і страждання, хвороба і зцілення, здоров'я і смерть — усе це хвилює людину в усі часи, усе це складає основу сюжетів і великої літератури, і творів величезної кількості малих жанрів, покликаних зафіксувати якийсь поодинокий випадок, вартий уваги читачів. Не менш широке відбиття знайшли у творах письменників різних епох взаємовідносини лікарів та пацієнтів — ще один вічний сюжет у загальнолюдській літературній спадщині.

Цікавими із зазначеної точки зору є роздуми англійського письменника У.С. Моєма, медика за освітою. Своє письменницьке кредо Моєм сформулював так: «Пиши про те, що знаєш». Він вважав, що саме професія лікаря найкраще готує до письменницької праці, оскільки саме перед лікарем відкривається справжня сутність людини: «Я не знаю кращої школи для письменника, ніж робота лікаря. Ймовірно, і в конторі адвоката можна чимало дізнатися про людську природу ... Він бачить людську природу зі специфічною точки зору. Лікар же, особливо лікарняний лікар бачить її без всяких покривів. Скритність зазвичай вдається зламати; дуже часто її і не буває. Страх в більшості випадків розбиває всі захисні бар'єри; навіть марнославство перед ним пасує... Лікар вміє зберігати таємниці. Його справа — слухати, і немає тих подробиць, які були б занадто інтимні для його вух» [11, с. 300–301]. Лікар за освітою, Моєм про свою роботу в амбулаторії та у службі швидкої допомоги згадував: «Я бачив, як люди вмирили. Бачив, як вони переносили біль. Бачив, як виглядає надія, страх, полегшення; бачив мужність і стійкість. Я бачив, як віра сяяла в очах людей ... і бачив, як людина зустрічала свій смертний вирок іронічною жартом, тому що з гордості не могла припустити, щоб оточуючі побачили жах, що охопив її душу» [11, с. 300]. Крім того, письменникові «за довге життя [...] довелося перехворіти багатьма серйозними хворобами — туберкульозом, дизентерією, малярією і бог знає ще чим ...» [10, с. 661]. Людина з багатющим життєвим досвідом, він створив цілу низку романів, важливе місце в яких займає проблема психологічної реакції людини на хворобу, психологічних змін, викликаних захворюванням.

«Біль нагадує про велике призначення», — так говорив німецький поет-романтик Новаліс. Поет, очевидно, мав на увазі, перш все того, хто відчуває біль. Біль — чужий. Біль, який нагадує і лікарю про його воістину велике призначення. Це призначення є жертвним. Воно за своєю

природою передбачає готовність лікаря зріктися багатьох радощів і кожен день впритул стикатися з горем і стражданнями людей, бачити їхні муки і смерть. І бути готовим до того, щоб пожертвувати власним життям...

«Історія літератури, — зазначав один з перших в Україні дослідників проблеми взаємозв'язків медицини й літератури Є. І. Ліхтенштейн, — зберігає імена цілої плеяди лікарів, що стали відомими письменниками. Перелік їх далеко не вичерпується іменами В. І. Даля і А. П. Чехова, В. В. Вересаєва і М. О. Булгакова, Ф. Рабле і В. Шиллера, С. Моема і А. Конан Дойла. Кожен з них залишив в літературі свій слід. Багато хто поряд з літературною справою був успішним в медицині, інші з часом залишали лікарську практику. Але нікого з них, за правило, не залишало властиве лікареві світовідчуття. І це вирізняло їх літературна творчість» [9, с. 77]. Ліхтенштейн висловлює думку про особливе сприйнятті медиками творів мистецтва: «Коли недосвідчений шанувальник насолоджується музикою Ф. Шопена, мистецтвом М. Врубеля або лірикою С. Єсеніна, він сприймає лише зовнішню сторону твору, тільки фінал творчого екстазу. Лікар же проникає за лаштунки творчості, приховані від стороннього погляду, безсонні ночі, часто злиденне існування, ілюзії, галюцинації, страх смерті, невимовні муки творчості...» [9, с. 78]. Біль, хвороба — важливий поштовх до пізнання людини, до само-пізнання. Є. І. Ліхтенштейн наводить слова Ромена Роллана, вкладені в уста музиканта Жана Крістофа: «Хто ніколи не був хворий, той не пізнав себе цілком».

Б. А. Боравський у книзі «Медицина в литературе и искусстве», написаній 1950 року, а вперше опублікованій у 1998–2001 рр., наполягав на можливості та важливості звернення медиків до мистецтва. Дослідник наступним чином обґрунтовував близькість медицини та мистецтва: по-перше, їх поєднує сама форма клінічного мислення (лікар — біля ліжка хворого, художник — від конкретних фактів до образів); по-друге, у науці й мистецтві присутні водночас поняття й образи при розходженні тільки в домінуванні; по-третє, спільність об'єкта й однакове його бачення [5, с. 5].

Ю. Щербак пише з приводу активного залучення лікарів до художньої творчості: «Практично кожна країна має одного або декілька видатних письменників-лікарів. Участь представників найбільш гуманної професії у літературному процесі стала звичною, такою, що розуміється сама собою...» [17, с. 274]. Л. Пиріг використовує визначення «персоніфікований зв'язок медицини і культури» [13].

І в історико-медичних, і у літературознавчих працях наводяться біографії найвідоміших у світовій літературі лікарів-письменників, аналізується зміст їх творів. Практично жодна така стаття не оминає ім'я М. О. Булгакова. Представники української культури згадуються Г. Я. Ароновим у відповідному розділі колективної роботи «Визначні імена в історії світової медицини» [3]. Розгортає цю тему й Валерій Чмир, прикладами доводячи великий внесок лікарів в український літературний процес від XV ст. до сучасності. Пояснення цього феномену автори вбачають в близькості психологічних особливостей професій: спостережливості, схильності до аналізу душевного стану людини, дару співчуття [16, с. 258], а також в багатому життєвому, психологічному досвіді, який набувають лікарі у своїй фаховій діяльності. До речі, із зазначених авторів і Щербак, і Чмир самі є письменниками й лікарями.

У дусі школи М. Фуко К. А. Богданов звертає увагу і на владний (кратологічний) аспект медицини (лікування) та мистецтва. Він, зокрема, пише: «медичні ідеї виражаються мовою, що покликана... не тільки пояснити хворобу та методи лікування, але й переконати — чи, принаймні, не спровокувати протесту — з боку тих, хто передбачається у якості об'єкту такого лікування... Саме існування медицини передбачає, що вона реалізує *риторичні* стратегії влади — стратегії свавілля та примусу, згоди та підкорення. Зрозумілим є й те, що для європейської культури зазначені стратегії неможливо уявити поза мовністю та, відповідно. літературою» [4, с. 15].

«Олітературеність» медичної професії нагадує про себе не тільки тим простим фактом, що в літературі є сюжети з царини медицини і згадуються лікарі, але й тим, що конструювання і трансформація «ролі хворого» в суспільстві, де існує література, відбувається за її активною участю. Роль літератури в соціальних уявленнях про медицину виражається в більшій чи меншій апології різних способів лікування, у створенні усталених (почасти — стереотипних) образів лікарів і зумовлених сценаріїв взаємовідносин лікарів і пацієнтів, у підтримці упереджень і міфів, пов'язаних зі самою медичною професією» [4, с. 17]. Отже, передумовою, що служить для об'єднання медицини і літератури, є насамперед риторико-комунікативна специфіка самої медичної професії.

Показовим і значущим для досліджуваної проблематики є доробок українських лікарів-літераторів — причому ще з часів подвижницького народництва позаминулого століття, доби земських лікарів, які яскраво

уособлювали кращі риси представників лікарського покликання. Загалом для розвитку української літератури ХІХ століття найхарактернішими були такі риси, як реалізм, демократизм і народна тематика. У наступному столітті за збереження демократизму й переважання реалізму, відбувається принципове розширення й збагачення тематики й проблематики української художньої прози, зображуються сфери, до яких письменники раніше не зверталися. Саме письменникам-лікарям належить пріоритет у створенні художнього образу медицини в сучасній літературі. Їх творче надбання вміщує повісті й романи, лірику, мемуаристику, драматургію тощо. Письменники-медики були залучені до всіх складових літературного процесу: художня проза та поезія, організаційна, редакторська робота, літературознавство, міжнародні зв'язки.

Книги письменників-лікарів, присвячені своїй професійній сфері, складають своєрідний цикл, який відображає всю історію вітчизняної медицини ХХ сторіччя. В. П. Захаржевський почав учитися на медичному факультеті Київського університету ще до першої світової війни, у 1916 р. склав іспити за університетський курс, а в 1938 р. став кандидатом медичних наук. У 1941 р. вийшов його роман «Белый дом. Страницы из жизни одной клиники» [14]. П. Є. Бейлін прийшов в українську літературу в 1930-і роки повістями «Чотири операції», «Нариси з хірургії», «Людина живе раз». Випускник Київського медичного інституту, він і після другої світової війни, яку пройшов від Мценська до Берліна, працював у рідному місті, очолював велику лікарню. Його повісті, оповідання, есеї, об'єднані у книжку «Поговори со мною, доктор!» допомагають лікарям подивитись на себе очима хворих, і навпаки [3]. «Записки польового хірурга» П. Є. Бейліна, роман-діалогія «Хирург Алексей Корепанов» Н. Д. Фогеля, повість «ППГ-2266» М. М. Амосова належать до найкращих і найправдивіших книг про військових медиків. Згадані твори (а їх перелік навіть близько не повний) відобразили драматичні професійні колізії, психологічні особливості лікарської праці, пов'язаної з відповідальністю за життя людей, залучили суспільство до роздумів над деонтологічними проблемами.

Часто успіх того чи іншого друкованого твору призводив до думки про його інсценування, а з розвитком кінематографії — екранізацію. Власний досвід праці лікарем-епідеміологом був покладений Ю. Щербаком в основу книги «Як на війні», за якою був поставлений фільм «Карантин». З професійною тематикою пов'язані й наступні твори «Бар'єр несумісності», «Лікарі». За сценарієм Щербака була

знята стрічка «Шлях до серця», яка у 1971 р. отримав срібну медаль на конкурсі фільмів на медичну тематику у Варні [3]. Після літературного успіху Юрій Миколайович не залишив науково-дослідну роботу, став доктором медичних наук.

XX століття — століття бурхливих політичних подій, які пройшли через життя держав, народів, окремі долі: Українська революція, світові війни, здобуття Україною незалежності, зміна геополітичної будови світу. Це пояснює активний розвиток мемуаристики. Численні й цінні, як у художньому, так і в історико-джерельному плані, мемуарні твори написані лікарями — учасниками другої світової війни. Ольга Петрівна Джигурда у 1925 р. закінчила Харківський медичний інститут. У 1941–1949 рр. вона служила лікарем на Чорноморському флоті, нагороджена бойовими орденами й медалями. У мемуарних записках воєнно-морського лікаря «Теплоход «Кახетія» і «Подземный госпиталь» вона описала воєнний транспортний корабель, на якому перевозили поранених з оточеного Севастополя, а також госпіталь у самому Севастополі, який був розташований під землею. Коли читася ці спогади, виникає асоціація з таким відомим художнім твором про військових медиків, як повість В. Панової «Спутники». Окремих людей об'єднує велика спільна справа, і їх протиріччя, сварки, особистісні вади відходять на другий план перед спільною великою справою. Альберт Веніамінович Цессарський був хірургом і начальником медичної служби партизанського загону Д. Медведєва. У 1944 р. його було важко поранено і він був вивезений на Велику землю. Події часів Великої Вітчизняної війни описані ним у документальній повісті «Записки партизанского врача» [14].

У світовій літературній традиції є письменники, чия творчість тісно пов'язана з тим краєм, де вони живуть і працюють. Донецький край став основною темою для письменника Івана Сергійовича Костири. Народився він у 1932 р. на хуторі Федорівка на Дніпропетровщині у родині сільського вчителя. Дитинство і юність пройшли в Донбасі. Закінчив Дніпропетровську фельдшерську школу, Київський медичний інститут. У багатотиражній газеті інституту було надруковане й перше оповідання майбутнього письменника. Працювати за отриманим фахом повернувся в Донбас. У 1957–1965 рр. у Горлівці був дитячим, шкільним лікарем, лікарем швидкої допомоги, а потім — психіатром. У 1967 р. І. Костиря закінчив Вищі літературні курси при Літературному інституті ім. М. Горького. Досвід лікарської роботи знайшов художнє відбиття

у повістях «Пора новолунній», «Ночные дежурства», «Детский доктор», «Родословное зеркало», «Врачебная тайна», «Срочный вызов», дія яких розгортається в Донецькому краї. За відображення праці шахтарів у літературі письменник був нагороджений знаком «Шахтарська слава» III й II ступеня. У 2002 році вийшли друком «Думи о Донбассе», які в оригінальній художній стилістиці, мовою легенд, переказів, оповідок, бувальщин розповідають про Донецьку землю, її природу, минуле й сучасне, її людей, і «Слово о Донцеком крае» — своєрідна літературна історія Донбасу. Жанр цих книжок можна визначити як художнє краєзнавство, важко переоцінити їх виховне й пізнавальне значення [8].

Визначний учений, паразитолог Є. Н. Павловській у дослідженні «Поэзия, наука и ученые» простежив процес, який відбувався у взаємодії науки і літератури із затвердженням культури Нового часу. Він констатує, що відтоді пішов у минуле звичай оформлювати наукові, зокрема медичні, твори в поетичній формі, але збереглося надзвичайне поширення поетичної творчості лікарів, яка не була пов'язана зі спеціальністю, а давала немовби вихід внутрішнім творчим потребам й інтенціям [12, с. 97].

Провідним жанром у літературній творчості українських медиків була лірична поезія. У 1966–1969 роках секретарем Правління Спілки письменників України був Віталій Коротич. Він закінчив Київський медичний інститут, ще студентом друкував свої вірші. Почав працював лікарем, але невдовзі зайнявся виключно літературною, редакторською діяльністю. Журнал «Огонёк» під орудою Коротича став справжнім явищем часів горбачовської перебудови. Так само помітним явищем стали кращі вірші Коротича із загостреною громадянськістю та інтелектуалізмом. Автором популярних пісень «Марічка», «Ой висока та гора» та інших є Михайло Ткач, який закінчив Черновицьку фельдшерську школу, потім Чернівецький медичний інститут. Ткачу також належить кіносценарій фільма-опери «Наймичка».

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. Спілку письменників України поповнили поети, які уособлюють майже всю географію України й різні медичні спеціальності: В. Кравчук (помічник санітарного лікаря Збарзької санепідстанції), В. Бурхан (головний лікар стоматологічної поліклініки у Дніпропетровську), О. Грек (Гладкий) (кандидат медичних наук, старший науковий співробітник НДІ онкології та радіології в Києві), Л. Олексійчук (головний лікар санаторію у Ворзелі), В. Климентовська (лікар-педіатр в Ясенецькому дитячому будинку) та інші.

Великою популярністю у 1980–1990-і роки у Донецькому медичному інституті користувалась Літературна вітальня, у якій викладачі та студенти виступали зі своїми творами або з художнім читанням. Авторами поетичних збірок є професор університету, хірург В. В. Хацко, проректор з міжнародних зв'язків В. В. Томаш. Пише вірші, музику, сам виконує свої пісні професор, травматолог В. П. Танцюра. Імена Г. І. Донського, А. М. Антонова залишаться у пам'яті колег та учнів зв'язаними не лише з науковими досягненнями, викладацькою діяльністю, але й з поетичною творчістю. У 2010 р. була видана поетична антологія Донецького національного медичного університету «Тепло надєжды».

У сучасній історії медицини відбувається процес сутнісного переосмислення об'єкту дисципліни, межі якої вже перестають бути чітко окресленими. Якщо традиційно переважував підхід, характерний для історії ідей, то зараз увага почала приділятися дослідженню громадського сприйняття медицини, соціальних та культурно-історичних аспектів уявлень пацієнтів, їх стосунків з лікарями тощо. Принциповими є висновки про надбання медициною починаючи з середини ХІХ ст. «інтерпретаційної влади» в суспільній свідомості, «медикалізацію» сучасної світової культури. У зазначених процесах свою вагому роль відіграли (і продовжують відігравати) медики, які використовували художньо-образну форму для трансляції своїх ідей.

Цілком особливе місце посів у житті сучасної України Микола Михайлович Амосов, ставши одним із справжніх духовних лідерів суспільства на вкрай складному етапі історії. У 1992 р. з'явилась його стаття «Мое мировоззрение», в якій Амосов підсумував свої світоглядно-філософські ідеї. Останнє десятиліття життя видатний лікар, кібернетик, письменник, мислитель невтомно будував всеохоплюючу філософську систему оптимальної будови суспільства. Амосівський «імператив життєдіяльності на рубежі тисячоліть» полягав у цілком слушному, як на наш погляд, переконанні, що людяність, духовність, моральність повинні складати основу суспільства, незалежно від того, які технологічні досягнення ще будуть винайдені. Непересічний моральний авторитет «особистості вільного мислення» М. Амосова є одним з джерел, із якими пов'язане формування української національної самосвідомості [2], амосівські пошуки зберігають цілковиту актуальність і з огляду на виклики вже початку ХХІ століття.

У висновку до автобіографічної книги «Голоса времен» представлені шість світоглядних положень. Це положення про Бога, про

складність світу, про процес «дозрівання цивілізацій», про глобалізацію різноманітних міжнародних зв'язків, про однополюсний світ, про інші глобальні проблеми людства, в тому числі про здоров'я, науку, війни. Вчений ще і ще раз нагадує, що проблеми здоров'я вирішуються правильним способом життя (з додаванням медицини), і вважає, що вимирання людству не загрожує. Насамкінець він резюмує: «Мої прогнози оптимістичні», — але одразу додає, що «навіть чи вони можуть розрадити окрему нещасну людину. Для цього треба шукати резерви у власній психіці. Це можливо, хоча і важко». При всьому тому Микола Михайлович дійсно залишався оптимістом, про що свідчить емоційний акорд, що завершує книгу: «Моє щастя зі мною — воно в мисленні і пошуку істини ...Важливо шукати» [1].

Унікальною є книга М. Амосова «Раздумья о здоровье» із викладенням його власної, випробуваної на собі «системи обмежень і навантажень». З урахуванням масових часописів її наклад дорівнюється 7 мільйонам. Микола Михайлович звертав увагу на відсутність, по суті, чіткого визначення здоров'я, що віддзеркалює нерозуміння власне самого феномену. У нинішньому розумінні здоров'я — суто якісне поняття «норми», яка визначається на підставі статистики, що в принципі правомірно. Але ж слід оцінювати й те, що відбувається, коли нормальні умови змінюються і, отже, виникає реальна загроза хвороби.

Тому потрібно знати саме «кількість здоров'я». Вимірюючи його можна оцінити: багато здоров'я — менша ймовірність розвитку хвороби, мало здоров'я — у наявності переддень хвороби. У свідомості громадськості й лікарів досі побутує погляд, що людська природа (у її фізичному, соматичному аспекті) є вкрай недосконалою, через що людина є вразливою й немічною, а, отже, потребує постійної лікарської допомоги. М. Амосов наполегливо звертав увагу на те, що у нас під медициною розуміють переважно лікування хвороб. Натомість, найбільш ефективним запобіганням хворобам є не риторика щодо верховенства профілактичного напрямку медицини, а справжнє опікування «здоров'ям здорових».

Здійснений аналіз доводить, що представники лікарського стану в цілому, і медики України, зокрема, демонструють не випадкову замученість до всіх проявів і форм складових літературного процесу: прозаїчна та поетична творчість, просвітницька діяльність, громадська, організаційна, редакторська робота, літературознавчі дослідження, міжнародні зв'язки.

Усі вказані форми літературної творчості виступали важливими формами осмислення соціально значущих проблем медицини, нагального розуміння одвічних проблем життя і смерті, хвороби і здоров'я — в контексті сьогодення, через людські характери і конфлікти.

Таким чином відбувається соціальна рефлексія щодо ціннісно пріоритетних питань, які є критеріально важливими для збереження і подальшої трансляції життєвих смислів суспільства, його докорінно важливих чеснот (взаємності, співчуття, емпатії, альтруїзму тощо). Без такої постійно триваючої рефлексії було б неможливим встановити канал «зворотнього зв'язку» між суспільством і цариною лікарської діяльності, було б неможливим подолати корпоративну замкненість і езотеричність медичних знань і практик. Безперечно, у досягненні суспільної відкритості медицини сучасне мистецтво і масова культура, зокрема, відіграють, очевидно, провідну роль, підтримуючи необхідний рівень обізнаності пересічного громадянина у справах охорони здоров'я і його (громадянина) зацікавленості у вирішенні існуючих проблем.

Відповідна літературна форма рефлексії надає згаданій проблематиці «олюднених» форм, наближає їх до повсякденного життя, пропонуючи читачеві осмислити, переосмислити — і здолати — існуючу дистанцію між собою та хворим (як Іншим, як Чужинцем), між собою та лікарем, — разом із тим торкаючись нагальних (подекуди — одвічно екзистенційних) питань ставлення до питань евтаназії, донорства, трансплантації, лікарської таємниці, лікарських помилок і відповідальності тощо.

Завдяки письменникам-лікарям відбувалось збагачення тематики художніх творів, до яких широко вводилась медична проблематика. Зазначені процеси тривають й зараз. Навпаки, попри вкрай несприятливі соціально-політичні умови традиція звернення медиків до художньої творчості, їх активної ролі в духовному житті України зберігається, що, поряд із деякими іншими сучасними культурними явищами, живить надію на духовне відродження нашої країни.

Література:

1. Амосов Н. М. Голоса времен/Н. М. Амосов.— К.: ОРАНТА-ПРЕСС, 1998.— 500 с.
2. Амосов Н. М. Энциклопедия Амосова. Алгоритм здоровья. Человек и общество/Н. М. Амосов.— М.: ООО «Издательство АСТ»; Донецк: Сталкер, 2002.— 464 с.

3. Аронов Г. Ю. Лікарі-письменники//Визначні імена в історії медицини/Аронов Г. Ю., Грандо О. А., Мирський М. Б. та ін. — К.: РВА «Тріумф», 2001. — С. 258–266.
4. Богданов К. А. Врачи, пациенты, читатели: Патографические тексты русской культуры XVIII–XIX веков/К. А. Богданов. — М.: ОГИ, 2005. — 504 с.
5. Боравский, Б. А. Медицина в литературе и искусстве/Б. А. Боравский. — Евпатория: Издательский дом Александровой, 2008. — 149 с.
6. Віленський Ю. Українські лікарі: вінок гідності, таланту, обов'язку, Ю. Г. Віленський//Агапіт. — 1996. — № 3. — С. 89–94.
7. Зильбер А. П. Этика и закон в медицине критических сосояний/А. П. Зильбер. —Петрозаводск:изд-воПетрозаводского ун-та, 1998. — 600 с.
8. Іван Сергійович Костиря/Укладач Дрьомова Т. Н.; авт. вступ. ст. Романько В. І. — Донецьк, Універсальна бібліотека ім. Н. К. Крупської, 2002. — 40 с.
9. Лихтенштейн Е. И. Помнить о больном. Пособие по медицинской деонтологии/Е. И. Лихтенештейн. — К.: Вища школа, 1978. — 176 с.
10. Моэм У. С. Бремя страстей человеческих//Собр. соч.: в 5 т. Т. 1/Уильям Сомерсет Моэм; пер. с англ. — М.: Художественная литература, 1991. — С. 29–657.
11. Моэм У. С. Подводя итоги//Собр. соч.: в 5 т. Т. 5/Уильям Сомерсет Моэм; пер. с англ. — М.: Художественная литература, 1994. — С. 263–448.
12. Павловский Е. Н. Поэзия, наука и учене/Е. Н. Павловский. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — 155 с.
13. Пиріг Л. Медицина в контексті історії та культури України/Любомир Пиріг//Агапіт. — 1995. — № 2. — С. 72–76.
14. Писатели-медики: Библиографический указатель/Сост. Шпитальник С. С. — Кишинев: Тимпул, 1981. — 95 с.
15. Скворцов В. Я. Врачи в литературе и искусстве/В. Я. Скворцов//Советское здравоохранение. — 1987. — № 3. — С. 76–78.
16. Чмир В. Перо професійного лікаря/В. Чмир//Науковий світ. — 2000. — № 11. — С. 20–21.

17. Щербак Ю. Мастер и медицина//Виленский Ю. Г. Доктор Булгаков. — К.: Здоров'я, 1991. — С. 248–253.
18. Юдин С. О врачах и медицине в литературе//Размышления хирурга/С. Юдин. — М.: Медицина, 1968. — 368 с.

Заблоцкая К. В. Социальная рефлексия медицинского служения

Анализируются истоки, содержание и значение литературного творчества врачей (в частности, украинский) как формы социальной рефлексии.

Ключевые слова: *медицина, врач, литература, рефлексия.*

Zablotska K. V. Social reflection of medical service.

In the article it is analyzed the origins, content and importance of literary work of physicians (in particular, Ukrainian) as a form of social reflection.

Keywords: *medicine, physician, literature, reflection.*

УДК 75.003+130.2

СПОРТ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО ІМІДЖУ ДЕРЖАВИ

Блохін О. В. ©

Здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова

Аналізується соціокультурна природа та функція спорту; розглядається його роль у зміцненні політичного іміджу держави.

Ключові поняття: *людина, культура, спорти, політичний імідж, патріотизм виховання.*

У Концепції Державної цільової програми формування позитивного міжнародного іміджу України на 2008–2011 роки, схваленої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 червня 2007 р. № 379-р, визначено, що позитивне сприйняття України міжнародними організаціями, іноземними державами та громадянами, зокрема інвесторами, є фактором, який безпосередньо впливає на розвиток нашої держави, сприяє задоволенню її зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних потреб, розв'язанню внутрішніх соціально-економічних проблем, зокрема шляхом активізації роботи з інформування міжнародного співтовариства про національний економічний потенціал, позитивну динаміку обсягів надходження іноземних інвестицій, а також на інтенсифікацію інноваційного процесу, збільшення експорту продукції, зростання обсягу отриманих від діяльності туристичної галузі коштів, зміцнення гуманітарних контактів. Формування позитивного міжнародного іміджу України є необхідним для забезпечення захисту її національних інтересів, дотримання стратегічного курсу на європейську інтеграцію, успішної конкурентної боротьби на міжнародному ринку збуту та інвестицій [1].

Шляхами виконання цієї програми передбачено: розроблення стратегії інформаційної діяльності, що передбачає чітке визначення специфіки іноземних держав та їх населення; здійснення комплексу заходів на основі впровадження ефективних форм інформаційно-роз'яснювальної роботи з урахуванням особливостей сприйняття України певними категоріями громадян іноземних держав; розширене відображення позитивних відомостей про Україну в інформаційному

просторі інших держав, створення необхідної для цього інфраструктури; налагодження співпраці з неурядовими міжнародними та громадськими організаціями, зацікавленими у формуванні позитивного міжнародного іміджу України; активізація інформаційно-роз'яснювальної роботи на території України, спрямованої на покращення розуміння громадянами її стратегічних зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних напрямів діяльності (там же).

Відповідно спорт постає частиною зальних чинників та засобів створення й підтримки позитивного іміджу України, оскільки він виконує низку функцій (комунікативну, просвітницьку, розвивальну), безпосередньо пов'язаних з розвитком політичної та соціокультурної сфери. Тому *основні спортивні досягнення українських спортсменів заслуговують на увагу саме в аспекті їх політичного та соціокультурного значення.*

Необхідно зазначити, що досягнення українських спортсменів уже здобули високу оцінку в очах громадськості й можуть бути певним чином класифіковані в аспекті іміджевої функції, яку вони реалізують. Адже саме спортивні досягнення вирішальним чином відображаються як на персональному іміджі атлетів, так і іміджі всієї держави. Імідж спортсмена — образ, який формується цілеспрямовано або стихійно і здійснює емоційно-психологічну дію на різні соціальні групи, пов'язані зі спортом — відіграє вагомую роль у соціокультурному і політичному аспектах розвитку вітчизняного спорту. Сформований образ спортсмена використовується для популяризації (або дискримінації) спортсмена, реклами тощо. Можна стверджувати, що імідж спортсмена повинен відповідати запитам суспільства (його моралі та принципам) і мати в своїй основі такі характеристики, як: товариськість, чарівливість, доброзичливість до представників ЗМК й уболівальників, поважне ставлення до виявлених знаків уваги. Головною проблемою іміджу спортсменів є те, що він не завжди позитивний. А негативний імідж, звісно, не сприяє популяризації спорту в країні [2, с. 123].

О. Садовник зазначає, що яскраві моменти біографії видатних спортсменів (причина занять спортом і початок спортивної кар'єри, шлях до досягнення спортивного результату, позаспортивна діяльність, діяльність після завершення спортивної кар'єри), які часто є об'єктом уваги журналістів, становлять основні опорні точки персонального іміджу. Дослідниця пропонує класифікацію символічних характеристик

персоналізованого іміджу у спортивному дискурсі (зокрема — щодо українських спортсменів):

— «чемпіони за спадковістю»: заняття спортом як продовження сімейних традицій (в Україні відомою є родина Безсонових. Спортивні традиції футболіста Володимира Безсонова та чемпіонки світу з художньої гімнастики Вікторії Серих продовжує їх донька Анна — бронзова призерка Олімпіади-2004 з художньої гімнастики);

— «історія Попелюшки»: діти, які розвиваються у несприятливих умовах, завдяки тренерам чи друзям потрапляють до спортивних секцій і з часом стають чемпіонами (срібний призер Ігор Олімпіади 1996 р. з боксу, інтерконтинентальний чемпіон за версіями WBA та IBF серед професіоналів Андрій Котельник; олімпійська чемпіонка 1994 р. з фігурного катання Оксана Баюл);

— «непомітні бджілки»: величезне бажання займатися конкретним видом спорту всупереч визнанню тренерами «безперспективним» завдяки великому бажанню та праці (приклад олімпійської чемпіонки зі спортивної гімнастики Лілії Подкопаєвої);

— «спорт — найкращі ліки від хвороби»: дотримуючись порад лікаря, батьки відводили хворобливих дітей до спортивних секцій;

— непересічні природні здібності до занять певним видом спорту — антропометричні, фізіологічні, психологічні чинники (так, унікальними природними здібностями наділений 35-разовий рекордсмен світу зі стрибків з жердиною Сергій Бубка);

— наполеглива праця, завдяки якій спортсмени, котрих часто зараховували до категорії безперспективних, показують високі результати (багаторазова олімпійська чемпіонка зі спортивної гімнастики Людмила Турищева; чемпіонка Європи та призерка чемпіонату світу з художньої гімнастики Наталія Годунко; багаторазовий олімпійський чемпіон з сучасного п'ятиборства Ігор Новіков; чотириразова олімпійська чемпіонка з плавання Яна Клочкова);

— сприятливі обставини, у яких талановитий, наполегливий спортсмен має можливість продемонструвати високий результат; матеріально-технічні та сприятливі психолого-педагогічні умови для тренувань талановитих спортсменів; роль тренера у вихованні спортивних та загальнолюдських цінностей спортсмена (завдяки тренерському таланту Ніни Кожух неперспективна Яна Клочкова стала чемпіонкою з плавання; не було б перемог гімнастки Людмили Турищевої без Владислава Расторцького);

— навчання у вищих закладах освіти (чемпіонка світу зі спортивної гімнастики Ірина Яроцька, олімпійська чемпіонка з плавання Яна Клочкова, володар «Золотого м'яча» Андрій Шевченко — випускники Національного університету фізичного виховання і спорту України, боксер Андрій Котельник — Львівського державного університету фізичної культури. Останнім часом спостерігається тенденція вибору спортсменами непрофільної вищої освіти: олімпійська чемпіонка з кульової стрільби Олена Костевич здобула освіту у Чернігівському державному технологічному університеті, бронзова призерка Олімпіади-2000 Олена Жупіна закінчила факультет журналістики Запорізького державного університету);

— добротність спортсменів (дітям-сиротам допомагають українські олімпійці Юрій Нікітін, Анна Безсонова, Юрій Білоног та Олена Костевич; боксер Андрій Котельник заснував фонд, мета якого — допомога спортсменам з малозабезпечених сімей);

— різноманітні захоплення на дозвіллі (футболіст Владислав Ващук колекціонує черевички; гімнастки збірної України 2000–2007 рр. вишивають хрестиком);

— активна діяльність у спортивних та неспортивних громадських організаціях (дворазова олімпійська чемпіонка зі спортивної гімнастики Лілія Подкопаєва — посол доброї волі ООН в Україні з питань ВІЛ/СНІДу; участь у програмі допомоги дітям від ЮНЕСКО беруть Віталій та Володимир Клички);

— спортсмени-тренери — Ірина Дерюгіна (художня гімнастика), Вадим Гутцайт (фехтування), Валерій Лобановський, Олексій Михайличенко, Леонід Буряк (усі — футбол);

— спортсмени — спортивні функціонери (Президентом НОК України є легкоатлет Сергій Бубка, міністром спорту свого часу був дворазовий олімпійський чемпіон Валерій Борзов);

спортсмени-науковці (рекордсмен світу зі стрибків із жердиною Сергій Бубка — кандидат педагогічних наук; олімпійський чемпіон з боксу, чемпіон світу серед професіоналів Володимир Кличко та чемпіон світу з боксу серед професіоналів Віталій Кличко — кандидати наук з фізичного виховання і спорту);

— спортсмени — журналісти [3, с. 287–288].

Створення персоналізованого іміджу безпосередньо залежить від комунікабельності самих спортсменів. Ця якість, перш за все, визначається вмінням та готовністю спілкуватися з журналістами за будь-яких

умов. Уміння налагодити контакт із журналістом, а часто це є неможливим без знання іноземних мов — необхідне правило професійного етикету спортсмена [3, с. 287]. Фахівці наводять приклад змін, що відбулися з Андрієм Шевченком після декількох років його професійної кар'єри в італійському футбольному клубі «Мілан». Український футболіст змінився на краще саме в аспекті спілкування, вільно розмовляючи і без проблем відповідаючи на будь-яке запитання журналістів [4, с. 137]. Подібним прикладом постає набуття широкої популярності братами Кличко в Німеччині. Отже, вихід українських спортсменів на світову арену стимулює розвиток їх комунікабельності, а гідна поведінка протягом спортивних змагань та у позазмагальний час підтримує авторитет атлетів.

Слід зазначити, що імідж спорту в Україні визначається як безпосередніми досягненнями спортсменів на міжнародному та національному рівнях, так і їх зв'язками зі сферою політики. Н. Нечаєва звертає увагу, що українські зірки спорту давно проклали собі шлях до великої політики. Ще у 1989 р. у народні депутати до Верховної Ради тоді ще Радянського Союзу балотувався, хоч і невдало, футбольний тренер Валерій Лобановський. Сергій Бубка, рекордсмен і чемпіон світу зі стрибків із жердиною, був № 12 у блоці «За Єдину Україну!». Легенда легкої атлетики Валерій Борзов був то прибічником Руху В'ячеслава Чорновола, то № 26 у списках згадуваної вже СДПУ (о). Крім того, мають бути згадані Лілія Подкопаєва і Яна Клочкова, які балотувалися до Верховної Ради за списками Партії регіонів. Отже, прикладів залучення до великої політики видатних українських спортсменів та тренерів можна навести чимало, а от результати такого симбіозу (як і у випадку Віталія Кличка, який офіційно розпочав політичну кар'єру 2005 р.) постають доволі суперечливими [5, с. 188].

Чому ж шлях видатних представників українського спорту до політики в більшості наведених випадків виявився нетривалим і не досить вдалим? На нашу думку, відповідь на це запитання слід шукати у двох напрямках. По-перше, різні політичні сили були зацікавлені більшою мірою в залученні зовнішнього образу певного популярного в Україні спортсмена, ніж у його дійсних політичних здібностях. По-друге, в умовах вітчизняних політичних реалій з їх жорстким партійним та блоковим протистоянням ототожнення людини, яка раніше представляла весь національний спорт і відповідно — всю Україну, лише з окремою політичною силою перетворює колишнього видатного спортсмена з

символу нації на пересічного політика, відповідно зменшується рівень довіри до нього з боку громадян.

На нашу думку, найбільш перспективним способом реалізації іміджевої функції спорту є спирання на власне спортивні досягнення, які не залежать від політичної кон'юнктури. Спортивні успіхи можуть консолідувати народ, надати нового звучання національній ідеї. Яскравим прикладом широкого національного піднесення на теренах України є реакція на успіхи національної збірної команди з футболу, яка у 2006 р. вперше взяла участь у фінальній частині чемпіонату світу з футболу, що відбувався в Німеччині. Як зазначає А. Павленко, для України вихід до чвертьфіналу чемпіонату світу 2006 р. набув іміджу героїчного подвигу [6, с. 149]. Гравці й асистенти тренера національної збірної були нагороджені орденом «За мужність» третього ступеня та медаллю «За працю і доблесть», головний тренер збірної О. Блохін і президент Федерації футболу України Г. Суркіс були нагороджені орденом Ярослава Мудрого V ступеня [7]. Після чемпіонату в рейтингу ФІФА українська збірна вийшла на найвище в своїй історії 15-те місце.

Загалом футбольний імідж української держави почав формуватися ще за радянських часів, а за короткий період після проголошення незалежності він набув розвитку й Україна перетворилася на рівноправного суб'єкта міжнародних футбольних відносин. Проте об'єктивні труднощі перехідного (до самостійності) періоду, відсутність коштів та матеріальної бази, інформаційна криза, конфіскація рейтингових очок, а також, перш за все, помилки іміджевої політики у футболі негативно вплинули на процес формування іміджу України, ускладнивши та затримавши її футбольний розвиток. Від 1991 р. і до сьогодні наша країна зі змінним успіхом розвивала свій футбольний імідж. Нині Україна є державою, з футбольними командами якої потрібно рахуватися [8, с. 150]. Подібні сподівання пов'язуємо і з розвитком інших видів спорту в незалежній Україні.

У зв'язку з цим В. Лукашук наголошує: останнім часом для утвердження і зміцнення української державності відбувається пошук нових підходів до патріотичного виховання. Загальновідомо, що успішні виступи спортсменів своєї країни на міжнародних змаганнях сприяють формуванню почуття патріотизму. Патріотизм припускає гордість досягненнями і культурою своєї Батьківщини, бажання зберігати її культурні особливості й ідентифікувати себе з іншими членами нації. Патріотизм підтримує і зміцнює національну спільноту. У світі багато розвинених

країн, де у громадян особливо розвинені патріотичні почуття, панує поважне відношення до національних символів — Прапора, Гербу, Гімну, національних свят, що має відображення в реальній поведінці людей. Засоби патріотичного виховання існують у кожній країні, і держава спирається на ці засоби при вирішенні своїх проблем [9, с. 237].

Література:

1. Концепція Державної цільової програми формування позиудови іміджу спортсмена/А. Єретик, О. Полянничко, С. Кумстивного міжнародного іміджу України на 2008–2011 роки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/379-2007-%D1%80>.
1. Єретик А. Психологічні принципи побкова, А. Крижановський, В. Безнощук//Молода спортивна наука України. — 2007. — Т. 4. — С. 123–126.
2. Садовник О. Персональний імідж спортсменів / О. Садовник // Молода спортивна наука України. — 2011. — Т. 1. — С. 286–289.
3. Франков А. В. Футбол по-українски/А. В. Франков. — Х.: Книжний клуб «Клуб Семейного досуга», 2006. — 224 с.
4. Нечаєва Н. В. Формування іміджу Віталія Кличка як політичної особи/Н. В. Нечаєва//Наукові записки Інституту журналістики. — 2010. — Т. 40. — С. 187–190.
5. Павленко А. В. Соціокультурний контекст формування футбольного іміджу сучасної України/А. В. Павленко//Держава та регіони. — Серія: Соціальні комунікації. — 2012. — № 1. — С. 146–151.
6. Указ Президента України «Про відзначення державними нагородами України» від 19.08.2006 р. № 697/2006 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/4871.html>.
7. Павленко А. В. Соціокультурний контекст формування футбольного іміджу сучасної України/А. В. Павленко//Держава та регіони. — Серія: Соціальні комунікації. — 2012. — № 1. — С. 146–151.

8. Лукашук В.І. Консолідуюча функція спорту у сучасному суспільстві/В.І. Лукашук//Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. — 2009. — № 844. — С. 235–240.

Блохин О. В. Спорт как фактор формирования позитивного имиджа государства

Анализируется социокультурная природа и функция спорта; рассматривается его роль в укреплении политического имиджа государства.

Ключевые понятия: *человек, культура, споры, политический имидж, патриотизм воспитания.*

Blokhin O. V. Sport as a factor of forming positive image of the state

Resume: socio-cultural nature and function of sport was analyzed; its role in strengthening political image of the state was reviewed.

Keywords: *human being, culture, sport, political image, patriotism of upbringing.*

УДК 37.013.73

ФІЛОСОФІЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗМІН В ОСВІТІ У ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ТВОРЧОСТІ В. Г. КРЕМЕНЯ

Куліненко Л. Б. ©

Кандидат педагогічних наук, доцент, Ізмаїльського державного гуманітарного університету

Аналізуються концептуальні підходи до модернізації освіти, запропоновані українським дослідником В. Кременем; підкреслюється значення принципів людиноцентризму та толерантності.

Ключові поняття: *людина, освіта, культура, освітня політика.*

Дослідження концептуальних засад реформування освіти потребує звернення до напрацьованих вітчизняних філософів, педагогів, практиків. Як показує порівняльний аналіз, вітчизняні підходи, є не менш актуальними й потрібними для сучасного світу, ніж побудови зарубіжних авторів. Цікавими й конструктивними, зокрема, є напрацювання В. Андрущенко і С. Клепка, І. Зязюна і С. Максименка, С. Гончаренка і С. Сисоевої, К. Корсака і М. Михальченка, В. Огнев'юка та ряду інших вчених. В цьому відношенні маємо виокремити теоретичний доробок Президента НАПН України, відомого вченого і педагога Василя Кременя. Його підхід цікавий тим, що на основі людиноцентризму як принципу організації освіти він, вдало поєднує концепції людського капіталу, толерантності, духовності та діалогічної освіти, розглядаючи останню як умову економічного та соціально-політичного поступу суспільства й одночасно як гармонійний розвиток особистості.

Розглядаючи реформування освіти в контексті глобалізаційних процесів, В. Кремень особливу роль в освітньому процесі відводить складовій культури, оскільки *«освіта є тим соціальним інститутом, через який передаються і реалізуються базові культурні цінності та цілі розвитку суспільства»* [1, с. 56]. В цьому сенсі вивчення національної культури та традицій є способом збереження ідентичності. В епоху масової культури та транснаціональних корпорацій, які долають кордони, саме вивчення власної культури, мови та історії є умовою забезпечення усвідомлення суспільством власних особливостей та унікальності. Водночас, гово-

рячи про значення культури в освітній політиці, маємо відзначити ще один важливий аспект. Мова йде про врахування культурного контексту під час ознайомлення із зарубіжним досвідом освітніх трансформацій та його втіленням в Україні. Саме цей аспект дозволить реалізувати з максимальною ефективністю передові досягнення світової педагогіки у справі вироблення освітньої системи, яка б відповідала вимогам ХХІ століття. В той же час, такий наголос на культурній складовій освіти зовсім не означає апологетику її консервативності. Необхідно відкинути ті традиції в освіті, які виступають стримуючими факторами її розвитку, зокрема сьогодні має змінитися сам зміст освіти, яка має *«не просто передавати учням суму знань, а вчити їх здобувати інформацію, набувати знань і, головне, — виробляти вміння і потребу їх застосовувати»* [1, с. 68], сьогодні головне завдання освіти — і в цьому Василь Григорович солідарний з дослідниками, чия творчість розглядалася вище, — створення умов для повноцінного розвитку особистості. При чому тут можна спостерігати поглиблення цієї тези, адже В. Кременю йдеться про *інтелігента* як особливий тип особистості [2], яка завжди займає критичну позицію щодо суспільних реалій, пропонує альтернативне бачення розвитку, а також активно відстоює власні погляди. Головна особливість інтелігента — публічність, він відкрито заявляє про свою позицію, а також вступає у дискусії щодо її обґрунтування. Інтелігент — це своєрідна совість суспільства, яка не здатна на мовчання чи компроміси.

Говорячи про значення освіти як ціннісно-утворюючої системи, необхідно відзначити її роль у демократизації суспільства, адже авторитарна освіта забезпечує відтворення авторитарного світогляду, її вихованець *«вступивши в самостійне життя... навіть несвідомо вимагатиме авторитарних відносин і демонструватиме їх, створюючи й авторитарне суспільство»* [3, с. 17]. У цьому сенсі освіта здатна виконувати не лише прогресивну, але і реакційну функцію щодо суспільного розвитку, і якщо вона не відповідає наявним запитам та потребам, то це означає, що освітня система перестала виконувати позитивну роль каталізуючого чинника.

Авторитарна освіта, переповнена вимогами та стандартами, перетворюється на Прокрустове ложе, функціонуючи в інтересах не людини, а авторитарної системи. Зрозуміло, що за таких умов вона здатна забезпечити лише наздоганяючий розвиток, виявляючись цілковито неспроможною перед завданням інноваційного, випереджаючого роз-

витку, який обирають передові країни світу. Людина-виконавець, що є продуктом освіти-як-навчання, здатна забезпечити ідеальну реалізацію інструкції, припису, технології, однак має колосальні труднощі із творенням нового. Чи не це є причиною того, що Китай, не зважаючи на вражаючі економічні успіхи, досі не відійшов від практики копіювання західноєвропейських брендів та винаходів. Зрозуміло, що тут присутня і суто економічна складова, адже копіювання виробу є значно дешевшим за повноцінну його розробку і подальшу промоцію. Однак, китайська промисловість не долає хвороби копіювання навіть там, де це життєво необхідно, скажімо, у сфері військово-промислового комплексу, де якісна новизна додає відчутних переваг. На думку автора, причина криється у самому принципі функціонування освітньої системи та держави в цілому. Як показав М. Кастельс у своєму ретроспективному огляді історії виникнення Інтернету, саме наявність свободи є важливим чинником у справі ефективної розробки та втілення винаходів, в той час як гіпертрофована регламентація наукової діяльності та тотальний контроль негативно позначаються на інноваційному розвитку [4, с. 36].

Випереджальний розвиток можливий, коли на зміну людині-виконавцю приходить особистість, яка в сучасних економічних умовах перетворюється на *«колосальний капітал, який занадто дорого коштує»* [3, с. 5]. Виховання особистості можливе тільки в контексті людиноцентричної освіти, яка не лише виходить із суб'єкт-суб'єктних відносин, про що вже неодноразово йшлося вище, а і спрямована *«на виокремлення у кожній дитині її сутнісних особистісних рис і максимально можливе наближення навчання і виховання цієї дитини до її конкретних здібностей»* [3, с. 17]. Освіта із інституту стандартизації має перетворитись на умову розвитку індивідуальності. Зрозуміло, що в такому разі більше не йдеться про уніфіковані програми та вимоги. Важливих змін має зазнати і підготовка педагогічних кадрів. Вчитель повинен вміти не просто доступно та цікаво пояснювати матеріал, сприяючи розвитку самостійного мислення учня, він має бути здатним відчувати індивідуальні природні схильності та здібності дитини, вже з урахуванням яких розробить навчальну програму та принципи оцінювання. Якісним показником такої освіти є не відповідність встановленим нормам знань дитини, а її успішність. В цьому відношенні скористаємося термінологією канадської дослідниці Бенджамін Левін, яка характеризує такий підхід як *навчання, орієнтоване на успіх*, зазначаючи, що *«прослідковується тенденція до досягнення більш високих результатів в школах, орієнтованих*

на успіх, де вчать та працюють із задоволенням, добре налагоджені дисципліна та відносини між учнями та вчителями» [2, с. 66]. Освіта, орієнтована на успіх можлива лише за умови надання більшої автономії та самостійності школам та вчителям, необхідно зменшити жорстку регламентацію освітнього процесу.

У світлі такого підходу знаходить своє вирішення і фундаментальна проблема нерівності в освіті, про яку в різних її проявах ми неодноразово згадували. Відхід від стандартизованої системи оцінювання дозволяє уникнути диференціації учнів на відмінників та тих, хто відстає у навчанні. Це знімає проблему нерівності як у вертикальній, так і в горизонтальній її площині. Про вертикальний вимір нерівності, який реалізується у стосунках «вчитель-учень» було вже сказано достатньо. Під горизонтальним же виміром нерівності мається на увазі диференціація, що відбувається на рівні «учень-учень». Її наслідки настільки ж катастрофічні, як і у випадку протиставлення вчителя та учня, породжуючи вже в початковій школі величезну кількість комплексів, занижену самооцінку дитини тощо. Саме вони дуже часто стають на заваді самореалізації людини в майбутньому. Якщо оцінка вчителя чи його зверхне ставлення дитиною розглядається як зовнішнє нав'язування нерівності, то її неспроможність опанувати програму, в той час як іншим вона дається, здається, достатньо просто є виявленням *нею самою* власної меншовартості. Це відчуття, якого неможливо позбутися, яке паралізує усі потенційні здібності дитини, навіть ті, розвиток яких міг би принести великі успіхи. Єдність програм та загальні вимоги щодо успішності не в змозі забезпечити належну якість освіти, тож *«освіта, яка поєднує якість та рівність виникає тоді, коли різноманіття програм та методів викладання сприймається системою» [5, с. 84–85].* Лише освіта, яка ґрунтується на рівності, здатна забезпечити реалізацію принципу індивідуалізації в навчанні, коли дитина усвідомлює свою відмінність від інших дітей, власні переваги та недоліки. Це дозволяє їй мати стійку мотивацію до навчання та саморозвитку в тих галузях, де вона отримує найбільш результативну віддачу, спрямовує на обрання майбутнього професійного шляху. Саме в цьому ключі можна розуміти ідею В. Кременя про те, що *«час освіти, яка полягає в пізнанні світу закінчився. Пізнання себе, свого «Я», своїх прагнень і можливостей для самовизначення та крапці реалізації своїх сил — нове завдання освіти» [1, с. 82].*

Таке виявлення власних схильностей та усвідомлення свого професійного шляху змінює природу освіти, яка перестає мати зовнішньо-

імперативний характер, набуваючи внутрішньо-мотиваційної природи. Це перший крок до розвитку самоосвіти та втілення ідеї безперервної освіти. Реалізація останньої неможлива через примус. Водночас, як ми показували вище, безперервна освіта із простого хобі перетворилася на нагальну необхідність. Це пов'язано як із швидким примноженням та зміною інформації, розвитком інформаційних технологій, так і з надзвичайно динамічними процесами, які відбуваються на ринку праці, що вимагають швидкої перекваліфікації та постійного удосконалення вмінь і навичок. Швидкі зміни, що відбуваються в суспільних процесах, більше не повинні лякати сучасну людину, вони мають стати нормою її життя.

У своїй концепції модернізації освіти в Україні [6] В. Кремень наголошує на особливому значенні сучасних інформаційних технологій та їх ролі в навчальному процесі. Сьогодні першочерговим завданням, поруч з вихованням особистості-інтелігента, є освоєння кожним громадянином навиків роботи з комп'ютером та Інтернетом, що пов'язано з дедалі більшою їх роллю в нашому житті, а також тими широкими можливостями, які вони забезпечують в контексті безперервної освіти. Перш за все, тут слід відмітити дуже широкий доступ до не лише національних, але й світових інформаційних ресурсів, бібліотек провідних установ світу. Доступ до Інтернет дозволяє дуже швидко ознайомлюватись із найновішими відкриттями та досягненнями в галузі науки та техніки.

Водночас, інформаційні технології роблять доступнішою освіту, уможлиблюючи такі її форми як дистанційна освіта. Нині розгортаються широкі дискусії щодо того чи є така форма освіти прийнятною. Наразі ми обійдемо ці дискусії, залишивши їх для нашого наступного розгляду, де аналізуватимемо іноземний досвід реформування освіти. В той же час відзначимо деякі переваги дистанційної освіти в контексті проблем рівності та безперервної освіти, про які йшла мова. Дистанційна освіта забезпечує рівні умови доступу до навчання людям з обмеженими фізичними можливостями. Це надзвичайно важливий аспект, оскільки реалізація людей з особливими потребами свого права на освіту дозволяє їм інтегруватися в суспільство та, як ми вже говорили вище, дозволяє їм бути рівноправними його членами, які не потребують виплати пенсій чи інших форм допомоги, що забезпечували б мінімальні умови виживання і, водночас, вкотре нагадували б про їх особливий статус. Отримавши освіту, вони можуть стати цілком самодостатніми та незалежними громадянами.

Водночас, дистанційна освіта дозволяє продовжувати освіту в якості післядипломного навчання, що забезпечує покращення фахового рівня людини, розширює її світогляд, а також дозволяє достатньо швидко здійснити професійну переорієнтацію. Крім того, дистанційна освіта забезпечує подолання національних кордонів, надаючи можливість пройти навчальний курс в провідних навчальних закладах світу.

Важливим моментом модернізації освіти постає проблема вивчення іноземних мов. Як констатують В. Андрущенко та В. Савельєв, в цьому відношенні *«ми ще не достатньо інтегровані у світовий освітній простір»* [7, с. 20]. І ця «неінтегрованість» прямо пов'язана із недостатнім знанням іноземних мов, передусім, англійської. Це заважає активніше здійснювати академічні обміни, налагоджувати тісніші контакти із зарубіжними колегами, а також брати участь в міжнародних семінарах та конференціях. Незнання мов також створює суттєві перешкоди на шляху із користуванням іноземних освітніх ресурсів, ознайомлення із новітніми розробками тощо, оскільки переважна більшість фахової літератури видається англійською мовою. Весь цей комплекс проблем вимагає свого негайного вирішення, адже сучасна освіта немислима в режимі «хуторянства», має ґрунтуватись на високому рівні мобільності як викладачів, так і студентів.

Література:

1. Кремень В. Освіта в контексті сучасних соціокультурних змін/В. Кремень//Філософія освіти.— 2008.— № 1–2 (7).— С. 15–21.
2. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні — інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати/В.Г. Кремень.— К.: Грамота, 2005.— 448 с.
3. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий/Дж. Коулман; пер. с англ. Л. Стрельникова, А. Стасенко//Общественные науки и современность.— 2001.— № 3.— С. 121–139.
4. Зязюн Л. Радикалізм педагогічних рефлексій в освітньо-виховній системі Франції/Л. Зязюн//Філософія освіти.— 2006.— № 2 (4).— С. 277–288.
5. Смит У., Ластхаус Ч. Связь между равенством и качеством в образовании/У. Смит, Ч. Ластхаус; пер. с англ. Е. Фруминой//Вопросы образования.— 2006.— № 2.— С. 74–88.

6. Кремень В. Модернізація освіти—важливий чинник соціального, економічного і політичного розвитку України [Електронний ресурс]/В. Кремень//Вісник НАН України — 2001.— № 3. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/all/herald/2001-03/7.htm>. — Назва з екрану.
7. Андрущенко В.П., Савельєв В.Л. Освітня політика (огляд порядку денного)/В.П. Андрущенко, Савельєв В.Л.. — К.: МП Леся, 2010. — 368 с.

Кулиненко Л. Б. Философия концептуальных изменений в образовании в философско-педагогическом творчестве В. Г. Кременя

Анализируются концептуальные подходы к модернизации образования, предложенные украинским исследователем Кремень; подчеркивается значение принципов человекоцентризма и толерантности.

Ключевые понятия: *человек, образование, культура, образовательная политика.*

Kulinenko L. B. Philosophy of conceptual changes in education in philosophical and pedagogical activities of V. G. Kremen

Conceptual approaches towards modernization of education, which were proposed by the Ukrainian researcher V. Kremen, were reviewed; significance of the principles of humancentrysm and tolerance was underlined.

Keywords: *human being, education, culture, educational policy.*

УДК 37.013.43: 504 (073)

СУСПІЛЬНА ПЕРСПЕКТИВА ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Рудаківська С. В. ©

Проректор з довузівської роботи Київського міжнародного університету

Проаналізовано співвідношення понять «екологічна освіта» і «освіта для сталого розвитку», а також наявні пропозиції щодо реалізації сталого розвитку у XXI ст. Вказано, що найбільш перспективне поєднання освіти для сталого розвитку зі створенням екологічно безпечних ноотехнологій.

Ключові слова: *екологічні загрози, екологічна освіта, освіта для сталого розвитку, нанотехнології, ноотехнології.*

Якщо розглядати все людство в цілому з урахуванням перспектив його подальшої еволюції, то неважко набути переконаності у тому, що найпопулярнішою темою для стратегів і тактиків, політиків та економістів, науковців й освітян, футурологів і глобалістів, письменників і журналістів має бути прискорення руху всієї популяції Homo Sapiens до прірви екологічного колапсу з одночасним надходженням жахливих нещастя, збурень і безприкладних катастроф.

Натомість, якщо не відриватися від ЗМІ та Інтернету, формується справедлива переконаність у тому, що життя України, Європи, всього світу складається насамперед з автомобільних аварій, наслідків злив та ураганів в усіх куточках суходолу, кримінальних і політичних «розбірок», незрозумілого безладдя на фінансових ринках, дріб'язкових особистих подій у житті так званих «зірок масмедія» тощо. Навіть ті керівники, хто за своїм суспільним становищем зобов'язаний створювати стратегічні плани на середню і віддалену перспективу, використовує екологічну тему для політичного ритуалу, а не як дороговказ для модернізації всієї економіки, енергетики, поліпшення якості щоденного буття громадян з метою руху до ситуації «сталого розвитку» (sustainable development).

Наслідком цього виразного протиріччя ми вважаємо маргінальне становище екологічної тематики, нерівномірність цікавості до неї у масштабах планети, зосередження наукових публікацій в рубриках

«екологічна освіта і виховання», «зелена економіка», «ГМО-продукти» й кількох подібних. У цій статті ми розглянемо ситуацію з баченням науковцями і педагогічними працівниками свого завдання в такому вихованню нових генерацій, яке сприяло б перетворенню поняття «сталого розвитку» з ідеального побажання на основу щоденної діяльності переважної більшості населення Землі.

Використаємо нетрадиційний підхід до аналізу сьогодення, відмовившись від поширеного способу почергового висвітлення думок багатьох авторів книг, статей і тез, яке зазвичай закінчується узагальненням щодо важливості продовження дослідження екологічної тематики та удосконалення відповідного виховання. Для акцентування проблеми і максимального позитивно-результативного ефекту обмежимося мінімумом праць попередників, намагаючись чіткіше висвітлити співвідношення між поняттями «екологічна освіта» і «освіта для сталого розвитку». Пошуки відповіді вважаємо актуальними тому, що в освітній системі України вже у найближчий час може виникнути певна колізія між ними, а тому слід наперед запропонувати засоби і шляхи уникнення непорозумінь і суперечностей.

Унікаючи надмірного заглиблення в історію виникнення і становлення екологічної освіти, все ж вкажемо, що у фундаментальній 4-томній радянській «Педагогічній енциклопедії» 1964–1966 рр. видання відсутня стаття про екоосвіту, а термін «екологія» тричі побіжно використовується лише під час опису підготовки фахівців-біологів. Пізніше зростання цікавості до екологічної освіти і тематики відбувалося під сукупним впливом зовнішніх чинників (участь СРСР, України і Білорусії в ЮНЕСКО, яка дуже активізувала світову освіту в екологічному аспекті) та швидкої інтенсифікації забруднення промислових і аграрних зон Радянського Союзу, урешті, серії все більших виробничих катастроф, «вершиною» якої став вибух ядерного енергетичного реактора великої потужності на Чорнобильській АЕС. Не наводячи прикладів, вкажемо, що ще у 1970-х роках в СРСР було надруковано чимало монографій та інших наукових видань, у назві яких фігурувало слово «екологія», світове визнання отримали екологічні й інші передбачення групи М. Моїсеєва і наукові праці М. Реймерса. У навчальному процесі спеціалізовані навчальні посібники з «Основ природокористування» було замінено підручниками з екології для системи середньої і вищої освіти.

У роки незалежності увага багатьох політиків, значної частини громадськості й освітян України була привернута до екологічної

тематики через акцентування на наших теренах понять «Чорнобиль» і «радіоактивні забруднення». Паралельно відбувалися зміни в освіті. Їх ініціатори виходили з того, що «**екологічна освіта** — найпоширеніше визначення екологічної освіти, яким користуються у більшості розвинутих країн світу, прийняте на першій міжнародній нараді з педагогічних питань екології (Невада, США, 1970), згідно з яким екологічна освіта розуміється як неперервний процес засвоєння цінностей і понять, які спрямовані на формування вмінь і відношень, необхідних для усвідомлення й оцінки взаємозв'язків між людьми, їхньою культурою і навколишнім середовищем. Екологічна освіта передбачає також розвиток вмінь приймати екологічно відповідальні рішення і засвоєння відповідних правил поведінки у навколишньому середовищі. За допомогою екологічної освіти окремі особи і колективи усвідомлюють оточуюче їх середовище, набувають знання, підвищують компетентність, виробляють систему цінностей і досвід, а також готовність діяти, що дає їм можливість як індивідуально, так і колективно вирішувати сучасні й майбутні проблеми, пов'язані з навколишнім середовищем» [11].

На практиці в екологічній літературі домінувало поняття «забруднення», а в навчальних посібниках для системи вищої освіти головна увага зверталася на проектування, створення і використання обладнання для очищення від отруйних сполук відходів гірничої, металургійної, машинобудівної та інших частин промислового комплексу України. Узагальнення розвитку екологічної освіти в Україні за перші десять років її існування зробив відомий науковець і автор книг з фундаментальної екології В. Крисаченко у статті «Сучасна екологічна освіта: світовий досвід та українські реалії» [6]. Нагадавши, що ще з 1950-х років зі США в інші розвинені країни стала поширюватися увага до екологічної освіти, він акцентує існування чотирьох її моделей для рівня школи: екологізація біології; екологізація географії (яку викладають як «землезнавство»); факультативне включення екології як окремих тем чи коротких курсів без порушення традиційного навчального плану; уведення великого за обсягом навчального часу предмету «Екологія» для старшокласників чи у випускному класі.

Висновок В. Крисаченка щодо української екологічної освіти на момент зміни тисячоліть, виконаний вже на самому початку статті, звучить так: «В Україні загальна шкільна освіта продовжує залишатися консервативною в плані її екологізації. У кращому випадку, реалізується

третя модель, тобто набуття екологічних знань факультативним шляхом. Деякі набутки екологічного чину спричиняються в процесі викладання біології та географії. Однак загальний стан залишається незадовільним. У цьому зв'язку оптимальною моделлю екологізації освіти має бути шлях інституалізації екології як окремого предмету, рівноцінного та рівноправного серед інших компонентів базової освіти. Лише таким шляхом можна досягнути істотних зрушень на терені масової свідомості населення держави, переорієнтації політики, економіки, побуту та інших сфер життя у напрямку забезпечення основного права людини — її права на навколишнє середовище, сприятливе для здоров'я та добробуту людей» [6, с. 502–503].

У подальшому В. Крисаченко робить наголос на тому, що доленосно-стратегічні рішення Генеральної Асамблеї ООН 1987 р., першого світового екологічного форуму (Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку) у Ріо-де-Жанейро 1992 р. та інших міжнародних документів проголошують необхідність спільного руху до епохи сталого розвитку. Акцентується те, що йдеться не тільки про життя і добробут наступних генерацій, а насамперед про високу якість життя сучасного населення планети. Декларація Ріо-1992 нагадує про необхідність дотримання світової конвенції Про права людини, відтак, кожна держава в своїй політичній і економічній діяльності повинна забезпечити своїм громадянам «здорове та плодотворне життя в гармонії з природою». Отже, розширення та удосконалення екологічної освіти є обов'язковим елементом модернізації освіти для вимог інформаційного суспільства зразка ХХІ століття.

Виклавши кілька доцільних пропозицій щодо продовження програми «екологізації» системи середньої освіти, В. Крисаченко вказує, що доволі сприятливі для різноманітних інновацій умови 1990-х років стали причиною формування у системі вищої освіти значного сектору загальної і спеціальної екологічної підготовки. Він нарахував для екологічно-фахової підготовки принаймні 15 професійних напрямків і ще сім таких, де екологічна орієнтація є досить виразною.

Однак, як і слід було чекати, не існувало можливості за короткий інтервал часу подолати методологічні і світоглядні недоліки радянського виховання і навчання у сфері екології і безпечної життєдіяльності. Тому В. Крисаченко вказує, що національна вища школа перебуває на проміжному етапі і має багато не вирішених проблем: «Таким чином, фахова екологічна освіта сконцентрована навколо природничої (класич-

ної) екології і проблем природокористування. Поза увагою практично залишився концентр сучасної екології — людина і відповідний комплекс наук і спеціальностей, урбоекологія, культурна екологія, соціальна екологія, екологія людини, біосферологія, екологічна культура та ін. Не ставлячи за мету охарактеризувати зміст відповідних програм, все ж констатуємо: до сих пір зберігається переважно орієнтація на підготовку фахівців з біоекології, а в сфері економіки — прикладної екології. В обох випадках домінує ресурсний підхід, утилітарно-споживацьке ставлення до довкілля, сформоване в умовах екстенсивної економіки. Зрозуміло, що набуття спеціалістами вимог сучасної екологічної культури є більш ніж проблематичним, що переконливо, на жаль, засвідчують їхні подальші діяння в ранзі керівників, депутатів, політиків тощо» [6, с. 507–508].

Саме остання обставина й повинна викликати особливу стурбованість, адже загальне скерування екологічної складової у національній системі освіти України має поверхово-інформативний, а не визначальний вплив на світогляд і систему моральних та інших цінностей, які й визначають глибинні засади індивідуальної і колективної поведінки, сукупність індикаторів-дороговказів під час створення і застосування нових технологій і засобів виробництва. Іншими словами — екологічна освіта в Україні існує і діє в «стартовому» режимі, а не на повну потужність.

Якщо ж порівнювати становище у цій сфері з практикою зарубіжних країн, то слід визнати — ми далеко не найгірші. Відомий сучасний американський науковець Дж. Даймонд є автором кількох видатних творів, що привернули світову увагу. Тут доцільно вказати на велику книгу «Колапс» [2], де не тільки здійснений детальний аналіз повного зникнення чи тотального занепаду багатьох цивілізацій у різних куточках Землі, а й наголошується на тому, що «багато сучасних суспільств, насамперед Китай і Північна Америка, стоять на роздоріжжі й у найближчому майбутньому повинні вирішити для себе, чи хочуть вони існувати далі або готові загинути» [2, анотація]. Даймонд витрачає чимало зусиль на доведення того, що, за винятком кількох порівняно вдалих американських проєктів (приклад — участь у порятунку озонової оболонки Землі чи значне зменшення рівня хімічного і біологічного забруднення Великих озер), екологічна ситуація на континенті Північної Америки істотно не поліпшилася. Та що найгірше — дуже населений Китай уже перетворився в «найбільшого забруднювача» Землі, оскільки копіює американський шлях технологічного прогресу. Отже, світовими локомотивами руху до загального колапсу стали урбанізовані США і

напівселянський Китай. Разом з іншими відомими фактами все це можна розглядати як достатньо переконливий доказ того, що сучасні сектори екологічної освіти не можна вважати надійним засобом порятунку всього людства від «Колапсу-2050».

Науковці багатьох країн світу усвідомлюють цей не надто втішний результат і міркують над тим, чому майже безрезультатно пройшов екологічний форум 2002 року (Ріо+10), а головне — як діяти надалі. Схоже, що серед варіантів планів передусе ідея «освіти для сталого розвитку».

Визначення цього поняття ще відсутнє у головних українських педагогічних словниках і енциклопедіях, але позитивні зрушення все ж відбуваються хоча б тому, що Україна є членом ООН і вимушена виконувати прийняті там з її участю рішення: створити національний центр з дослідження проблем досягнення сталого розвитку, взяти участь у визначених на період 2005–2015 років заходах у рамках «Декади освіти для сталого розвитку» та ін. Вже при першій спробі пошуку в україномовному Інтернеті (<http://www.google.com.ua/search>, 3–03–2012) база мережі запропонувала «приблизно 938 000 результатів».

Можливо, найбільшої уваги заслуговує матеріал з назвою «Освіта для сталого розвитку. Національна доповідь (скорочено)» [7]. У ньому вказано більшість тих заходів і кроків, які відбувалися в Україні на виконання рішень ООН і рекомендацій V конференції «Довкілля для Європи», яка відбулася за участю всіх європейських держав у Києві в травні 2003 року. Відзначається, що Україна вирішила розбудовувати освіту для сталого розвитку на базі наявної екологічної освіти. У тексті досить детально викладені головні характеристики і особливості національної середньої і вищої освіти в аспектах навчання молоді й формування екологічної культури, описані ВНЗ та інституції, які проводять фундаментальні та екологічні дослідження, висвітлено законодавчу базу для організації екологічної та освіти для сталого розвитку. Значне місце займає опис здійснених проєктів і акцій, наголошено на міжнародній співпраці та ін. Відсутні критичні чи хоча б узагальнені висновки.

Інші десятки тисяч інтернетівських «результатів» являють собою найрізноманітніші згадки про «сталий розвиток» у класних, шкільних, міських чи районних проєктах, виступах і презентаціях сотень і тисяч доповідачів на симпозіумах і конференціях різного спрямування та ін. Легко відшукати твердження на кшталт «Україна є єдиною країною світу, де ідея сталого розвитку як керованого захисту довкілля і людини

пронизує всі освітні рівні...» (у принципі, це й справді так, якщо врахувати інформацію про Вітчизну, її історію, населення, особливості рідного краю й ін.).

Та для теми цієї статті набагато цікавіші матеріали, в яких більш чітко акцентовані особливості «освіти для сталого розвитку». У працях відомого науковця з Сум Л. Мельника, який доклав значних зусиль для об'єднання творчих можливостей колег з багатьох країн, вказано — далеко не одразу прихильники екологічної освіти і традиційних підходів до цього питання усвідомили той неперемний факт, що «... позірно рятівне нарощування потужності очисних споруд спроможне тільки погіршити ситуацію через свою колосальну матеріалоємність» [13, с. 30]. У цьому й усіх інших відомих нам виданнях Л. Мельник і його колеги переконують читачів у тому, що, по-перше, у наявних в Україні навчальних планах усіх закладів «надто слабо висвітлюється проблематика сталого розвитку» (13, с. 17), по-друге, формують перед людством дуже серйозну програму діяльності:

«Проблематику сталого розвитку часто пов'язують лише з вирішенням екологічних завдань. Тим часом це надзвичайно складний і багатогранний комплекс проблем забезпечення ефективного функціонування в межах планети біосферно-антропогенної єдності, що належить до класу відкритих стаціонарних систем. Вирішувати ці проблеми необхідно повсюдно й одночасно в кожному куточку планети, де існує людська цивілізація. Причому, в цьому процесі повинен брати участь кожний її представник. Успіх на цьому шляху можливий лише в тому випадку, якщо людство зможе освоїти системне екологізоване мислення, побудоване на сприйнятті єдиних закономірностей розвитку систем, з яких складається світобудова» [13, с. 24]

Не маючи змоги запропонувати варіанти екологічно цілковито безпечних технологій життєзабезпечення, Л. Мельник та інші автори цитованої й подібних книг дуже детально досліджують і описують все, що стосується найрізноманітніших «систем», з яких складається «світобудова». Вони сподіваються на поліпшення управління і «якісну зміну людського матеріалу». Узагальнюючі висновки і бажаний вектор світового руху містить таке висловлювання: «Екологічна досконалість виробляючої системи (економіки), що забезпечує реалізацію функцій існування людини на Землі, визначається досконалістю людини «соціо» і загальною гармонією триєдиної системи людини. Головною функцією

в цьому є соціальний (духовний) розвиток людини. Ці питання враховує соціальний вимір сталого розвитку» [13, с. 26].

Не менш цікаві думки з приводу освіти для сталого розвитку висловив відомий український науковець-педагог Г. Філіпчук [15]. Здійснивши аналіз причин і особливостей сучасної соціально-виробничої кризи людства, він вказує кілька вагомих причин неповного виконання планів і надій, пов'язаних з проектами екологічної освіти у середніх в вищих закладах освіти. Головна з них — людський фактор: «На жаль, впливи транснаціональних компаній, фінансово-промислових груп, корпоративних партійних команд на прийняття політичних, правових рішень є достатньо сильними. А тому екологічні принципи в економічних системах, закони «екологічного дерева», освітньо-екологічні й інформаційні концепції впроваджуються важко» [15, с. 80]. Г. Філіпчук нагадує, що екологічний Форум 2002 р. звернувся до ООН з пропозицією оголосити Декаду освіти для сталого розвитку й закласти у рішення низку принципів положень:

«Освіта, по-перше, має бути початковим і основним елементом трансформації суспільства для сталого розвитку, ключовим завданням якого є формування та розвиток мислення, орієнтованого на сталий розвиток.

По-друге, така освіта відіграватиме важливу роль у формуванні суспільного розуміння принципів сталого розвитку, враховуючи культурні та місцеві форми життя.

По-третє, освіта сталого розвитку закладає усвідомлення про необхідність соціального, екологічного прогресу для всіх секторів суспільства: бізнесу, сільського господарства, промисловості, туризму, надрокористування, для органів державної влади і місцевого самоврядування, засобів масової інформації тощо...

По-четверте, для сталого розвитку важливою є освіта впродовж життя... Без доступу до базової й вищої освіти та освіти дорослих неможливо впроваджувати принципи сталого розвитку.

По-п'яте, освіта в інтересах сталого розвитку необхідна для всіх націй. Реальним є те, що найбільш високоосвічені країни і створюють найбільшу загрозу майбутньому планети. Тому нагальною є періорієнтація існуючих програм освіти в усіх країнах, синтезуючи соціальні, економічні, екологічні, етичні знання.

По-шосте, освіта для сталого розвитку потребує врахування найрізноманітніших місцевих, національних, регіональних особливостей.

По-сьоме, сучасний світ, нагромадивши критичну масу ризиків, як ніколи потребує діалогу й взаємозв'язку культур, толерантності й взаємоповаги у спілкуванні, у процесі прийняття рішень. Необхідне також зближення і взаємне збагачення науки і мистецтва, науки і релігії, інтегрування природознавчої, технічної, гуманітарної, художньо-естетичної освіти, синтез раціонального й емоційно-чуттєвого, нелінійного мислення» [15, с. 83–84].

Подібні сподівання на досягнення епохи сталого розвитку через зміну світогляду і вивищення життєвих цінностей усіх людей у XXI ст. засобами сучасних освітньо-вихованих систем висловлюють багато педагогів і представників гуманітарних, економічних, біологічних та сільськогосподарських наук ([4; 8; 12; 17] та ін.).

Однак, існують і альтернативні точки зору на шляхи досягнення сталого розвитку, які орієнтуються не на «нове виховання» і пріоритетність «підвищення духовності» в усього населення Землі. Їх авторами стали переважно ті науковці, які продовжують стежити за станом сучасних наук і створенням ними технологій найвищого рівня. Наприклад, наш відомий філософ В. Лук'янець і члени його наукової груп, хоч і з певними застереженнями, покладають надії на те, що новітні нанотехнології виявляться спроможними значно зменшити тиск людства на довкілля і стануть основою виробництва майбутнього [1; 9]. Більш послідовною є позиція філософа і педагога К. Корсака, який ще у статті «Екологічна освіта» для нової «Енциклопедії освіти» 2008 року видання (вона є логічним розвитком і розширенням статті Н. Пустовіт [11]) попередив про те, що

«Екологічна освіта є ультимативно необхідною, але сама вона неспроможна ліквідувати загрози існуванню людства в умовах постійного збільшення його чисельності та обмеженості природних ресурсів життєзабезпечення, а також принципової «антиекологічності» будь-яких індустріальних технологій. Сподівання на розрив і зникнення цієї, здавалося б, неподоланної суперечності надають ті розділи точних наук, що на зламі тисячоліть вийшли на рівень атомарно-ядерних технологій (нано-, піко-і фемтотехнології). Нанонауки вже постачають виробничі процеси, які копіюють (чи й поліпшують) природні явища, а тому не мають жодних небажаних екологічних наслідків. Відтак пра-

вильною і перспективною стратегією на XXI ст. є прискорений розвиток надвисоких технологій разом із постійним підвищенням екологічної культури, зокрема засобами екологічної освіти і виховання» [4, с. 249].

Можливо, що у майбутньому буде реалізована ця чи подібна модель сталого розвитку. Розширюючи думку І. Владленової щодо надходження «четвертої хвилі нанотехнологій», К. Корсак пропонує для чергового цивілізаційного «стрибка» більш точну назву — «ноохвиля». У назву закладена його пропозиція називати перші екологічно безпечні способи виробництва «ноотехнологіями» ([5] та ін.). Це вдалий термін — мудротехнології, — який може завоювати планету і стати керівним принципом, адже однієї тільки «розумності», як підкреслив у своїй статті Г. Філіпчук [15, с. 80], виявилось надто мало для припинення чи значного сповільнення промислової деструкції природного середовища у XIX–XX століттях.

Література:

1. Владленова І. В. Народження Четвертої хвилі: нанотехнологічне суспільство//Практична філософія. — 2009. — № 3 (33). — С. 14–18
2. Даймонд Дж. Коллапс. Чому одні общества виживають, а другие умирают/пер. с англ. — М.: АСТ, 2008. — 762 с
3. Запорожець О. І. Десятиріччя ООН з «Освіти для сталого розвитку та безпеки життєдіяльності людини»//Безпека життєдіяльності. — 2008. — № 7–8. — С. 16–20
4. Корсак К. В. Екологічна освіта/Енциклопедія освіти. АПН України; гол. ред. В. Г. Кремень. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С. 248–249
5. Корсак К. XXI століття: освіта і виховання в умовах переходу людства до ноотехнологій//Шлях освіти. — 2011. — № 1. — С. 20–25
6. Крисаченко В. С. Сучасна екологічна освіта: світовий досвід та українські реалії//Філософія освіти XXI століття: проблеми і перспективи: Методол. семінар, 22 листоп. 2000 р. Зб. наук. праць. Вип. 3/За заг. ред. В. Андрущенко. — К.: Знання, 2000. — С. 501–509.
7. Кудін А. В., Левківський К. М., Степаненко С. М., Тимошенко Н. І., Шинкарук В. Д. Україна. Сталий розвиток

2007. Освіта для сталого розвитку. Національна доповідь (скорочено) (доступ who-is-who.com.ua/bookmarket/ust2007/7/2.html).
8. Куценко В., Гаращук О. Стратегія соціальної парадигми сталого розвитку//Економіст. — 2011. — № 4. — С. 10–13.
 9. Лукьянец В. С. Этическая парадоксальность фундаментальной науки коллаидерного века//Практична філософія. — 2009. — № 3 (33). — С. 3-13.
 10. Нечипорук Л. Формування ноосферної свідомості особистості як основи соціоприродної стабільності суспільства//Нова педагогічна думка. — 2011. — № 1. — С. 109–113.
 11. Пустовіт Н. Екологічна освіта/Педагогічний словник/За редакцією дійсного члена АПН України Ярмаченка М. Д. — К.: Педагогічна Думка, 2001. — С. 169.
 12. Рідей Н., Рибалко Ю., Хітренко Т. Освіта і наука для сталого розвитку в програмних документах і угодах світових зібрань//Освіта і управління. — 2011. — Т. 14. № 1. — С. 90–97.
 13. Социально-экономический потенциал устойчивого развития: Учебник/Под. ред. проф. Л. Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). — Сумы: ИТД «Университетская книга», 2007. — 1120 с.
 14. Сяська І., Лико Д. Екологічна освіта у загальноосвітніх навчальних закладах задля сталого розвитку//Нова педагогічна думка. — 2011. — № 1. — С. 102–105.
 15. Філіпчук Г. Природо- і людиноцентризм у контексті екоосвіти сталого розвитку//Освіта і управління. — 2010. — Т. 13. № 2–3. — С. 79–85.
 16. Хайлов К., Празукін О., Юрченко Ю. Екологічна криза в населеній частині Землі та народна освіта//Світогляд. — 2009. — № 4. — С. 28–34.
 17. Хвесик М. Сталий розвиток України: проблеми та перспективи//Економіст. — 2011. — № 4. — С. 8–9.

Рудаковская С. В. Общественная перспектива экологического образования

Проанализировано соотношения понятий «экологическое образование» и «образование для устойчивого развития», а также имеющиеся предложения относительно реализации устойчивого развития в XXI ст. Указано, что наиболее перспективно объединение образования для устойчивого развития с созданием экологически безопасных нано технологий.

Ключевые слова: *экологические угрозы, экологическое образование, образование для устойчивого развития, нанотехнологии, нано технологий.*

Rudakivska S. V. Public perspective of environmental education

Education for a sustainable development as perspective of ecological education «Ecological education» and «education for a sustainable development» is analyzed, and also available offers concerning sustainable development realization in XXI the item. Is specified, that association of education for a sustainable development with creation ecologically safe notechnologies is most perspective for future.

Keywords: *ecological threats, ecological formation, formation for a sustainable development, nanotechnologies, notechnologies.*

УДК [17 + 340]: 37.018.1: 392.3

МОРАЛЬ І ПРАВО У ПЛОЩИНІ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ

Дорожко І. І.©

Кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології ХНПУ ім. Г. С. Сковороди

Розкриваються актуальні питання морально-правових норм у площині родинного виховання.

Ключові слова: *особистість, родина, мораль, право.*

У моральному сенсі закон чинний тоді, коли його приймають усі в перспективі кожного. На думку Ю. Габермаса, мають право панувати лише ті закони, які можуть приймати «кожен стосовно всіх і всі стосовно кожного». Моральні норми можуть мати значущість для кожного члена суспільства, але це не розкриває їх когнітивний зміст, якщо їх розглядати окремо. Ю. Габермас вдається до міркувань щодо можливостей соціологічної думки та філософської. Соціолог намагається відтворити моральну мовну гру на рівні соціального факту з метою пояснити переконаність суспільної думки щодо моральних прав. Але, існує установка, що соціологічна думка не має спроможності відтворити переконливість певних інтерпретацій. Філософ, за Ю. Габермасом, заглиблюється у феноменологію моральних суперечок. Безперечно, він довідається про те, що намагаються зробити члени спільності при поясненні та обґрунтуванні моральних норм. Утім, «довідатися» — означає щось інше, ніж просто «зрозуміти висловлювання». [1, с. 12].

Для нашого дослідження є значущими слова Ю. Габермаса, а саме, «довідатися» про моральні та правові норми у площині родинного виховання. Ми маємо на меті здійснити ретроспективний аналіз морально-правових аспектів на рівні суспільних відносин, що безперечно, впливають на динаміку відношень у родині, родинному вихованні. Науковий доробок становлять праці Ю. Габермаса, Ш. Госепата, М. Култаєвої, Б. Рассела, Г. Спенсера.

Дорослі мають право на створення сім'ї, і що це може означати? Батьки мають право на своїх дітей? Які принципи керівництва захисту дітей? Як можна використати Конвенцію Організації Об'єднаних Націй

захищаючи права та інтереси дитини? Що означає правильний баланс між інтересами дитини, батьками та суспільством. Постає велика кількість запитань, але відповіді потребують ґрунтовних пояснень.

Зростає філософський інтерес до таких феноменів, як сім'я, родинне виховання, дитинство. Чому? По-перше, існує значний інтерес відносно правових аспектів. Постає ключове питання, хто може розглядатись на рівні правовласника. Діти являють собою цікавий «прецедент» для обговорення і вирішення даного питання. По-друге, зростає увага до теми громадянської освіти та набуття дорослих навичок, схильностей, знань. Ці рефлексивні дії необхідні для усвідомлення себе у якості громадян у суспільних відносинах. Діти повинні, звичайно, стати дорослими. По-третє, тема справедливості є актуальною у моральній та політичній філософії, філософії освіти. По-четверте, соціальні та політичні, філософські роздуми не можуть не прагнути, щоб зрозуміти зміни на рівні суспільних відносин. В останні роки спостерігається поширення можливостей для дорослих, породжених новими репродуктивними технологіями. Відбувається деформація у сімейних формах: стійке зростання розлучень, визнання одностатевих союзів на соціальному та юридичному рівнях, жінки спрямовані на кар'єрний рост, набувають поширення сім'ї, які складаються з одного батька та дитини.

Одним з найважливіших, насправді актуальним є питання — чи існують у дітей права. В умовах сьогодення, постає питання про те, що діти володіють такими правами, як і дорослі. З іншого боку, існує думка, що вони мають лише деякі права. У багатьох країнах дитина має право вільно висловлювати свою думку з питань, що торкаються її. Стаття 12.1 Конвенції Організації Об'єднаних Націй гарантує і дає дитині впевненість, що цим думкам буде надана належна увага згідно з її віком і зрілістю. Право бути почутим є цінним правом. Важливо, щоб дитині приділялась належна увага. Право бути почутим тільки право, задля того щоб мати можливість впливати на людину, яка буде вибрана для дитини. Зверніть увагу, пише Д. Акхард, що право дитини бути почутим зачіпають її власні інтереси, і є заміною свободи в праві робити свій власний вибір. Відповідно, постає питання, яке потребує пояснень. Робити свій власний вибір дитина повинна мати достатнє розуміння і розум у сфері визначеної проблематики. Що це означає для дитини, щоб досягти певної точки у своєму розвитку? Автор виокремлює два способи, в яких є можливість інтерпретувати ідеї дитини

щодо відображення певного рівня розуміння та інтелекту. Д. Акхард називає — це поріг і пропорційність показань. У свою чергу є два варіанти порогу: сильний і слабкий. Про сильну інтерпретацію порогу дитини можна констатувати, якщо вона відображає достатнє розуміння і інтелект. Тобто, дитина має право приймати рішення з питань, що торкаються її інтересів, тільки у разі демонстрації розумових якостей та інтелектуальних. У відповідності з вищезазначеними аспектами, є два порогових значення для набуття права дорослої свободи. Одним з них є прийняття повноліття, а інший, когнітивні здібності, які будуть досягнуті до цього віку. Це два різних види порогу. Людина стає або «зріла неповнолітня», або велика. У залежності від порогу, молода людина, яка досягає повноліття, володіє правом свободи дорослого. Існує думка, що батьківські права поступаються правам дитини. Свобода молодій людині — це право вирішувати для себе, успішно і повністю замінює право батьків вирішувати за неї. Це батьківське право вибору завершує свою дієвість, як тільки поріг буде пройдено.

Д. Акхард слушно зауважує, що по обидві сторони порогу або пропорційності необхідно визначити міру здатності, яка фіксує поріг. Скільки розуму і розуміння, наприклад, є достатнім? Але рівень пізнавальних здібностей все ж таки має відносні показники. Дитина, як і дорослий, може не відображатися у всіх своїх рішеннях, що вона придбала в якості загальної здібності [8].

За наших часів спостерігаються неоднозначні ситуації, парадоксальність яких дозволяє констатувати, що ніколи ще концепція прав людини не мала такого авторитету й водночас не була предметом критики. А. Репа пише: «З одного боку, права людини вважаються добрим і справедливим «спільним ідеалом» для всіх, «нормативним мірилом», що претендує на універсальну і безумовну рецепцію в усьому світі, а з другого — риторичною фігурою, за якою приховують не надто привабливий реальний стан справ, прикриттям подвійних стандартів і всякого роду цинічних імперіалізмів. Моральний вибір очевидний: не ховатися від світу в зручному коконі несуперечливої і звичної теорії, яка категорично розділяє чисті Ідеї та вульгарну реальність, а мислити праволюдні принципи та цінності співвідносно суворій правді, утримуючи реальний конфлікт між насильством і нормами, завжди відкритим для філософії та політики» [6]. Як висновок, спадають на думку слова Е. Гіденса про те, що світ нестримно й багатогранно змінюється. Зміни відбуваються на рівні моральних і правових норм.

Стосунки в сім'ї пов'язані з різноманітними емоціями, переживаннями. Правовими дозволами чи заборонами їх не врегулювати, тому мають діяти ще норми моралі [2]. Любов батьків до дітей виявляється по-різному, — одні дорослі більше люблять своїх дітей, інші — значно менше. Але всіх закон зобов'язує, наприклад, матеріально забезпечувати дітей до досягнення ними повноліття. У сімейній праві ця норма і моральна, і правова. Важливе місце в такому захисті посідають міжнародні стандарти. Найважливішими з них є Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенція про права дитини. Щодо українських правових норм, то важливим правовим актом, що регулює сімейні відносини, є Кодекс України про шлюб та сім'ю. Основними завданнями Кодексу України про шлюб та сім'ю є: побудова сімейних відносин на добровільному шлюбному союзі чоловіка та жінки; підтримка та зміцнення сім'ї; виховання дітей; охорона інтересів матері та дитини; піклування батьків про дітей. Корисно пригадати вислів, що ми не можемо побудувати майбутнього без поваги до минулого. Саме тому, ми вирішили проаналізувати працю Г. Спенсера «Основи етики».

На нашу думку, доречно навести права дітей, які узагальнив Г. Спенсер у роботі «Основи етики». Права дітей відрізняються зовсім іншою природою від правових норм дорослих. Діти, поступово дорослішають, стають дорослими. Можна зробити висновок, що існує різниця між двома родами прав: існує необхідність у компромісі. Діти мають права на засоби і матеріали, які необхідні для забезпечення життєдіяльності. Забезпечують ці матеріали та засоби батьки. В епоху зрілості, пише Г. Спенсер, права людини уявляють собою спеціальні форми загальної свободи дії, які необхідні для знаходження їжі, одягу і т. д. В епоху дитинства справедливі домагання мають відношення до їжі, одягу, а не до тих форм свободи, які надають можливість здобувати харчі. Якщо здібності дитини не розвинені, то у неї немає можливості займати різні сфери діяльності на рівні дорослих. Все ж таки, нерозвиненість має відповідну користь для дітей. А саме продукти діяльності дорослих повинні діставатися їм даром. Період, протягом якого необхідно надавати допомогу дітям відзначається тривалістю. Тому, заслуговують на увагу порівняльні домагання дитини та батьків. Необхідно, зауважити, що жертви з боку батьків не повинні мати завищений рівень, високі показники якого зводять нанівець батьківські обов'язки. Непотрібні жертви завдають шкоди підростаючому поколінню, як наслідок, руйнують інтереси дітей. Слід зазначити, що батьки мають на меті забезпечення

сімейного добробуту, який є часткою загальної мети. Стає зрозумілим, що самопожертва батьків повинна відзначатись помірністю.

Для уявлення цілісних відношень у сімейному колі, маємо розглянути обов'язки дітей стосовно батьків. Як і раніше, зазначає Г. Спенсер, необхідно знайти компроміс, динамічність якого спостерігається при переході від дитинства до зрілості. Вищезазначене свідчить, що дитина володіє справедливим домаганням на їжу, одягу та інші засоби, але індивід не має права розпоряджатися власною персоною. Право розпорядження власною персоною гарантує супровід самостійного життєзабезпечення. Існують підстави не допускати цього права. По-перше, розпорядження цим правом заважало б самій дитині, по-друге, спостерігалось би ігнорування домагань батьків відносно до дітей. Вони знаходяться у необхідному зв'язку домагань дітей щодо батьків. Г. Спенсер наголошує на тому, що перша обставина очевидна, інша — навряд чи має потребу в поясненні.

Компроміс повинен урівноважити домагання однієї та іншої сторони. Причому, жертви двох сторін зовсім не потрібні.

Продовжуючи обговорення щодо прав дітей, Г. Спенсер порушує думку про те, що послідовні зміни поступово надали підростаючому поколінню певний ступінь свободи. Наприклад, Сполучені Штати забезпечують дітям свободу на достатньому рівні. Визнання прав дітей сприяло досягненню найбільших успіхів у тих країнах, де промисловий тип значно переріс військовий. У Франції, до епохи революції, дітей сприймали на рівні рабів. Покарання відзначались жорстокістю і непередбачуваністю. Сини, навіть дорослі, попадали у в'язницю за образу батьків. Дівчат, всупереч їх волі, засилали у монастир. Революція зробила прорив у сімейних правовідносинах. Після революції були проголошені права синів, персональна свобода звільнилась від впливу несправедливих та жорстоких батьків.

Моральні норми у родинних відношеннях можна розглядати на рівні різних площин. По-перше, існують усталені звичаї, зафіксовані у праві, як, наприклад, моногамна сім'я в деяких країнах і полігамна сім'я в інших. По-друге, інша площина розкриває сутність суспільної думки. Закон не втручається у розвиток подій. По-третє, остання площина, в якій особистість виступає відповідальною особою, вона має приймати рішення, якщо не в теорії, то на практиці.

З точки зору правових норм питання розглядається у двох аспектах: з одного боку, закон фіксує норми правових відносин між полами

у суспільстві; з іншого боку, закон захищає права особистості у сфері відносин між полами. Як закон захищає права особистості? Це — захист жінок та дітей від насильства та жорстокості; здоров'я матері та дитини; психологічний вплив на характер дитини в умовах великої та малої сім'ї; питання медичного характеру; попередження венеричних захворювань [3].

Узагальнюючи правові аспекти виховання підростаючого покоління слід підкреслити, що існує контраст між сучасним і минулим, коли дитину могли знищити без причини, на рівні тварини. На сучасному етапі — наявність даного факту засуджується суспільством. Засуджується суспільством жорстоке ставлення до дітей та недостатнє харчування. Дитина отримала права у майнових правовідносинах, за умов встановлення опіки. Г. Спенсер підводить ризику таким чином: «Висновки, зроблені апріорно, перевіряються апостеріорно історичними фактами. Вони доводять, що разом з прогресом від нижчих типів до вищих суспільних типів, збільшувалось соутворення законів та звичаїв з моральними вимогами». [4, с. 92].

Яким чином формувалось соутворення моральних вимог розглянемо у площині наступних концепцій:

Сучасна американська філософія виховання: філософське обґрунтування морального виховання;

Російські немарксистські філософські концепції виховання (друга половина XIX ст. — поч. XX ст.): проблеми моральнісного удосконалення людини у філософії всеєдності В. Соловйова;

Українська філософія виховання: проблеми української філософії виховання кінця XX ст.

1. У американській філософсько-педагогічній думці Л. Кольберг одним із перших, саме у сфері моралі, вийшов за настанови консерватизму. До актуальних проблем філософії виховання належать філософське обґрунтування змісту, статусу та антропологічної релевантності морального виховання.

Динамічна концепція морального виховання Л. Кольберга сформувалась під впливом Д'юї та Ж. Піаже. Л. Кольберг використовує невичерпний потенціал міждисциплінарного дослідження для обґрунтування динамічної концепції морального виховання. Ж. Піаже дав імпульс для змін у моральному вихованні. У філософсько-педагогічних працях Л. Кольберга спостерігається переорієнтація у формуванні уявлень відносно моральної свідомості. Моральна свідомість не є чимось

застиглим, нерухомим. Л. Кольберг виступає за динамічне наближення до моральної свідомості. У західноєвропейській філософії вважають, що Л. Кольберг здійснив когнітивний поворот в американській філософії, психології, педагогіці.

Моральне виховання виступає фундаментом усіх інших напрямів виховання, складовою їх змістовних позицій. Л. Кольберг будує модель розгортання моральної свідомості, яка має свій алгоритм побудови.

Виховання має сприяти моральному розвитку і запобігати негативних явищ на шляху само здійснення моральної свідомості. Філософсько-педагогічне вчення Л. Кольберга має в своїй основі алгоритм цього само здійснення.

Л. Кольберг визначає рівні розвитку моральної свідомості. Моральна свідомість у своєму розвитку демонструє три якісно відмінні рівні. Кожний рівень передбачає певні градації, ступені.

Перший рівень — преконвенціональний. Його перший ступінь характеризується пануванням гетерономної моралі. Встановлені правила та норми сприймаються як природні. Зміст справедливості не есплікується. За порушення норм особистість підлягає покаранню, а слухняність проголошується самоціллю. Зовнішній авторитет та соціальна перспектива виступають у єдності. Л. Кольберг таку позицію називає егоцентричною. Другий ступінь характеризується переходом від стану неусвідомленого егоцентризму до індивідуалізму. У сфері обміну знаходяться мотивації моральної поведінки та моральних вчинків. Справедливість інтерпретується у дусі релятивізму і сприймається як соціальна перспектива.

Другий рівень розвитку — знаменує перехід до конвенціональної моралі. Другий рівень моральної свідомості проходить два ступені. Третій ступінь описується Л. Кольбергом як формування свідомої конформістської орієнтації у соціальній поведінці, як формування «справедливих» механізмів соціальної адаптації. Висувається віра у ефективність «золотого правила етики». Індивідуалістична перспектива змінюється на конкретно-соціальну із залученням інших людей. Четвертий ступінь інтерпретується усвідомленням соціальної системи, характеризується пробудженням сумління. Особистість визнає важливість обов'язків, права соціальних інституцій для функціонування системи. Значущим моментом у сприйманні соціальної перспективи постає розрізнення між суспільною та індивідуальною позицією, хоча

особистість не бере участі у нормотворенні і не замислюється над змістом норм та цінностей.

На третьому, найвищому рівні розвитку з'являються якості необхідні для розгортання творчих властивостей моральної свідомості. До адаптаційних властивостей моральної свідомості додаються творчі. Л. Кольберг називає цей рівень «постконвенціональним», орієнтованим на принципи. Третій рівень поділяється, або має у своїй структурі п'ятий та шостий ступені.

П'ятий ступінь передбачає визнання прав та свобод особистості, усвідомлення необхідності соціального договору, суспільної користі. Мораль виступає на рівні правової свідомості, легітимуючою інстанцією позитивного права.

Шостий ступінь характеризується новими позиціями моральної свідомості, яка підіймається до розуміння універсальних етичних принципів. Соціальні перспективи розглядаються з моральних позицій, етичних принципів.

Динамічна концепція морального виховання Л. Кольберга унаочнює процес формування моральної свідомості дитини. Наведена схема має велике значення для опису стадій формування групової моралі та функціонування моральної свідомості у різних соціальних системах. Безперечно, підкреслює М. Култаєва, реальні процеси не вписуються в рамки будь-якого схематизму. Але, заслугою Л. Кольберга є виявлення послідовності фаз у розвитку моральної свідомості. Слід зазначити, що ступені розвитку моральної свідомості виступають рівнями морально-когнітивної компетентності, яким відповідають певні психодинамічні структури. Їх визначення сприяє розумінню пізнавальних процесів.

Отже, моральне виховання допомагає підростаючому поколінню зрозуміти необхідність дотримання норм і правил у суспільстві, сприяє функціонуванню у соціальному середовищі. Моральний розвиток тільки тоді виправдовує свою назву, коли його наслідки стають вагомими на рівні вчинку.

2. Проблеми моральнісного удосконалення людини у філософії всеєдності В. Соловйова. У центрі філософської думки В. Соловйова — людська особистість. Особистість розуміється як духовна реальність, котрій властивий універсальний сенс. За визначенням В. Соловйова універсальність впливає з розуміння людини, яка постає між божественним та природним світом. Рушійною силою оновлення особистості

є любов. Щоб зберегти індивідуальність необхідно подолати егоїзм. У людини є духовні передумови для перемоги над егоїзмом [5, с. 221].

3. Українська філософія виховання: проблеми української філософії виховання кінця ХХ ст. У сучасних умовах важливою є побудова концепції національного виховання з врахуванням наднаціональної перспективи, яка є наслідком глобалізаційних процесів. У цьому напрямі плідно працюють Є. Бистрицький, М. Попович, В. Шинкарук. Українська філософія виховання спрямована на осмислення педагогічного аспекту незалежної національної ідеї.

Неперевершеними є слова Ю. Габермаса: «Моральні заповіді значимі незалежно від того, в силах або не в силах їх адресат виконати те, що вважається правильним. Зрозуміло, ступінь автономності його волі вимірюється його здатністю діяти, керуючись моральними міркуваннями, проте моральні міркування ще не тягнуть за собою автономної дії» [7, с. 23].

Безперечно, моральні міркування ще не тягнуть за собою автономної дії. Наприклад, неможна побудувати графік зростання відповідальності за Л. Кольбергом, керуючись його стадіальним схематизмом. Моральне виховання допомагає зрозуміти необхідність дотримування норм і цінностей у суспільному житті, сприяє раціоналізації прийняття моральних рішень.

Аналіз дії моральних і правових норм у площині родинних відносин свідчить, що найважливішою умовою міцних стосунків у сім'ї, умовою стійкого існування шлюбу є моральний рівень членів родини. Моральний рівень людей включає, насамперед, той чи інший рівень моральної свідомості. Рівень розвитку моральної свідомості особистості визначає поведінку, її діяльність у сфері сімейних стосунків та родинному вихованні.

Література:

1. Габермас Ю. Залучення іншого; Студії з політичної теорії/Ю. Габермас [перекл. з нім. А. Дахній].— Львів: Астролябія, 2006. — 416 с.
2. Лінецький С.В. Основи правознавства/С. Лінецький. — К.: А.С.К., 2000. — 272 с.
3. Рассел Б. Брак и мораль/Б. Рассел; [пер. Ю. Дубровиной].— М.: Издательство «Крафт+», 2004. — 272 с.

4. Спенсер Г. Основания этики/Г. Спенсер. — С.-Пб.: Акцион. общ. печатного дела «Издатель», 1899. — 265 с.
5. Філософія виховання: навчальний посібник для студентів педвузів/[Култаєва М. Д., Прокопенко І. Ф., Микитюк О. М., Троцько Г. В. та ін.]. — Х.: Лемінги, 2001. — 271 с.
6. Філософія прав людини/[Ш. Госепата, Г. Ломана]. — К.: Ніка-Центр, 2008. — 320 с. —
7. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность /Ю. Хабермас. — М.: Наука, 1992. — 176 с.
8. Archard D. Children, family and the state/D. Archard. — Burlington: Ashgate Publishing Company, 2003. — 187 p.

Дорожко И. И. Мораль и право в плоскости семейного воспитания
Раскрываются актуальные вопросы морально-правовых норм в плоскости семейного воспитания.
Ключевые слова: *личность, семья, мораль, право.*

Dorozhko I. I. Morality and law in the plane of family education
The article describes the current issues of moral and legal norms in the plane of family education.
Key words: *individual, family, morality, law.*

УДК 304.4:316

ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТА ТРАКТУВАННЯ СУТНОСТІ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Сащук Г. М.©

*Доктор політичних наук, доцент Інституту журналістики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Здійснена спроба розуміння, тлумачення та опису інформаційного суспільства.

Ключові слова: інформатизація, інформаційне суспільство, влада, політика, глобалізація, комунікація.

Сучасний етап розвитку цивілізації характеризується збільшеною потужністю інформаційних і комунікаційних технологій, що є глобальною інформаційною революцією, яка за своїм масштабом і наслідкам у багато разів перевершує промислову революцію XIX в. і науково-технічну революцію середини XX в. Під впливом процесів інформатизації, що відбуваються в суспільстві, зазнають зміни всі сфери життєдіяльності. Для людини прийдешнього інформаційного суспільства єдність світу виявляється вже не ідеологічною абстракцією, а фактом повсякденного життя.

Дослідження актуалізується назрілою потребою поглибленого вивчення проблеми інформаційного суспільства, про що, зокрема, зазначено в «Окінавській Хартії інформаційного суспільства», яку підписали лідери країн «Великої вісімки» (2000 р., Окінава). В Україні це обумовлено Законом України «Про інформацію», іншими законодавчими актами щодо використання і захисту інформації, низкою Указів Президента України щодо інформаційного суспільства. Ознака інформаційного суспільства — утвердження культу знань, усвідомлення того, що жодну суспільну проблему не можна успішно вирішити без використання інформації. Людина сьогодення немислима без постійної взаємодії з величезним потоком інформації, а, отже, й без постійного поповнення багажу знань.

Окремі ознаки, риси, характеристики інформаційного суспільства виявляються вже сьогодні. Але нині людство в цілому стоїть ще тільки на початку процесу інформатизації суспільства, який має складний і

суперечливий характер. Без створення особливого соціокультурного середовища, в якому не тільки усвідомлюється фундаментальна роль інформації в розвитку суспільства, але і активно використовуються нові інформаційні технології, неможливий реальний перехід до інформаційного суспільства, в якому знання про інформаційні закони, про засоби взаємодії з інформацією, стають основою, методологією епохи інформатизації.

Інформаційне суспільство — це суспільство нового типу, що формується новою глобальною соціальною революцією (вибуховим розвитком і конвергенцією інформаційних та комунікаційних технологій), в якому соціальним і культурним аспектам надається не меншого значення, ніж матеріальним і економічним. Глобальне сприйняття світу означає кардинальну зміну стилю і способу життя. Соціальні конфлікти переміщується з економічної сфери у сферу культури. З'являється новий вид власності — на інформацію. Контроль у сфері ухвалення рішень здійснює той, хто володіє інформацією. Саме боротьба за джерела інформації, технічне вдосконалення комп'ютерів визначають драматургію соціального і культурного розвитку. Формування молодого покоління відбувається сьогодні в умовах глобального процесу інформатизації світу. Разом з культурою економічних і соціальних відносин важливою складовою загальної освіти людини стає інформаційна культура.

Загалом соціогуманітарні аспекти становлення інформаційного суспільства стали активно досліджуватися в результаті усвідомлення того, що черговий якісний стрибок у розвитку технологій породив нову глобальну соціальну революцію, що не поступалася революціям минулого за своїми масштабами і впливом на людське співтовариство. У цьому контексті аналізуються різноманітні підходи до розуміння інформаційного суспільства, а саме, Ф. Уебстера, А. Дафа, Е. Тоффлера, П. Дракера, М. Кастельса, Д. Белла, Д. Рісмена, Зб. Бжезинського, М. Масуди тощо.

Дані підходи не обов'язково взаємовиключають один одного, хоча дослідники інформаційного суспільства відповідно до своїх уявлень виводять на перший план переважно те або інше визначення. При цьому основою більшості підходів стає переконання, що кількісні зміни у сфері інформації призводять до виникнення якісно нового типу соціального устрою [1].

Підхід до визначення інформаційного суспільства, що використовує критерій культури найлегше визнати максимально повним і таким, що відповідає сучасним реаліям, проте культурні артефакти досить

складно піддаються вимірюванням і формалізації. Визнання вибухового зростання культурних сенсів змушує багато авторів говорити про те, що людство увійшло до інформаційного суспільства. Вони рідко роблять спроби оцінити цей розвиток в кількісних характеристиках, а просто вказують, наскільки очевидно, що знаків і інформації сьогодні значно більше, ніж у попередні епохи. Перш за все, такий описовий характер мають концепції постмодерністських авторів, що досліджують інформаційне суспільство в рамках тексту і гіпертексту, симулякра і ризоми, гіперреальності і пастиша, сенсу, знаку й інших категорій власне постмодерністського дискурсу [2].

Аналіз різноманітних підходів до визначення інформаційного суспільства демонструє, що вони або недостатньо розгорнені, або однібічні. Всі підходи дають надто проблематичні поняття щодо того, що, власне, складає сутність інформаційного суспільства й як його можна визначити. Жоден з підходів не може служити єдино вірною методологічною базою для вивчення настільки складного комплексного феномена. Рішення даної методологічної проблеми можливе тільки у випадку комплексного використання при визначенні й аналізі інформаційного суспільства елементів усіх згаданих вище підходів з обов'язковим урахуванням їхніх плюсів і мінусів [3].

Питання щодо структурних елементів інформаційного суспільства, їх взаємодії і взаємозв'язку є вельми дискусійними. На думку, наприклад, Е. Тоффлера, структуру суспільства визначають такі компоненти: 1) техносфера (енергетична підсистема, система виробництва, розподілу); 2) соціосфера (різні соціальні інститути); 3) біосфера; 4) сфера влади (формальні й неформальні інститути політики); 5) іносфера (системи інформації та соціальної комунікації); 6) психосфера (сфера міжособистісних стосунків) [4].

Стратегічними ресурсами і головними чинниками розвитку цього суспільства є розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, обробка інформації, освіта, кваліфікація і перекваліфікація. Виникає нова інфраструктура — інформаційні мережі, банки, бази даних, масове виробництво інформації. Таким чином, найпершим важливим структурним елементом інформаційного суспільства слід вважати, власне, саму інформатизацію.

Іншим важливим структурним компонентом інформаційного суспільства слід вважати економіку. Однак в даному випадку йдеться про формування економіки іншого характеру — економіки інформаційної.

Це логічно впливає із самої сутності інформаційного суспільства й перелічених вище характеристик інформації. Крім того, інформаційна економіка характеризується інноваційним типом розвитку і швидкою динамікою виробництва. Причина цього явища — зростаючі темпи появи інновацій, тобто факторів (процесів, технологій, принципів, продуктів), що оновлюють виробництво.

В структурі інформаційного суспільства значну роль, як і раніше, буде відігравати й сфера влади. Насамперед, тому, що становлення «інформаційної економіки» неможливо без суттєвої ролі державних інститутів, які здатні вирішити відповідний комплекс економічних завдань, оскільки малому і середньому бізнесу це не під силу, а великим транснаціональним корпораціям часто не вигідно. Держава відіграє провідну роль у стимулюванні розвитку і використанні інформаційно-комунікаційних технологій у суспільних відносинах.

Як стверджують сьогодні деякі дослідники, одним із найважливіших елементів інформаційного суспільства є «електронний уряд» [5]. Електронний уряд (e-government) — концепція здійснення державного управління, притаманна інформаційному суспільству. Ґрунтується на можливостях інформаційно-телекомунікаційних технологій та цінностях відкритого громадянського суспільства. Тож електронний уряд — це: організація державного управління на основі електронних засобів обробки, передачі та розповсюдження інформації, надання послуг державних органів всіх гілок влади всім категоріям громадян (пенсіонерам, робітникам, бізнесменам, державним службовцям тощо) електронними засобами, інформування тими ж засобами громадян про роботу державних органів.

Щодо оцінки розвитку інформаційного суспільства, то сьогодні існує більше двадцяти різних е-індексів, найбільш відомим з яких є:

- індекс Цифрової Спроможності або цифрової перспективи (Digital Opportunity Index, DOI), розроблений ІТУ в межах WPIS;
- індекс цифрового доступу (Digital Access Index, DAI), ІТУ;
- індекс мережної готовності (The World Economic Forum's Networked Readiness Index (NRI));
- індекс інформаційного суспільства (Information Society Index, ISI), компанія IDC [6, с.59].

Критерії, за якими визначається сутність інформаційного суспільства, можна умовно поділити на наступні групи: Економічні критерії — передбачають облік росту економічної цінності інформаційної

діяльності. Технологічні — нові технології є найсуттєвішою характеристикою нового устрою, ознакою виникнення інформаційного суспільства. Просторовий — акцент робиться на інформаційних мережах, які пов'язують різні місця, а потім можуть мати сильний вплив на організацію часу та простору. Критерій зайнятості населення — суспільство входить в інформаційну добу тоді, коли більшість зайнятих працює в інформаційній сфері. Культурологічний — даний критерій ґрунтується на тому, що сучасна культура є більш інформативною, аніж будь-яка попередня [6, с.82].

Зауважимо, що сьогодні державна політика в області побудови інформаційного суспільства відбувається переважно не в масштабі окремої країни, а на транс'європейському і глобальному рівнях.

Аналіз національних планів інформатизації дозволяє виділити ключові чинники, що визначають відмінності між ними і основні проблеми, що дис-кутуються. До них відносяться: макроекономічна політика держави в контексті формування інформаційного суспільства; особливості ідеології його побудови; специфіка законодавства, що забезпечує (або гальмуючого) рух до інформаційного суспільства; характеристики національної культури і менталітету, що визначають розвиток інформаційного суспільства.

На базі цих чинників зазвичай прийнято розглядати дві моделі інформатизації: західну і азіатську [7]. Західною моделлю інформатизації називають шлях, по якому йдуть індустріально розвинені країни. Проте в його рамках, використовуючи раніше виділені чинники, слід відокремити шлях, по якому йде континентальна Європа, від американо-англійського шляху.

Щодо азіатської моделі розвитку інформаційного суспільства, то ідеологічно модель успіху азіатських країн базується на запереченні західних норм, на затвердженні власних ціннісних орієнтацій і прагненні розробити новий підхід до індустріалізації і соціального розвитку. У її основі — співпраця держави і ринку і спроба встановити зв'язок між культурними цінностями, властивими Конфуціанству (робоча дисципліна, упор на освіту, ощадливість, сімейні цінності — відданість, довіра і взаємодопомога на базі визнання авторитету), і соціальними трансформаціями.

Регулювання обміну інформацією в даний час здійснюється головним чином з боку держави і міждержавних організацій і носить комплексний характер, що поєднує законодавчі, організаційні і програмно-технічні

заходи. У різних державах прийняті закони, що накладають заборону на інформацію образливого характеру, порнографію, екстремізм.

Азіатська модель реформи характеризується тим, що реформа починається з впровадження конкуренції, залишаючи всяку серйозну приватизацію на потім, причому повної приватизації так і не відбувається (виняток становлять Гонконг і Філіппіни, що завжди знаходилися під сильним неазіатським впливом).

Однак, на сьогоднішній день не існує універсального підходу, або ж єдиної моделі формування інформаційного суспільства. У кожному регіоні та країні існують свої внутрішні особливості, які згодом і визначають специфіку цього процесу. Виявлено, що поряд з загальними рисами становлення інформаційного суспільства на світовому рівні, національні та регіональні особливості країн впливають на специфіку його побудови і розвитку. В «західній» моделі основна роль відводиться лібералізації ринку інформаційних супермагістралей та їх універсальному обслуговуванню, а в «азіатській» — приділяється більше уваги співробітництву держави і ринку, спостерігається прагнення встановити зв'язок між традиційними культурними цінностями і невідворотними соціальними змінами [8; 9].

Особливе місце в теорії та практиці розбудови інформаційного суспільства має теоретичних доробок таких найбільш відомих фахівців як Д. Белл, Й. Масуда, Е. Тоффлер, М. Кастельс та ін.

Так, *теорія постіндустріалізму Д. Белла* увібрала частину основних положень концепції інформаційного суспільства Й. Масуди та концепції суспільства знань П. Дракера, стала передумовою і методологічною базою становлення і подальшого розвитку концепцій інформаційного суспільства та концепції суспільства знань. Основою концепції постіндустріального суспільства служить оцінка нового соціуму, що різко відрізняється від пануючого впродовж останніх сторіч: наголошуються перш за все зниження ролі матеріального виробництва і розвиток сектора послуг і інформації, інший характер людської діяльності, типи ресурсів, що залучаються до виробництва, що змінилися, а також істотна модифікація традиційної соціальної структури.

Розділяючи історію людського суспільства на три стадії — аграрну, індустріальну й постіндустріальну, Д. Белл прагнув окреслити контури постіндустріального суспільства, багато в чому відштовхуючись від характеристик індустріальної стадії. На думку Д. Белла, зміни, що відбуваються в середині ХХ століття в соціальній структурі, свідчать про

те, що індустріальне суспільство еволюціонує до постіндустріального, яке й повинно стати визначальною соціальною формою суспільства XXI століття, насамперед у США, Японії, Європі.

Якщо узагальнити в цілому характерні риси, то можна виокремити наступні: заміна механічних і електричних засобів на електронні, перетворення інформації в цифрову форму. Усього Белл виділяє одинадцять важливих рис нового суспільства, п'ять із яких виявляються тісно пов'язаними з наукою.

Суттєвим є внесок Д. Белла й в розвиток політичної науки, насамперед, завдяки проведеному ним аналізу процесів еволюції демократії в індустріальному та постіндустріальному суспільствах. Істотною характеристикою постіндустріального суспільства, вважав Белл, буде нова інтелектуальна технологія, яка вже виникла і використовується в прийнятті управлінських рішень. Д. Белл звертає особливу увагу на те, що в постіндустріальному суспільстві знання стають основою, а освіта — засобом досягнення влади, при цьому дослідники і вчені висуваються на передній план, стаючи елітою суспільства [10].

Вважають, що першим ввів у науковий обіг поняття «інформаційне суспільство» Й. Масуда. Важливу теоретичну і практичну цінність становлять положення вченого щодо впливу інформаційно-комунікаційних технологій на розвиток і вдосконалення політичної системи інформаційного суспільства та на розширення прав і свобод його членів. Він зазначав, що у політичній системі інформаційного суспільства демократія, що ґрунтується на участі громадян, буде загальноприйнятим способом здійснення політики на відміну від непрямой демократії парламентарного типу.

Й. Масуда визначив ефективні шляхи формування і вдосконалення демократичного інформаційного суспільства. Основними з них є використання інформаційних технологій «для створення знання»; децентралізоване і відкрите для всіх людей використання інформаційних технологій, що «приведе до створення прогнозованого високорозвинутого суспільства»; використання даних не окремими групами осіб, які перебувають при владі (і роблять це для власних політичних цілей, що перетворює країну на поліцейську державу, а всіма громадянами та їх добровільними об'єднаннями з метою «розвинути свої здібності».

Й. Масуда розглядав інформаційне суспільство переважно в економічному аспекті. Корисність інформації стала для японського дослідника головним критерієм і суспільного устрою й інформації як

такої. Зростання ролі інформаційних ресурсів, на його думку, приведе до повної об'єктивізації ін-формації — відділення її від суб'єкта інформації, від первинної форми, від ко-мунікатора. Комп'ютер доводить процес об'єктивізації до остаточного від-чуження інформації від людини, і на цій стадії, як вважає Й. Масуда, для ви-робництва інформації люди стають більше не потрібні. Таким чином, вже на початку 1980-х років японський дослідник звернув увагу на особливу роль інформаційних мереж в розвитку сучасного суспільства.

Цінність і особливість праць Й. Масуди полягає у тому, що він сформулював сім принципів своєї концепції глобальної комп'ютопії як «глобального футуризованого суспільства». Більшість з цих семи принципів стосуються соціально-політичної сфери, це, зокрема: в інформаційному суспільстві існуватиме «свобода прийняття рішень і рівність можливостей»; інформаційне суспільство характеризуватиметься «розквітом різноманітних вільних спільнот»; у суспільстві буде забезпечено «синергетичну взаємозалежність»; в інформаційному суспільстві діятимуть «функціональні об'єднання, вільні від згори керуючої влади» [11].

Ключем до розуміння інформаційного суспільства як абсолютно нової стадії розвитку суспільства є праця Е. Тоффлера «Третя хвиля» [4]. Американський вчений розглядає людську цивілізацію як послідовне накопчування хвиль перемін. Русійними силами історії не є ні сама по собі технологія, ні самі ідеї чи лише економіка.

Якщо суспільства Першої Хвилі черпали енергію з сили м'язів людини і тварин, від сонця, вітру, води, вирубували ліси,— тобто, усі джерела енергії були відновлюваними, то «енергосфера» Другої Хвилі спирається на невід-новлювані викопні джерела енергії — вугілля, нафту, газ. Головні галузі ери Третьої Хвилі, що спричинятимуть значні зрушення в економічній потужності, в соціальному та політичному розкладі сил: це чотири групи споріднених галузей: електроніка, комп'ютери, молекулярна біологія й генетика, комерційне використання космосу та океану. «Інформаційне суспільство» виникає через величезне зростання кількості інформації, якою ми обмінюємося одне з одним. Це відбувається тому, що чим різноманітнішими стають фрагменти нашої цивілізації, тим більший інформаційний обмін має відбуватися між її частинами, аби зберегти її цілість.

Е. Тоффлер логічно вважав, що нова цивілізація Третьої Хвилі не може функціонувати з застарілою політичною структурою Другої

Хвилі: якби пошук «найкращого» керівника не був ілюзією, то ми б розв'язали проблему неефективності політичних урядів в рамках нинішньої політичної системи. Але навіть «найкращі» керівники сьогодні безпорадні, тому що інституції, в яких вони змушені працювати, застаріли. За Тоффлером, питання полягає в тому, чи став новий клас технічних спеціалістів, експертів та консультантів визначати життя постіндустріального суспільства. Воно залишається відкритим і сьогодні [12; 13].

Американський соціолог іспанського походження М. Кастельс запропонував нову концепцію, назвавши її концепцією «мережевого суспільства». Важливою особливістю цієї концепції стало те, що вона увібрала в себе майже всі найбільш значущі положення інших подібних концепцій, зокрема постіндустріального та інформаційного суспільства. Визнанню концепції «мережевого суспільства» сприяла і така її особливість, як здатність більш коректно і адекватно відображати дві фундаментальні риси сучасного суспільства. Перша — це наявність в мережевому суспільстві витончених, майже виключно цифрових технологій мережевих комунікацій та інформаційного менеджменту. Друга — це відтворення та інституціоналізація в середині і між кожним з тих суспільств мереж, як основної, базової форми людської організації та відносин в соціальній, політичній та економічній сферах.

М. Кастельс пропонує провести аналітичне розмежування між поняттями «інформаційне суспільство» та «інформаціональне суспільство». Фактично він використовує поняття «інформаціональне суспільство» та «мережеве суспільство» як синоніми. Необхідність такого поділу він пояснює тим, що поняття інформаційне суспільство підкреслює роль інформації в суспільстві, але, строго кажучи, інформація (що розуміється як передача знань) мала важливе значення у всіх суспільствах, включаючи і середньовічну Європу. Термін же «інформаціональне» указує на атрибут специфічної форми соціальної організації, в якій завдяки новим технологічним умовам, що виникають в даний історичний період, генерування, обробка і передача інформації стали фундаментальними джерелами продуктивності і влади» [14].

Нині існує досить значна кількість підходів щодо розуміння поняття «інформаційне суспільство». Але та чи інакше, період становлення інформаційного суспільства співпав з процесом глобалізації, характерними проявами якого є: надшвидкий розвиток електронної комерції, скоординованість фінансових ринків, розвиток наднаціональних

організацій. Аналіз різноманітних підходів до визначення інформаційного суспільства демонструє, що вони або недостатньо розгорнені, або однобічні.

Виходячи з позицій політологічного аналізу зарубіжних та вітчизняних концепцій інформаційного можна запропонувати таке політологічне визначення: Інформаційне суспільство — це суспільство, в якому інформація, знання й інформаційно-комунікаційні технології перетворюються на основну продуктивну силу та джерело епохальних зрушень в усіх сферах суспільного життя.

Література:

1. Даніліян В. О. Глобальне інформаційне суспільство: культура і людина [Текст] / В. О. Даніліян // Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України та Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. — Київ-Полтава, 2005. — Вип. 14. — С. 67–78.
2. Дзьбань О. П. Філософія інформаційних комунікацій: Монографія. — Харків: Майдан, 2012. — 224 с.
3. Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі [Текст]: монографія/Лях В. В., Пазенок В. С., Любимий Я. В. [та ін.]; відп. ред. В. В. Лях. — К.: XXI століття: діалог культур, 2009. — 404 с.
4. Тоффлер Е. Третя хвиля [Текст]/Е. Тоффлер; пер. з англійської Андрія Євси; за редакцією В. Шовкуна. — К.: Всесвіт, 2000. — 480 с.
5. Дубов Д. В. Основи електронного урядування [Текст]: навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів/Д. В. Дубов, С. В. Дубова; Міністерство освіти й науки України; Київськ. нац. ун-т культури і мистецтв. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 176 с.
6. Сашук Г. М. Політична культура інформаційного суспільства: Монографія. — К.: ТОВ «Вадекс», 2001. — 328 с.
7. Вершинская О. Н. Существующие модели построения информационного общества [Электронный ресурс]/О. Н. Вершинская. — Режим доступа: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/1f41ce7df933b2dfc32568c50027cde3>. — Название с экрана.

8. Ткачева Н. В. Основные экономические процессы в развитии национальных информационных инфраструктур [Электронный ресурс]/Н. В. Ткачева. — Режим доступа: http://evartist.narod.ru/text9/09.htm#_ftn4. — Название с экрана.
9. Петраков С. І. Моделі державного регулювання інформаційної сфери: закордонний досвід [Електронний ресурс]/С. І. Петраков. — Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-1/doc/4/08.pdf>. — Назва з екрану.
10. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования [Текст]/Д. Белл; пер. с англ./под ред. В. Л. Иноземцева. — Изд. 2-ое, испр. и доп. — М.: Academia, 2004. — 788 с.
11. Masuda Y. Computopia [Text]/Yoneji Masuda. — Tokyo: Diamond, 1966.
12. Тоффлер А. Футурошок [Текст]/А. Тоффлер; пер. с англ. — СПб.: Лань, 1997. — 464 с.
13. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века [Текст]/Э. Тоффлер; пер. с англ. В. В. Белокосков и др./науч. ред., авт. предисл. П. С. Гуревич. — М.: ООО «АСТ», 2004. — 669 с.
14. Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура [Текст]/М. Кастельс. — М.: ГУ-ВЦЭ, 2000. — 608 с.

Сащук Г. М. Подходы к определению и трактованию сущности информационного общества

Осуществлена попытка понимания, толкования и описания информационного общества.

Ключевые слова: *информатизация, информационное общество, власть, политика, глобализация, коммуникация.*

Saschuk G. M. Approaches to defining and interpreting the essence of the information society

The attempt of understanding, interpretation and description of the information society is made.

Keywords: *information, information society, power, politics, globalization, communications.*

УДК 323:364.146.2

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ: ІМПЕРАТИВИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ

Санченко С. П. ©

*Здобувач кафедри політології й державного управління
Національного педагогічного університету імені
М. П. Драгоманова*

Проаналізовано особливості практики соціального захисту в США, Канаді, Франції, Німеччині та Швеції.

Ключові слова: *соціальний захист, соціальна допомога, соціальна стабільність, соціальний прогрес, потреби людини, права людини.*

Сучасні концепції розвитку інституту соціального захисту населення в широкому його розумінні, завдяки переконанню, що соціальна стабільність починається з гарантій працюючим громадянам, остаточно стали формуватися з кінця 1940-х років. Сплав теорії людських прав і політики став поєднувати свободу від гноблення з свободою від бідності. Західні держави та їх політики дійшли висновку, що мирне суспільство неможливе без задоволення основних потреб людини. Це було логічним продовженням ідей Атлантичної хартії [1], підписаної 1941 року президентом США Ф. Рузвельтом і прем'єр-міністром Великої Британії В. Черчиллем.

Після Другої світової війни міжнародна спільнота усвідомила, що вона не може лишатися байдужою, коли в будь-якій країні правам людини праці чи соціально вразливим верствам населення загрожує небезпека. Хоча ООН жодним чином ніколи не впливала на соціальну політику будь-якої держави, вона все ж стала частиною історичної кон'юнктури сил. Відтак, термінологія та аналітичний апарат, що використовується в соціально-політичних дослідженнях, у більшості країн набули тотожності. Внаслідок цього було визнано за необхідне уніфікувати загальновизнані норми в правових актах. На розвиток і в порядку конкретизації Статуту ООН 10 грудня 1948 року було прийнято Загальну декларацію прав людини [2], у якій вперше узагальнено ідеї прав і свобод, включно з громадянськими і соціальними, котрі мають визнаватися в цивілізованому суспільстві.

У Декларації з проміж іншого закріплені також такі соціальні права, як права на соціальне забезпечення (ст. 22), працю і вільний вибір роботи (ст. 23), відпочинок і дозвілля (ст. 24). Відповідно до статті 25 кожна людина має право на життєвий рівень, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, права на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку, втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини. Йдеться, крім того, про права людини на освіту, на вільну участь у культурному житті суспільства, науковому прогресі (ст. 26–27). Гарантіями зазначених прав є право людини на такий соціальний і міжнародний правопорядок, при якому права і свободи, викладені у Декларації, можуть бути повністю реалізованими.

Важливим документом, що регулює і гарантує просування до забезпечення соціального добробуту стала Європейська соціальна хартія 1961 року [3], яка проголосила право людини на соціальний прогрес. Ще одним важливим етапом на цьому шляху стало прийняття Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, який набув чинності 1976 року, а Україною був ратифікований у 1973 році [4]. Він складається з преамбули і 31 статті.

За пактом кожна держава, яка бере в ньому участь, «зобов'язується в індивідуальному порядку та в порядку міжнародної допомоги і співробітництва, зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав» (ст. 2). Документ визнає право на працю, включаючи право кожного на одержання можливості заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає і на яку він вільно погоджується. Держави-учасниці повинні забезпечувати це право шляхом здійснення програм професійно-технічного навчання й підготовки, досягнення неухильного економічного, соціального розвитку, гарантій на справедливі та сприятливі умови праці, які забезпечують гідну зарплату та рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-яких відмінностей. Згідно з Пактом має надаватися однакова для всіх можливість просування на вищі посади винятково на основі трудового стажу і кваліфікації. Зафіксовано право на відпочинок, дозвілля й розумове обмеження робочого часу та оплачувану періодичну відпустку, як і на винагороду за працю у святкові дні (ст. 7).

Для захисту своїх економічних і соціальних інтересів трудящим гарантується можливість створювати профспілки, а останнім — національні федерації або конфедерації, які можуть засновувати міжнародні професійні організації, або приєднуватися до них. Проголошено право на страйки за умови його здійснення згідно із законами кожної країни. Користування цими правами не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і які необхідні в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки або громадського порядку і для захисту прав та свобод інших людей (ст. 8).

У документі закріплено інші важливі права: на соціальну безпеку, в тому числі соціальне страхування (ст. 9); на найширший по можливості захист сім'ї, особливо матерів протягом розумного періоду до і після пологів, а також матерів, котрі працюють і яким має надаватися оплачувана відпустка; на захист дітей і підлітків від економічної експлуатації та будь-якої дискримінації (ст. 10); на гідний життєвий рівень, який включає достатнє харчування, одяг, житло; на свободу від голоду, що передбачає поліпшення методів виробництва, зберігання та розподілу продуктів харчування шляхом широкого використання технічних і наукових знань, поширення знань про принципи харчування та вдосконалення або реформи аграрних систем таким чином, щоб досягти найефективнішого освоєння та використання природних ресурсів (ст. 11); досяжний рівень фізичного та психологічного здоров'я, у тому числі зниження дитячої смертності, поліпшення всіх аспектів гігієни зовнішнього середовища та гігієни праці у промисловості, запобігання та лікування епідемічних, ендемічних, професійних захворювань тощо.

З 1970-х років у міжнародній політико-правовій практиці остаточно закріпився термін «соціальне забезпечення». Зокрема, аналіз суті різних його сторін у ті роки було здійснено в монографічних дослідженнях з проблем права і практики досягнення «достатнього життєвого рівня». Причому різні автори — фахівці у цій сфері, такі як Д. Пітере, Д. Бергман, Ван Ландендонк, Р. Паррі, Б. Шульц, Г. Пероне, Б. Дікон, М. Халс, П. Станс та інші, дотримуються спільної думки: ідею «protection» (захисту) вони застосовують щодо захисту права на працю, соціальне забезпечення, членство у профспілках, на охорону сім'ї та достатній життєвий рівень щодо окремої особи і навіть щодо змісту і мети самого соціального забезпечення.

Зрештою, цей же термін було застосовано і в Доповіді МОП «XXI сторіччя: розвиток соціального забезпечення». Інша справа — шляхи

досягнення й критерії норм соціального забезпечення, причини появи і роль в цьому процесі всіх трьох сторін-учасників соціального діалогу.

В якості прикладу розглянемо *роль і місце соціального захисту в деяких провідних державах світу.*

В американській моделі соціального захисту базується на принципі його відокремлення від вільного ринку й обмеження захисту лише тих, хто не має інших доходів, крім соціальних виплат. Загалом при такій моделі забезпечується досить високий рівень і якість життя основної частини населення.

Більшість американців (85 відсотків) становлять «середній клас» населення за рівнем достатку. Належність до середнього класу означає, що люди добре живуть, мають машини, користуються відпусткою і здатні сплатити, хоч би частково, навчання своїх дітей в університеті. Такі люди працюють на фабриці, управляють магазинами або є кваліфікованими вчителями, медичними працівниками. Сюди відносять фермерів, поліцейських, комівояжерів. Вище за середній клас — дуже багаті люди. Нижче — бідні.

Бідність в Сполучених Штатах визначити важко. Як правило бідною вважається сім'я з трьох чоловік, річний дохід якої становить 8000 доларів або менше. Проте багато бідних мають дохід куди менший, ніж ця «мінімальна» сума. Бідним людям жити важко. Вони взагалі не працюють або заробляють не достатньо, для того щоб вистачало на їжу і інші потреби. Більшість живе у напівзруйнованих будинках, бездомні — живуть в притулках. Бідні не здатні оплатити навчання для дітей, медичну допомогу.

Число безробітних осіб в країні коливається залежно від спільної економічної кон'юнктури, за офіційними даними в останні роки безробіття в США становить 7–8% [].

Федеральний уряд і уряд штатів надає допомогу бідним сім'ям. Система соціального забезпечення в США настільки широка, що на початку і всередині 1960-х років майже половину всіх витрат федеральної казни складала виплати на «соціальні потреби», тобто на надання допомоги людям. Окрім федеральних програм уряду всі п'ятдесят штатів проводять свої власні програми допомоги потребуючим.

Заходи для подолання бідності різноманітні. Один із заходів — це надання допомоги у соціальному забезпечення, що являє собою щомісячні суми, які виплачуються державою тим особам, чий дохід не забезпечує

таких основних потреб, як їжа, дах і одяг. Медікейд — надання безкоштовної медичної допомоги і госпіталізації. Видача продовольчих купонів (книжечки спеціальних талонів, дійсних для придбання продуктів в будь-якому магазині). Шкільне харчування — безкоштовні сніданки і обіди для школярів. Розподіл надлишків продовольства — в рамках цієї програми уряд скуповує величезну кількість продовольчих продуктів і безкоштовно розподіляє їх серед бідних сімей.

У США існує програма надання муніципального житла бідним. Житло надається в будинках, побудованих за рахунок бюджетних коштів. Відповідні органи штату та федерації стежать, щоб житло діставалося бідним сім'ям. Вміст будинків, оплата персоналу, ремонт і опалювання забезпечується за рахунок держави. За відсутності муніципальних будинків бідних, таких, що не мають даху, інколи розселяють на приватних квартирах або в готелях коштом держави.

Основними принципами *Британської моделі соціального захисту* є мінімальна залученість держави в ринкові відносини, обмежене застосування заходів державного регулювання, соціальна підтримка громадян здійснюється за рахунок розвинених систем страхування виплат. Державою використовуються незначні трансфертні платежі, отримані внаслідок сплати податків, для надання допомоги та субсидій певним верствам населення. Матеріальна допомога має адресну спрямованість і надається лише на підставі перевірки її необхідності.

Значний вплив на соціальні програми Великобританії мають демографічні зміни, в тому числі і старіння населення. Старіння населення потребує збільшення видатків не тільки на пенсії, але й на охорону здоров'я. В основі соціального забезпечення є три види виплат: пенсії та допомоги в національній системі страхування, які передбачають фіксовані відрахування від заробітної плати всіх громадян, в яких прибуток становить 39 фунтів стерлінгів в тиждень і вище; універсальні допомоги; вибіркові допомоги, які обумовлені перевіркою того чи потребує такої допомоги особа, чи ні.

Незважаючи на різноманітну систему виплат також існують податкові пільги та знижки, які впливають на розподіл ресурсів між різними групами населення і можуть бути альтернативою прямим державним виплатам. Існує також соціальне забезпечення за місцем роботи. Велика кількість підприємців забезпечують допомоги у зв'язку з хворобою, вагітністю та пологами, звільненню у розмірах, які перевищують встановлений державою мінімум. Цікавим способом здійснення пенсійного

забезпечення є пенсія за місцем роботи, яка замінює частину державної пенсії. Фірми, які здійснюють приватне страхування, отримують податкові субсидії. Збільшення пенсій та допомог випереджує ріст інфляції. На підтримку охорони здоров'я, освіти та пенсійного забезпечення надходить більш як 2/3 соціального бюджету [5].

Щодо *Канади*, то там існує комплекс соціальних служб, що фінансуються і керуються державою, та програм, які складають систему соціального забезпечення: social security system, social safety net, welfare state. Коріння цієї системи сягають індустріального розвитку країни середини XIX століття. Але справжня «державна добробуту» була створена в Канаді лише після соціальних потрясінь, викликаних двома світовими війнами і депресією 1930-х років. У період з кінця 20-х до 60-х років XX століття були введені в дію державні програми служби допомоги громадянам і їх сім'ям, що опинилися в складних життєвих ситуаціях: в разі хвороби, каліцтва, інвалідності, старості, бідності і безробіття.

У 60-х і 70-х роках вони продовжували розвиватися в окремих областях, але потім в 80-х і 90-х настав період скорочення державних витрат. У зв'язку із зростанням державного боргу і бюджетного дефіциту система соціального забезпечення була реорганізована. До створення державної системи соціального забезпечення громадяни і їх сім'ї отримували підтримку від родичів, сусідів, церкви, добродійних організацій і місцевих общин. Конституційний акт 1867 р. визначив сфери компетенції федерального уряду і урядів провінцій. У той час проблемам соціального забезпечення в центрі приділялася мало уваги і вважалося, що вони мають бути в компетенції провінцій. Зростання соціальних витрат спустошувало бюджети провінцій, і поступово федеральний уряд було залучено до фінансування допомоги безробітним, а потім і охорони здоров'я. Були внесені відповідні поправки в конституцію, що дозволяють федеральному уряду діяти в сферах юрисдикції провінцій, що відносяться до цих важливих компонентів системи соціального забезпечення. Розподіл обов'язків між федеральним урядом і провінціями в області соціального забезпечення ніколи не був остаточно встановлений і канадська система соціального забезпечення зберігає сліди постійної боротьби довкола цього.

До середини 1960-х років в Канаді були створені основні елементи системи соціального забезпечення, оформлені законодавчо. Були ухвалені наступні закони: Акт про страхування зайнятості (1935 р.), Акт про страхування по безробіттю (1940 р.), Акт про сімейні допомоги

(1944 р.), Акт про забезпечення старості (1951 р.) Акт про страхування медичної допомоги і діагностичних послуг (1957 р.), Канадський і Квебекський пенсійні плани (1965 р.), Канадський план допомоги (1966 р.) і Акт про медичну допомогу (1966 г.) [5].

Проте увага до соціальних проблем не зводилася до прийняття цих законодавчих актів. У 60-х рр. «друга хвиля фемінізму» призвела до створення Королівської комісії по становищу жінок. Жіночі проблеми продовжували привертати увагу громадськості і в подальші роки. Були встановлені відпуски по вагітності і пологах, прийняті рішення для забезпечення справедливості у сфері зайнятості і оплати праці, в області страхування зайнятості, пенсійної системи.

Взаємини між федеральним і провінційними урядами відігравали важливу роль у формуванні системи соціального захисту в Канаді. Федеральні трансферти були ефективним засобом залучення федерального уряду у сфері, що підлягають юрисдикції провінцій (такі, як охорона здоров'я, професійна освіта, соціальне забезпечення). Проте збільшення вартості цих програм призвело у результаті до скорочення трансфертів і відповідних національних стандартів. На початку 1990-х років федеральний уряд Канади, заклопотаний борговою і кредитною кризами почав скорочувати соціальні витрати. Провінції наслідували даний приклад. Намітилася тенденція переміщення соціальних витрат з федерального рівня на провінційний, а з провінційного на муніципальний.

Канада, як і більшість західних країн адаптується до умов глобальної економіки шляхом зменшення спільних податків, обмеження втручання уряду в ринкові механізми, приватизацію соціальних послуг і підприємств комунального господарства, зниження екологічних стандартів. Ці обставини допомагають зрозуміти сучасне становище системи соціального захисту в Канаді.

Загалом бюджет сучасної Канади розподіляється так, що максимальну користь від цих грошей отримують самі мешканці. Витрати на утримання державного апарату та інші потреби держави тут, в порівнянні з іншими країнами, в декілька раз менші ніж в інших країнах, зокрема в Україні.

Канада містить невелику армію, не витрачає кошти платників податків на підтримку збиткових підприємств, а чисельність державного апарату є настільки малою, що його утримання обходиться канадцам набагато дешевше, ніж росіянам або українцям. Ці і інші переваги добре продуманої канадської системи управління економікою,

суспільством і державою дозволили Канаді створити одну з найбільш гуманних соціальних систем. Суть цієї системи полягає в тому, що держава гарантує певний рівень життя будь-якій людині, незалежно від того є він громадянином Канади, що постійно проживає на території країни або біженцем.

Збираючи прибутковий податок за прогресивною шкалою зі всього працюючого населення, держава надає фінансову допомогу (WELFARE) всім, хто з якої-небудь причини непрацездатний або не може знайти собі роботу. В такий спосіб Канада виключає у своїй державі появу класу людей що знаходяться за межею бідності. За рахунок цього держава дістала можливість контролювати рівень злочинності і запобігати соціальній напруженості, що неминуче виникає в суспільстві, в якому живуть бідні люди, що зневірилися. Така соціальна політика у поєднанні з високим рівнем моральної стійкості і чіткою роботою правоохоронних органів, дозволяє Канаді залишатися однією з найбезпечніших держав в світі, в якій рівень злочинності неймовірно низький, а соціальні конфлікти практично відсутні. Тут людина отримуючи допомогу по безробіттю, усвідомлює, що ця допомога йде до неї з кишені багатого і працюючого сусіда, оскільки саме його податки йдуть на забезпечення безробітним відносно нормального існування.

Податки йдуть в основному на соціальні програми. Канадці часто називають свою систему соціального забезпечення «системою соціальної безпеки». Програми допомоги розраховані на всі прошарки суспільства, особливо на неповнолітніх дітей, безробітних та людей похилого віку.

Основними видами соціальної допомоги є:

1. Допомога на дітей, яка введена з січня 1993 року. Така допомога виплачується сім'ям з низьким та середнім рівнем доходів, в яких є діти, що не досягнули 18-ти років. Розмір допомоги залежить від сукупного річного доходу сім'ї. Максимальний розмір допомоги на дитину становить — 489 канадських доларів.

2. Допомога по безробіттю виплачується тим, хто працює менше 15 годин на тиждень або заробляє менше 113 канадських доларів в тиждень. Розмір допомоги та час протягом якого вона буде виплачуватись залежить від ряду факторів: від заробітної плати, яку отримує особа, від тривалості роботи та темпів зростання безробіття. Максимальний розмір допомоги по безробіттю — 339 канадських доларів на тиждень. Якщо в особи немає роботи, але вона її наполегливо шукає, то така особа може отримувати допомогу протягом 50-ти тижнів. Допомога

по безробіттю обкладається прибутковим податком. Підприємці або пенсіонери (пенсійний вік в Канаді настає з 65 років) не отримують таку допомогу. Допомога не поширюється також на працівників, що звільнилися з роботи за власним бажанням або які були звільнені за порушення трудової дисципліни.

3. Допомога по тимчасовій непрацездатності виплачується людям, які отримали травму на робочому місці або страждають на професійне захворювання. Допомога виплачується на протязі всього курсу лікування. Після цього таким особам належить виплачувати пенсію або велику одноразову виплату. У випадку смерті годувальника утриманцям належить отримати кошти на похорон, місячний розмір пенсії та одноразову виплату. Дія цього виду допомоги розповсюджується і на іммігрантів з того дня, коли вони починають офіційно працювати, оскільки гроші на цю програму відраховує роботодавець.

4. Люди похилого віку можуть отримувати різноманітні допомоги, що призначаються для підтримання забезпеченої старості мешканцям Канади.

Вищезазначені типи допомог виплачуються наступними Фондами:

Канадський Пенсійний Фонд (КПФ) призначений для виплати пенсій мільйонам жителів Канади, які досягнули пенсійного віку. Відрахування до даного Фонду обов'язкові для всіх працюючих, причому розмір відрахувань збільшується пропорційно збільшенню доходів. В пенсійний фонд надходять кошти як найманих робітників, так і приватних підприємців. Пенсію отримують жителі старші 65 років не залежно від того, продовжують вони працювати чи ні. Якщо особа вирішила піти на пенсію у віці 60-ти років, то їй буде виплачуватися неповна пенсія. Але, після досягнення такою особою 65 років їй буде виплачуватися повна пенсія. Пенсія виплачується щомісячно; її розмір постійно збільшується для захисту від інфляції. Пенсійний фонд виплачує також пенсії у зв'язку з непрацездатністю, проте їх можуть отримати лише ті особи, яких КПФ офіційно визнав непрацездатними. З пенсій, як і з допомоги по безробіттю знімається прибутковий податок.

Фонд «Спокійна старість». Пенсії цього фонду виплачуються канадським громадянам і жителям Канади, яким виповнилося 65 років. Можливість отримання пенсії та її розмір залежать від терміну проживання в Канаді. Для отримання повної пенсії необхідно прожити в Канаді не менше сорока років після досягнення повноліття. Неповну пенсію можна отримати, проживши в країні як мінімум 10 років після досяг-

нення 18-ти років. Пенсії цього фонду виплачуються тільки в межах Канади.

Фонд допомоги на одного з подружжя. Ця незначна допомога виплачується тим, кому від 60 до 64 років, а дружина чи чоловік отримують пенсію фонду «Спокійна старість» та додаткову пенсію. Розмір та право отримання цієї допомоги залежать від сумарного доходу подружжя і строку проживання в Канаді. Вдови та вдівці також можуть отримувати цю допомогу, з якої не знімається прибутковий податок.

У Франції система соціального захисту населення відноситься до одного з варіантів моделі соціального страхування Бісмарка, яка переважає в Європі. Вона передбачає перерозподіл поточних доходів бюджету соціального забезпечення, формується за рахунок внесків найманих працівників і підприємців на користь пенсіонерів та потребуючих. Система соціального захисту громадян у Франції сформувалася в перших три післявоєнні десятиліття при великій участі держави в цьому процесі.

Керівництвом цієї системою і її фінансуванням повинно були здійснюватися на паритетних засадах представниками профспілок і об'єднаннями підприємців за участю уряду. У Франції реформування структур соціальних захисту населення супроводжувалось посиленням впливу державної влади в управлінні всією системою соціального захисту. Такий крок різко виділив її серед інших провідних країн Європи, так як тоді в цей період в європейській суспільній думці була тенденція про скорочення надмірної регулюючої ролі держави, і все більша кількість французьких вчених і громадських діячів підтримувало її.

Для французької моделі соціального забезпечення характерні деякі особливості: по-перше, дуже складна організаційна структура, по-друге, висока доля витрат на соціальні програми, яка перевищує середній рівень по Європейському Союзу, по-третє, існування розгалуженої системи професійно-галузевих схем соціального страхування, наявність розвиненої системи сімейних допомог, по-четверте, велика роль додаткових систем соціального забезпечення, особливо в сфері пенсійного і медичного страхування. По-п'яте, великою відмінністю французької системи соціального захисту від інших європейських є її фінансування переважно за рахунок внесків соціального страхування. По-шосте — існування різноманітних страхових фондів, які реалізують окремі соціальні програми, які доповнюють обов'язкові соціальні послуги в межах загальних обов'язкових схем соціального захисту.

Державна пенсійна система Франції охоплює основну частину пенсіонерів країни за віком, являє собою складну, багатоеlementну структуру. країні діє більше 100 основних і понад 300 додаткових видів пенсійного забезпечення. В цілому пенсійна система складається з п'яти компонентів: 1) основні — для найманих працівників; 2) додаткові; 3) спеціальні — для окремих категорій зайнятих; 4) базові — для офіційно непрацюючих працівників; 5) факультативні режими. Кожна з цих підсистем має свою специфіку, яка проявляється у особливостях фінансування, віці виходу на пенсію, тривалості страхового стажу для здобуття повної пенсії, а також методиці розрахунку розміру пенсії.

В основній схемі пенсійного забезпечення можливий достроковий вихід на пенсію, а також діє система надбавок подружжю, що мають не менше трьох дітей, і одному з подружжя, на утриманні якого знаходиться інший, що не має власної пенсії. Крім того, існує можливість спадкування пенсій, а також працевлаштування після виходу на пенсію. В межах даної підсистеми також можливе отримання пенсії при продовженні трудової діяльності. В даному випадку, якщо пенсіонер продовжує працювати, він повинен сплачувати зі свого заробітку так званий «внесок солідарності» до фонду страхування по безробіттю, 10–15% якого сплачує та особа, що працює, і 5% — її роботодавець. Проте такі внески не сплачуються, якщо розмір отримуваної пенсії і заробітку менший гарантованого мінімуму заробітної плати.

Окрім основних у Франції існують обов'язкові додаткові системи соціального страхування, що функціонують на основі міжпрофесійних національних угод. Велика частина обов'язкових додаткових систем страхування у зв'язку зі старості зосереджена в рамках двох фондів. Перший охоплює всіх найманих працівників і фінансується за рахунок обов'язкових внесків підприємців (4% фонду заробітної плати) і найманих працівників, що сплачують 2% із заробітної плати. Другий фонд здійснює обов'язкове пенсійне страхування керівних службовців і управлінських працівників.

Окрім системи трудових пенсій у Франції існує система соціальних пенсій. Виплата останніх гарантується державою всім людям похилого віку незалежно від характеру і тривалості професійної діяльності. В останнє десятиліття динаміка зростання соціальних пенсій випереджала темпи підвищення доходів працівників. Так, у 2000 р. гарантований мінімум доходу для самотніх осіб старших 65 років складав 3 600 франків у місяць, а для родинної пари — 4 945 франків. Дана категорія пенсіоне-

рів має ряд соціальних пільг: безкоштовне телефонне обслуговування, безкоштовну юридичну допомогу, звільнення від податку на житло, земельного податку і деякі інші пільги. Фінансове забезпечення системи соціальних пенсій для людей старших 65 років здійснюється через фонд солідарності у зв'язку зі старістю. Його діяльність керується декретами Державної ради, а пряме управління здійснюється адміністративною радою і наглядовим комітетом до складу якого входять депутати парламенту. Доходи фонду формуються із засобів, отриманих від загального соціального внеску та частини акцизів і мит на алкогольні і безалкогольні напої. Дефіцит фонду може усуватися по відповідному рішенню парламенту із коштів державного бюджету [5].

Наприклад, французька система медичного страхування поділяється на декілька окремих підсистем, що розрізняються за професійною ознакою. Найбільш великою, яка охоплює більше 80% населення, є спільна система медичного страхування. Поряд з нею існують інші дрібніші страхові режими для працівників окремих професійних груп і галузей. Такими є система страхування для державних службовців і працівників сільського господарства (близько 9% населення), страхування для самостійно зайнятих працівників (6%), а також дрібніші системи медичного страхування найманих працівників різних професійних груп (гірників, залізничників, моряків і ін.). Медичне страхування включає медичні, стоматологічні, фармацевтичні, а також лікарняні витрати. При цьому маються на увазі не лише витрати самого застрахованого, але і інших осіб: дружини або чоловіка застрахованого, а також згідно закону і співмешканки, якщо вона повністю залежить від застрахованої особи. Крім цього, правом на медичне обслуговування користуються також діти застрахованого до досягнення ними 20 років, а також інші родичі, які спільно з ним проживають та ведуть домашнє господарство.

В цілому французька система соціального страхування включає допомоги по безробіттю, пенсії по старості та інвалідності, різні сімейні допомоги, компенсацію витрат на лікування та ін. Вона базується на принципі перерозподілу доходів (виплати суб'єктам соціального страхування здійснюються шляхом відрахувань зі сторони економічно активної частини населення). В результаті французьке суспільство залишається одним із найбільш однорідних та найменш несправедливих.

Системно сформований *соціальний захист в Німеччині*, до якого входять пенсійне страхування, страхування на випадок хвороби, страхування в разі потреби в догляді та на випадок безробіття. Внески

на страхування сплачує як працівник, так і роботодавець в однакових розмірах. Майже усі жителі цієї держави застраховані на випадок хвороби: більшість у рамках державного страхування — 88%, а майже 12% — у приватних лікарняних касах [5].

Отто фон Бісмарк заснував систему державного соціального забезпечення. Саме він був першим, хто запровадив закони про страхування на випадок інвалідності, медичне страхування, страхування на випадок нещасного випадку та пенсію на старість.

Пенсійний вік в законі про пенсійне забезпечення Бісмарком було встановлено 70 років, хоча середня тривалість життя робітника тоді в Німеччині була приблизно 45 років. Такі ж складові частини соціального забезпечення почали запроваджуватися й у інших європейських країнах.

У Німеччині була створена найрозвиненіша соціальна мережа. Для прикладу тоді як в США у цю галузь інвестуються лише 16,2%, а в країнах — членах ОЕСР — у середньому 20,7%, то в Німеччині на бюджетні соціальні витрати витрачалося 27,6% внутрішнього валового продукту [5]. Широка система страхування на випадок хвороби, пенсійного страхування, страхування від нещасного випадку і в разі потреби догляду, а також по безробіттю захищає від фінансових наслідків життєвих проблем. Поряд з тим така соціальна система Німеччини охоплює такі виплати, які фінансуються і з бюджету: допомога на дітей, податкові пільги або забезпечення прожиткового мінімуму для пенсіонерів і непрацездатних.

Велику фінансову підтримку сьогодні в Німеччині має сім'я. Для підвищення народжуваності з 2007 року замість допомоги на виховання було запроваджено так звану «батьківську допомогу», яка фінансується з бюджету і розмір якої залежить від рівня доходів сім'ї. Її може одержувати мати або батько залежно від того, хто бере перерву у роботі на протязі 1 року. Розмір такої допомоги становить 67 відсотків від останньої заробітної плати з вирахуваними податків й відрахувань, але не менше 300 і не більше 1800 євро. Така «батьківська допомога» продовжується ще до двох місяців, якщо інший член подружжя погодиться призупинити свою зайнятість. Отже у батьків тепер є можливість повноцінно виховувати свою дитину. Поряд з цим була розбудована система догляду за дітьми. Сьогодні, як і раніше, починаючи з трьох років діти мали право на місце в дитячому садку. Проте до 2013 року будуть створені 750 000 місць для дітей до трьох років у яслах, тобто яслами буду

забезпечена третина всіх дітей Німеччини. У цій країні існує також допомога на дітей, розмір якої складає 154 євро на місяць, а починаючи з четвертої дитини — 179 євро аж до досягнення нею 18-річного віку. Молоді родини мають також право на звільнення від роботи з метою виховання дитини до досягнення нею трирічного віку. А також молода сім'я має право на неповний робочий день, якщо цьому дозволяють умови праці на підприємстві.

Цікавим є пенсійне страхування Німеччини. Відповідно до соціального кодексу особа може бути включена до системи обов'язкового пенсійного страхування або застрахована за іншою системою та отримувати пенсію у зв'язку зі старістю у повному розмірі, бути звільненою від обов'язкового пенсійного страхування і застрахованою у системі страхування професійних груп. Пенсії за віком є чотирьох видів: звичайна пенсія; пенсія застрахованим із великим стажем; пенсія за віком інвалідам; пенсія шахтарям, які мають значний стаж роботи під землею. Для обчислення страхового стажу у Німеччині включаються періоди сплати працівниками та їх роботодавцями внесків, періоди вільні від сплати внесків та періоди, які враховуються при обчисленні пенсії. Для нарахування пенсії застосовується формула із трьох показників. Це — сума особистих коефіцієнтів (сума винагороди за трудову діяльність); фактор виду пенсії (для пенсії за віком — 1, для пенсії при частковому зниженні працездатності — 0,5); актуальна вартість пенсії (для переведення пенсії, вираженої у сумі особистих коефіцієнтів у суму грошей). У більшості країн, як і в Німеччині, основний тягар внесків сплачують роботодавці (в Італії та Іспанії — 4/5). Єдиний виняток хіба що становлять Нідерланди, де працівники сплачують 2/3 загальної суми внесків [5].

Соціальне страхування в Німеччині поділяється на обов'язкове і добровільне, і до нього входять 5 основних компонентів: пенсійне, медичне, від нещасних випадків, по безробіттю та інвалідності.

Щодо пенсійного забезпечення, то Німеччина займає 4 місце у Європі за розміром виплачуваних пенсій для осіб, старших 60 років, поступаючись лише Люксембургу, Франції і Данії. Щодо системи медичного страхування, то вона теж не однорідна і складається з 5 основних елементів. Перший компонент — стаціонарне медичне обслуговування. На початку 21 століття видатки на стаціонарне обслуговування складали 40% всіх видатків на медичну допомогу. 59% всіх лікарів Німеччини

працюють в лікарнях стаціонарного обслуговування. Другий елемент — амбулаторне обслуговування, третій — виготовлення медикаментів.

Ціна медикаментів складає третину від ринкової ціни. Вони продаються лише за рецептами, що створює можливість контролювати якість ліків. Оплата за ліки здійснюється через лікарняні каси, а їх повну ціну покриває медичне страхування. Четвертий елемент — фінансування програм для тих осіб, які не можуть особисто брати участі в програмах обов'язкового медичного страхування. П'ятий — медичне обслуговування на підприємствах, що складає 4,3% всіх видатків на охорону здоров'я.

В Німеччині існує допомога у разі бідності тим громадянам, які не отримують жодної допомоги і самостійно не можуть себе забезпечити. Таку допомогу мають право отримувати як громадяни Німеччини, так і громадяни іншої держави. Вона передбачає кошти на забезпечення житла, життя або за наявності особливих умов життя, наприклад, інвалідності, хвороби або старості. 8,5% населення Німеччини отримують таку соціальну допомогу країни, з яких 56% — жінки, а 44% — чоловіки [5].

Скандинавська модель соціального захисту, що діє у Швеції, розуміє соціальний захист, як законне право громадянина та передбачає широке охоплення різних соціальних ризиків і життєвих ситуацій, які вимагають підтримки суспільства. Отримання соціальних послуг і виплат, як правило, гарантується всім жителям країни й не обумовлюється зайнятістю й виплатою страхових внесків. Рівень соціальної захищеності запропонований цією системою доволі високий і важливу роль в цьому відіграє активна перерозподільча політика, що спрямованої на вирівнювання прибутків. Наповнення соціальних фондів відбувається в більшій мірі за рахунок сплати податків, хоча сплати страхових внесків відіграє не останню роль.

Виділеною з загальної системи соціального захисту є система страхування від безробіття, яке є добровільним і здійснюється профспілками. Працівники у Швеції були майже звільнені від сплати страхових внесків і брали участь у системі соціального захисту шляхом сплати податків. Протягом останніх 20 років спостерігається тенденція поступового зростання участі найманих працівників у фінансуванні страхових програм і збільшення страхових відрахувань із заробітної платні незважаючи на те, що видатки держави на соціальний захист помітно скоротилися.

Характеризуючи шведську систему соціального захисту можна виділити такі основні її принципи як: універсальність, система охоплює всі прошарки населення; принцип соціальної солідарності — всі громадяни рівним чином і незалежно від соціального статусу беруть участь у фінансуванні системи соціального захисту, вносячи співмірний своїм прибуткам внесок.

Якщо брати до уваги лише прибуток у формі зарплатні (в середньому близько 2,5 тис. доларів у місяць), то 36% населення країни можна було б віднести до розряду бідних (найвищий показник у групі промислово розвинених країн світу). Однак після перерозподілу сукупного суспільного доходу через систему податків і соціальних виплат (1/3 держбюджету йде на соціальні потреби) плюс соціальні статті видатків муніципальних бюджетів і виплати з пенсійних і інших страхових фондів, до категорії бідних потрапляє всього лиш 5,6% населення. Порівняні аналогічні показники для США складають відповідно 27% і 17% [5]. Така система для власного фінансування передбачає високий рівень оподаткування (в Швеції є одним із найвищих у світі). Проте це вповні компенсується високим ступенем соціальної захищеності населення, відсутністю значних контрастів між багатством і бідністю, і, відповідно, високою політичною й соціальною стабільністю.

Отже, розуміння суті процесу соціального захисту на межі XX–XXI століть незмінно ґрунтується на нормах міжнародного права, одним з визначальних джерел якого вважається Конвенція МОП № 102 про мінімальні норми соціального забезпечення. Згідно з цією Конвенцією, до сфери соціального забезпечення належать медична допомога, допомоги на випадок безробіття, досягнення пенсійного віку, отримання трудового каліцтва або професійного захворювання, інвалідності, втрати годувальника, у зв'язку з вагітністю і пологами, сімейні допомоги. Це стало підставою підписання державами-членами ЄС Європейської хартії про основні соціальні права трудящих (Страсбург, 1989 рік). Статтею 10 цього документа закріплено права у сфері соціального забезпечення. Так, громадяни, що працюють, мають право на адекватний до одержаного доходу соціальний захист та соціальне забезпечення у випадку втрати заробітку, що настає в результаті соціального ризику. Таким чином в останню половину XX століття було покладено початок надзвичайно швидкій зміні поглядів на місце і роль держави у наданні соціальних гарантій, як і, власне, критеріїв та умов досягнення її громадянами «достатнього життєвого рівня».

Література:

1. Атлантична хартія // Вікіпедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>. — Назва з екрану.
2. Всеобщая декларация прав человека (Принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 года) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015. — Название с экрана.
3. Європейська соціальна хартія (Переглянута). — Страсбург. — 1996. — 3 травня // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2007. — № 51.
4. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII від 19.10.73) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_042. — Назва з екрану.
5. Соціальний захист у зарубіжних країнах. — Режим доступу: <http://www.pilga.in.ua/taxonomy/term/4>. — Назва з екрану.

Санченко С.П. Социальная защита в зарубежных странах: императивы формирования и развития

Проанализированы особенности практики социальной защиты в США, Канаде, Франции, Германии, Швеции.

Ключевые слова: *социальная защита, социальная помощь, социальная стабильность, социальный прогресс, потребности человека, права человека.*

Sanchenko S.P. Social care in foreign countries: the imperatives of the formation and development

The features of the practice of social protection in the U.S., Canada, France, Germany and Sweden are analyzed.

Keywords: *social care, social assistance, social stability, social progress, human needs, human rights.*

УДК 327.39

ПОЛІТИЧНИЙ ІСЛАМ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ НА ПРИКЛАДІ АСОЦІАЦІЇ БРАТІВ-МУСУЛЬМАН

Канах А. М. ©

Кандидат політичних наук, доцент Севастопольського національного технічного університету

Розглядаються діяльність і основні ідеологічні напрямки однієї із провідних організацій політичного ісламу на Близькому Сході
Ключові слова: *Асоціація Братів-мусульман, ісламський фундаменталізм, політизація ісламу.*

У всіх мусульманських країнах іслам складає певну частину представлень, сприйнять, позицій і систем цінностей людей, що приймають відповідальні державні рішення. Правлячі еліти в державах зі значним мусульманським населенням при вибудовуванні пріоритетів зовнішньої політики, в процесі підготовки, прийняття і реалізації зовнішньополітичних рішень вимушені враховувати настрої віруючих громадян своїх держав. Ісламські інститути, передусім політичні, дипломатичні, економічні і культурні, також грають певну роль в цих процесах. І ця роль стає тим більшою, чим сильніше чинить вплив іслам на життя суспільства.

На початку ХХ століття серед різних верств населення Єгипту посилювалося невдоволення діями англійської колоніальної адміністрації, що фактично встановила окупаційний режим. Король Єгипту був маріонеткою в руках колонізаторів, що повністю контролювали політичне і економічне життя країни. Національна інтелігенція, духовні лідери країни замислювалися про майбутнє Єгипту, про необхідність звільнення від окупантів. З'явилися нові ідеологічні напрями і антибританські національні рухи: соціалістичний націоналізм, ісламізм.

«Асоціація братів-мусульман» (арабський — Джамаат Аль-Ехуан Аль-Муслімун) була створена в Єгипті в 1928 р. Її засновником був шейх Хассан Аль-Банна (1906–1949). Він народився в Махмудіє (Нижній Єгипет) в сім'ї учителя. За освітою — шкільний учитель. Починаючи з 1918 р., він був активним учасником діяльності суфійських братерств, потім брав участь в антиімперіалістичному русі в Єгипті [1, с. 167]. У 1928 р. в місті Ісмаїлія він створив добродійну і просвітницьку органі-

зацію під назвою «Асоціація Братів-мусульман». Аж до своєї смерті він був її верховним наставником. На формування його поглядів великий вплив зробили праці Абу Хаміда аль-Газалі, а також Мухаммада Абдо, Джамал ад-дина Аль-Афгані і Рашіда Ріди [2]. Він також розвинув їх ідеї панісламізму, розробив концепції джихаду, «націоналізму ісламу», «ісламської держави», виклавши свої погляди у формі послань. У 40-х рр. неодноразово бував в Йорданії, де їм були засновані відділення «Асоціації братів-мусульман» у великих містах країни. Аль-Банна уперше пред'явив звинувачення главам арабських країн за поразки, завдані арабам у ході палестино-ізраїльської війни (1948–1949 гг.). У зв'язку з цим Асоціація стала опозиційною силою. У 1949 р. Хасан Аль-Банна був убитий в Каїрі співробітниками єгипетської таємної поліції.

При Хасане Аль-Банне «Асоціація Братів-мусульман» перетворилася на найбільший в Єгипті рух мусульман-фундаменталістів, багато членів якого стали згодом впливовими єгипетськими політиками.

Після загибелі Хасана Аль-Банна його наступником став шейх Хасан аль-Худайбі. Саме під його керівництвом ця організація почала в масштабах Єгипту практичну реалізацію ідей свого засновника. Політична діяльність «Братів-мусульман» не була під забороною навіть після публікації в 1953 р. декрету про заборону діяльності в Єгипті усіх політичних партій. Проте в 1954 р. керівництво Єгипту прийняло рішення про розпуск цієї організації і заборону її діяльності на території країни. Пішовши в підпілля, рух почав активніше використовувати такі методи боротьби як індивідуальний терор, організація безладів в учбових закладах і громадських місцях, дискредитація діяльності влади.

Після смерті президента Єгипту Г.А.Насера в 1970 р. верховним наставником «Асоціації Братів-мусульман» стає шейх Омар ат-Тільмісані, який розділяв погляди Хасана аль-Банни і інших теоретиків цього руху. При ньому «Асоціація брати-мусульмани» добилася значних успіхів. Їй вдалося налагодити контакти з президентом Єгипту Анваром Садатом, який виконав багато вимог керівництва Асоціації. Проте вбивство Садата представниками екстремістськи налаштованих членів цієї організації практично звело нанівець усі досягнення руху. При новому президентові Хусні Мубаракє єгипетська ісламська опозиція, у тому числі і «Брати-мусульмани», втратила багато завойованих нею раніше позицій.

Видатним теоретиком ісламського фундаменталізму, ідеї якого робили і продовжують чинити великий вплив на теорію і практику різних політичних організацій багатьох арабських країн, є Сайїд Котоб (1906–1966). Його перу належить більше двадцяти книг і брошур, в яких обґрунтовуються багато положень ісламського фундаменталізму [3, с. 194].

Суспільно-політична діяльність Котоба почалася в 30-і рр., коли він виступав як прибічник вестернізації арабського світу. Він був прибічником ідей єгипетського мислителя Аббаса Махмуда Аль-Аккада, який був тісно пов'язаний із суфізмом і ідеалістичною філософією Заходу. Після того, як на палестинських землях в 1948 г. утворилася держава Ізраїль, в його світогляді стався рішучий поворот у бік ісламської ідеології. Ще більше розчарування викликала у нього політика західних держав по відношенню до арабських країн в той час, коли він знаходився в США в 1948–1951 рр. Він рішуче відмовляється від своїх колишніх політичних представлень і вступає в організацію «Брати-мусульмани», де виконує різну роботу — очолює секцію пропаганди, редагує газету, пише брошури різного ідеологічного змісту. Після заборони владою діяльності «Братів-мусульман» Котоб був заарештований і майже усе життя, що залишилося, провів в тюремних застінках. Знаходження у в'язниці сприяло радикалізації його поглядів. Саме тут їм було написано багато робіт, які до теперішнього часу продовжують служити ідейною основою ісламського фундаменталізму. Роботи Котоба зіграли істотну роль в створенні передумов для виникнення і поширення ісламського радикалізму спочатку в Єгипті, а потім і у всьому арабському світі. Вони сприяли створенню відповідного ідеологічного клімату, на них виховувалися кадри майбутніх радикальних організацій. Багато видних представників ісламського світу вважають роботи Котоба основними джерелами своїх теоретичних розробок.

Найбільш відомими роботами Котоба є: «Соціальна справедливість в ісламі» (1949), «Битва ісламу і капіталізму» (1951), «Віхи на шляху» (1965) і «В покрові Корану» (1971). У них він розглядає соціально-економічні проблеми, критикує капіталістичне суспільство, дає рекомендації по організації екстремістських груп, планує їх стратегію і тактику, а також піднімає низку інших питань [4, с. 125].

Котоб прагне довести, що Коран і найбільш «достовірна» частина Сунни, як джерела людських законів, стереотипів поведінки, цінностей, повністю пристосовані до сучасних умов. На його думку, традиційне

тлумачення Корану богословами не виключає можливості, а часто і необхідності нового, абсолютно іншого трактування аятів. Котоб рекомендує чітко розрізняти шаріат як приписану Аллахом систему життя і фікх (мусульманську юриспруденцію), при цьому вказує, що традиційні положення, які відстоюють мусульманські юристи, не можуть задовольняти потребам суспільства на усі часи. Сучасний йому світ Котоб розглядає песимістично, вважаючи, що людство знаходиться на краю прірви, що демократія на заході втратила свою життєву силу, а західні країни загубили позиції лідера людства. Це цілком природне явище, пов'язане не з якимись соціально-економічними причинами, а з тим, що західна цивілізація позбавлена істинної віри і дійсних цінностей, оскільки вона живе не за шаріатом.

Намагаючись обґрунтувати тезу про занепад західних цивілізацій, Котоб висунув концепцію єдиного універсального закону, якому підпорядковуються і природа, і людина. Природа підпорядковується законам природничих наук, людині ж Аллах дав шаріат, який є частиною універсального закону і тому гармоніє зі своїм світом. Шаріат може забезпечити узгодженість не тільки взаємодії людини з оточуючим її світом, але й чітко визначати внутрішню сутність людини та її поступки, глибоку внутрішню задоволеність и спокій [5, с. 84].

Котоб визнавав значні успіхи людства у сфері підкорення матеріального світу. Однак він повністю заперечував здатність людського розуму створювати адекватну систему цінностей і законів, гідну систему суспільного устрою. Сучасне становище в світі ним розцінювалося як дуже важке. На його думку, саме новий ісламський рух зможе допомогти людям вийти з джахілії (доісламського періоду) і сприятиме швидкому відродженню людства [6, с. 104]. Цей рух повинен очолити авангард істинних мусульман. Згідно з Котобом, мета ісламського руху — ліквідація джахілії і встановлення ісламської системи правління в усьому світі. Котоб був впевнений, що умови для появи такого руху вже назріли в арабських країнах. Він постійно підкреслював, що без практичних справ ісламська віра мертва. Відповідно і ісламський рух не може існувати абстрактно, у вигляді теорії або чистої віри, він мусить матеріалізуватися в практичних діях, в динамічній соціальній системі. Звідси слідує обов'язок авангарду реалізовувати принципи ісламу на практиці і відкрито їх захищати.

Котобом були висунуті два основні методи боротьби за торжество ісламу — переконання і озброєні дії. Перший метод він рекомендував

використовувати для боротьби на рівні ідей і вірувань конкретних осіб, а другий — на рівні держави і суспільно-політичних організацій. Ці два методи повинні взаємодіяти.

Мусульманське співтовариство повинне знищити ті інститути джахілій, які заважають поширенню ісламу, а пізніше добитися свободи для кожної людини вибирати віру. Після встановлення ісламської системи основний упор слід зробити на формуванні відповідних переконань з тим, щоб показати людям, що іслам є єдиною істинною вірою. Метою озброєної боротьби є розчищення шляху для затвердження в суспільстві методу переконання. Тут Котоб проводить чітке розмежування між поширенням ісламу і встановленням ісламського ладу, між особистими релігійними уявленнями людей і способом їх життя.

Ісламську систему як громадський устрій він схильний вважати обов'язковим для населення всього світу — як віруючих, так і невіруючих. Ісламський рух покликаний постаратися встановити цю систему повсюдно. Тут слід зауважити, що навернення усіх людей, що живуть на землі, в іслам не є обов'язковим. «Істинно» віруючі, або ж мусульманські фанатики, повинні об'єднуватися заради встановлення у світі такого ісламського порядку, яким вони його собі уявляють.

Для того, щоб переконаність членів групи не була похитнута, вони повинні відокремитися від суспільства і деякий час знаходитися в ізоляції, суворо дотримуючи істинно ісламських законів. Для посилення розриву між членами групи і навколишнім світом слід відкинути почуття патріотизму і націоналізму, постаратися витіснити зі своєї душі добрі стосунки до близьких людей і родичів, якщо ті не розділяють їх переконань. Важливим є пригнічення своєї індивідуальності для того, щоб сліпо виконувати накази лідерів. Цю організовану і дисципліновану групу фанатиків практично нічого не повинно зв'язувати зі суспільством, і вони покликані бути готовими до найрішучіших дій. Котоб відштовхувався від центрального положення і принципової незалежності ісламу і джахілій: іслам може погодитися лише на самоліквідацію джахілій і заміну усіх її законів, цінностей, стандартів і понять на ісламські. Не лише співіснування з джахілією, але і будь-які компроміси з нею недопустимі. У боротьбі добра і зла компромісів бути не повинно. Інакше кажучи, цей ідеолог ісламського фундаменталізму закликає розглядати сучасне суспільство як ворожу силу, супротивну ісламу, з якою його чекає смертельна сутичка. Захоплення політичної влади ісламським рухом, вважає Котоб, це не лише право, дане Аллахом, але і його

основний обов'язок. Найважливішим обов'язком послідовників ісламу є скидання джахілії, після чого влада повинна перейти в їх руки і встановиться порядок, який би відповідав нормам ісламу.

Усі громадські системи і інститути, що перешкоджають цьому процесу, мають бути знищені. Посилаючись на пророка Мухаммеда, Котоб заявляв, що прихід до влади будь-яким способом в принципі не є вірним. Спочатку слід затвердити у світі гасло «Немає Бога, окрім Аллаха», і тільки після цього рухатися далі. При цьому, вважає він, встановлення влади ісламу зовсім не означає прихід до влади представників духовенства, а тільки введення норм шариату. Котоб вважав, що між формою ісламського суспільства і його суттю є серйозні відмінності. Річ у тому, що ісламська цивілізація може виникнути в будь-який час і в будь-якому місці, і у різних народів форма її буде різною, проте принципи і цінності, що лежать в основі цієї цивілізації, залишаться незмінними. Що стосується індивідуальних релігійних представлень, то, декларує Котоб, кожен вільний вибирати ту віру, яка йому більше подобається, відповідно до аяту Корану, який свідчить «немає примусу в релігії» (Коран 2:256). Проте, кожна особа повинна дотримувати закони, встановлені ісламом [7].

Радикальні організації у арабському світі підтримують думку Котооба про поділ світу на суспільство ісламу і джахілію при ідентифікації ісламу з добром, а невіри із злом. При цьому вони прагнуть довести, що можна виправдати будь-які акції проти невірних. Таким чином, ідеї Котооба не залишаються чисто теоретичними положеннями. Вони чинять вирішальний вплив на формування ідеології і практики радикальних груп і безпосередньо впливають на політичну ситуацію в арабському світі. Вчення Котооба серед багатьох ідейно-політичних течій, поширених у сучасному світі, відрізняється крайньою реакційністю. Найбільш послідовно його основні положення намагається здійснювати Асоціація «Братів-мусульман», особливе її праве крило. У спеціальній літературі навіть існують спеціальні терміни — «кутубізм» і «кутубісти», якими означають концепції, що закликають до політичної спадщини Котооба в ім'я ісламу, а також їх прибічників.

«Брати-мусульмани» стверджують, що багато проблем ісламського світу пов'язано з політикою країн Заходу, вторгнення яких в життя ісламського суспільства привело до падіння устоїв, забуттю деякими мусульманами прислів'я Корану. Головним вони вважають виховання

мусульман у душі салафітського ісламу (сунитського фундаменталізму), тому що, на їх думку, всі або майже всі мусульмани загрузли в гріху.

Основна посліда ідеології «Братів-мусульман» в початковий період їх діяльності знаходилася в тезі: Іслам — це догма і культ, це — батьківщина, нація, релігійна віра і держава, душа і тіло, Коран і меч, релігія абсолютної єдинобожності, всеосяжної єдності Всесвіту в Богу. І далі: Аллах — наша мета, пророк — наш вождь, Коран — наша конституція, джихад — наш шлях, смерть на шляху, визначеному Аллахом, — наше вище бажання.

Багато дослідників зараз, коли говорять про джихад, інтерпретують цей термін як священну війну проти невірних, що нібито надає мусульманам право і навіть ставить в обов'язок вести боротьбу проти немусульманського світу усіма засобами аж до терору, який теж можна виправдати концепцією джихаду. Це одностороннє і невірне тлумачення. Буквально слово «джихад» означає «найвище зусилля» і осмислюється ісламськими ідеологами і тлумачами як боротьба в ім'я поширення і захисту ісламу, що може включати (а може не включати) озброєну боротьбу з невірними. У статуті Асоціації сказано: «Я домагатимуся відновлення керівної ролі ісламу в помислах і моралі, боротимуся з вільнотумністю і атеїзмом, які погрожують провідній ролі ісламу» [8, с. 214].

Для «Братів-мусульман», передусім, характерне негативне ставлення до найбільш розвинених країн світу, а також до прозахідних режимів у мусульманських країнах. Вони керуються переконаністю, що тільки іслам здатний заповнити вакуум, що утворився після краху арабського націоналізму, що надихався Заходом, і інших привнесених ззовні ідеологій. Для них характерно також негативне ставлення до існуючого світопорядку, як до дискримінаційного по відношенню до народів і країн третього світу, у тому числі і мусульманських.

Серед «Братів-мусульман» разом з радикалами існують і помірні ісламісти. На відміну від радикалів, вони розглядають ісламізацію усіх сторін громадського життя як поступовий процес, здійснюваний мирними засобами на основі постійної, копіткої, різноманітної роботи в низових соціальних структурах, роботи, що неодмінно зважає на місцеву специфіку. Вони вважають, що, передусім, реформовані мусульмани, набувши нової свідомості, зможуть перетворити суспільство в цілому і створити ісламську державу. По своєму світогляду і досвіду помірні ісламісти є більшою мірою модерністами, ніж традиціоналістами. Багато хто з них здобув західну освіту, має вчені ступені,

займає видне становище в соціальній ієрархії. Вони засуджують тактику і насильницькі методи досягнення цілі, що практикуються радикалами. Помірні вважають, що насильство контрпродуктивно і лише утрудняє ісламізацію суспільства, оскільки зміцнює стереотипи, що зображують ісламістів фанатиками, злочинцями, що розв'язує руки правлячому режиму і виправдовує його репресії.

Вони віддають перевагу іншим методам: проповідь ісламу на індивідуальному рівні, створення ісламських економічних інститутів (ісламські банки, кредитні спілки), які служать одночасно джерелом прибутків і альтернативою державним структурам, надання населенню, особливо нижчим його шарам, соціальних послуг (безкоштовна медична допомога, створення робочих місць і так далі), тиск на уряд з тим, щоб воно застосовувало норми шаріату в законодавчій практиці, наполеглива робота зі зміцнення свого впливу в різних структурах суспільства, передусім в професійних і студентських спілках, участь в політичних акціях і в першу чергу у виборах. Помірні не відкидають демократію з кількох причин. По-перше, багато хто з них постійно піддається жорстоким переслідуванням з боку влади і критиці власних радикалів, тому боротьба з будь-якими формами політичного деспотизму і свавілля стала невід'ємною частиною їх діяльності.

По-друге, ісламісти помірної орієнтації бачать в демократії найкращий засіб боротьби за владу. Вони не втрачають надії перемогти на виборах і цілком законно придти до влади.

По-третє, демократія більшою мірою, чим які-небудь інші форми правління у сучасному світі, на думку помірних, сумісна з ісламськими принципами. Один з видних ідеологів помірних «Братів-мусульман» бачить в демократії засіб організації стосунків між правителями і керованими, а також гарантію проти зловживання владою. Зробити правителів підзвітними тим, ким вони управляють, і не допустити деспотичного правління — це спільні цілі демократичних, ісламських принципів.

Один з лідерів ісламістського руху підкреслює, що боротьба за свободу і руйнування репресивних структур влади — це боротьба за істинний іслам. Такі демократичні механізми, як вільні вибори, мирний прихід до влади, правління більшості, захист прав меншин, не суперечать ісламським цінностям. Будь-яка ісламська держава повинна охороняти цивільні і політичні свободи і боротися з будь-якою формою деспотизму. Створення ісламської держави — підсумок природного тривалого процесу ісламізації суспільства. Треба укласти пакт

між помірними ісламістами і іншими неекстремістськими політичними силами на умовах поваги до існуючих державних структур, відмови від застосування сили для досягнення поставлених цілей, мирної зміни уряду і політичного курсу шляхом виборів. Передбачається, що демократична держава — це перехідна форма, предтеча ісламської держави.

Помірні не користуються значним впливом серед «Братів-мусульман», що обумовлено, зокрема, досить жорсткою централізованою структурою цієї організації. На чолі «Братів-мусульман» стоїть засновницький комітет з 28 чоловік. Організаційний принцип «Мусульманських братерств» — розгалужена система груп: «Джамаат ісламія» (ісламські асоціації) і «Усар ісламія» (ісламські сім'ї). «Джамаат ісламія» складається з 20 чоловік на чолі з аміром (глава групи, організатор діяльності). Персональний склад групи відомий тільки аміру. Амір нижчестоячої групи знає тільки керівника, що безпосередньо працює з ним. Амір інформує керівника про функціональний і кількісний склад групи, нічого не повідомляючи про персональний склад [9, с. 89].

Ідеологи «Братів-мусульман» бачать необхідність побудови ісламської держави з метою досягнення соціальної і політичної незалежності усього ісламського співтовариства, а також для зміцнення його традицій і збереження догматизму. Виникає питання: чи можна розглядати таку державу з позицій, які характерні для історії розвитку західних країн?

Далеко не усі ісламські рухи дотримуються антизахідних позицій, в усякому разі, на практиці. Серед них немало таких, які мають контакти із західними спецслужбами, а деякі навіть отримують допомогу від західних держав. Відомо, наприклад, що в 40-х-50-х гг. XX століття англійці і американці мали контакти з «Братами-мусульманами» в Єгипті. Американці підтримують зв'язки з ісламістами, у тому числі і дуже радикальній спрямованості (наприклад, з алжирським Ісламським фронтом порятунку, що викликає негативну реакцію Франції), а деяким навіть надавали допомогу (наприклад, руху талібів в Афганістані), прагнучи направити їх руйнівну енергію в потрібне для себе русло.

Слід зазначити, що «Ісламські брати» можуть зазнавати істотну трансформацію як в ідеології, так і в політичній практиці. Їх не можна розглядати як периферійне явище у мусульманському світі. «Затвердження ісламу в сучасному політичному житті мусульманських суспільств, — вважає один з дослідників цього феномену Салем Мансур, — знаменує собою початок нової, більше усвідомленої фази в розвитку народу, який вирішує проблеми модернізації».

З вищевикладеного можна зробити такі висновки:

1. «Асоціація Братів-мусульман» є міжнародним рухом арабських країн, що дотримується ідеології ісламського фундаменталізму і ставить своєю метою побудову «ісламської держави» спочатку в окремо взятих мусульманських країнах, а потім їх об'єднання в міждержавне утворення, що нагадає ісламський халіфат часів так званого «золотого століття ісламу».

2. Концепція «Асоціація Братів-мусульман» украй політизується і передбачає прихід до влади як легітимним політичним шляхом, так і з використанням насильства і терору. У цілому, розвиток «Асоціації Братів-мусульман» в різних країнах можна підрозділити на три модель-варіанти:

а) Єгипетсько-сирійська модель, головною особливістю якої є діяльність руху, спрямована на насильницьке захоплення влади. Характерною рисою цього варіанту є також те, що при перемозі влади і неможливості надалі використовувати насильницькі методи рух активно переходить до використання ненасильницьких методів боротьби, намагаючись добитися своїх цілей шляхом ведення легітимної діяльності (Єгипет). При повному розгромі руху і жорсткій забороні його діяльності на території країни продовжує існувати тільки його «зовнішнє» крило, що має штаб-квартири в інших країнах і намагається знову перенести свою діяльність на територію країни, навіть з умовою того, що ця діяльність носитиме мирний, виключно пропагандистський характер (Сирія);

б) Йеменсько-суданська модель, що характеризується тим, що «Асоціація Братів-мусульман» грала в суспільно-політичному житті цих держав значну роль, включаючи участь членів руху у владних структурах самого високого рівня. У цих країнах філії руху змогли вийти на політичну арену, створивши спільно з іншими ісламськими організаціями політичні партії і передвиборні блоки («Партія Загального народного конгресу» і партія «Йеменське об'єднання для реформи» в Йemenі, блоки «Фронт ісламської харгії», Опозиційний фронт, Національний ісламський фронт, «Партія Національного конгресу» в Судані).

У Йеменській Арабській Республіці з початку восьмидесятих років члени «Асоціації Братів-мусульман» органічно увійшли до складу головного законодавчого органу країни — Загального народного конгресу. Після об'єднання 22 травня 1990 року Йеменської Арабської Республіки і Народної Демократичної Республіки Йемен рух, виступивши ініціатором створення політичної партії — виразника інтересів правлячих

кругів північної частини Йемуену («Партії Загального народного конгресу») і створивши власну політичну партію («Йеменське об'єднання для реформи»), вів активну боротьбу з Йеменською Соціалістичною партією за вплив на усій території країни, в якій, кінець кінцем, одержав перемогу, спираючись у тому числі на більш екстремістський фундаменталістський рух «Аль-Джіхад аль-ісламій».

У Судані, в умовах постійного суперництва між мусульманською і християнською громадами країни, «Асоціація Братів-мусульман», будучи найбільш авторитетною ісламською силою, неодноразово була ініціатором об'єднання різних мусульманських партій, організацій і груп у впливові політичні блоки, які домагалися успіхів на виборах в законодавчі органи країни. Керівники суданських «Братів-мусульман» неодноразово займали високі пости в органах законодавчої і старанної влади країни;

в) Йордансько-кувейтський варіант, при якому «Асоціація Братів-мусульман» з моменту свого зародження в цих країнах і до теперішнього часу є найвпливовішою силою, опозиційною правлячому режиму. Проте, незважаючи на свою опозиційність, у випадках виникнення загрози для влади з боку лівих сил (наприклад, для влади короля Йорданії Хусейна з боку прибічників арабського соціалізму Г. А. Насера або палестинських організацій лівого толку) рух завжди вставав на сторону правлячого режиму.

Аналіз діяльності «Асоціації Братів-мусульман» в Єгипті, Сирії, Йорданії, Кувейті, Йемені і Судані показує, що найбільш активно рух завжди вів боротьбу з лівими, просоціалістически налаштованими силами, активно підтримуючи правлячі режими (як монархічний в Йорданії, так і консервативний в Йемені).

Особливістю розвитку «Асоціації Братів-мусульман», як міжнародного руху, є також те, що в країнах із сильними центральними режимами і багатими історичними традиціями, таких, як Єгипет і Сирія, «Асоціація Братів-мусульман» не змогла ні узяти владу у свої руки, ні здійснювати серйозний тиск на керівництво цих країн багато в чому із-за досить високої національної самосвідомості населення, на яку в боротьбі з панісламськими ідеями «Братів-мусульман» спиралося вище керівництво. Такий сценарій можливий в такій центрально-азіатській країні, як Узбекистан.

У тих же країнах, де соціально-політична ситуація характеризувалася розрізненістю, значним впливом на внутрішньополітичне життя

держави родоплемінних і кланових стосунків при одночасному авторитеті фундаментальних ісламських традицій (Йемен, Судан), рух, спираючись на ці традиції, але поставивши основною задачею своїй діяльності панарабську і панісламську ідеї, зміг добитися найбільших успіхів. У цих країнах «Асоціація Братів-мусульман» успішно входить у владні структури (як законодавчі, так і виконавчі). В зв'язку з цим, в контексті національної безпеки Російської Федерації, представляється необхідним враховувати цей варіант розвитку при оцінці ситуації в таких державах Центральної Азії, як Таджикистан і Киргизія. У них кланові і родоплемінні стосунки і авторитет фундаментальних ісламських традицій також чинять величезний вплив на внутрішньополітичну обстановку.

У країнах із сильними авторитарними режимами, що багато в чому спираються на нафтодолари (арабські країни Персидської затоки), або в державах, де верховна влада належить сакралізованним в очах мусульман династіям нащадків пророка Мухаммеда (Йорданія), «Асоціація Братів-мусульман» також не змогла прийти до влади, хоча стала досить впливовою опозиційною силою, що не використовує насильницькі методи боротьби. З деякою натяжкою можна припустити, що такий варіант розвитку не виключений в Туркменістані.

У свідомості більшості європейців відсутні ясність і виразність, коли мова заходить про одну з найбільших світових конфесій — іслам і його роль в політичній системі. Вважається, що у ісламському світі існують 4 політичних ідеології (назвемо політичною ідеологією соціальну доктрину, на якій заснований державний устрій) — фундаменталізм, традиціоналізм, соціалізм і модернізм. Як правило, кожна з цих ідеологій отожднюється з конкретною країною і її політичним режимом — Іраном, Саудівською Аравією, Іраком, Туреччиною і так далі. Звернемо увагу на те, що усі 4 терміни європейського походження, вони додавалися і додаються до інститутів, що існували і існують в Європі і Північній Америці. Таке перенесення понять європейської політичної культури на мусульманський світ і на усі інші незахідні цивілізації не можна визнати цілком обгрунтованим.

Іслам сьогодні знаходиться на підйомі. Число його прибічників в різних районах світу увесь час збільшується. Його широко використовують як політичний ресурс ті країни і народи, які б'ються за самоствердження у сучасному світі. У ісламському світі існують різні політичні ідеологічні концепції. Основним критерієм, що розділяє

їх, повинен служити не сам факт сповідання релігії, а специфіка сповідання, не особливості світських режимів, а орієнтація цих режимів відносно координатних осей базового круга ідеологій. Ісламісти визнають, що у них відчувається нестача харизматичних лідерів рівня Хасана аль-Банни або імама Хомейні. Про це, зокрема, говорять і Ісламські брати, що, як визнають вони самі, істотно послабляє їх рух. Відсутність єдності в рядах ісламістів — також важко вирішувана проблема, з якою стикається цей рух.

Література:

1. Мамытова Э. Исламский фундаментализм и экстремизм в странах Центральной Азии//«Центральная Азия и Кавказ». — 2000. — № 5.
2. Абашин С. Исламский фундаментализм в Центральной Азии//«Независимая газета» 2001 г. 5 дек.
3. راصنالا راد، ييكنز يقوش دمحم، يرصلما عمتهجمل او نوملسملا ناوخالا، ره اقالا، 167. — 1980
4. ناوخالا ةعامج دنع هيسايسلا هيبرتلا 1989 — 78. ص. — ره اقالا هيليلحت مسارد رصم يف 1954 ىلا 1928 نم مرتفلا يف نوملسملا زعمل ادبع نامثع، هيم يوقت
5. راصنالا راد، ييكنز يقوش دمحم، يرصلما عمتهجمل او نوملسملا ناوخالا، ره اقالا، 194. — 1980
6. Коровиков А. В. Сейид Кутб — идеолог исламского экстремизма//Религии мира. Ежегодник. 1986. — М., 1987. С. 120.
7. هديجل هفاقثلا راد، باي دظفاح دمحم، ايجولويديال او باطخال ابطق ديس، ره اقالا، 84. — 1996
8. هديجل هفاقثلا راد، باي دظفاح دمحم، ايجولويديال او باطخال ابطق ديس، ره اقالا، 104. — 1996
9. يمويب ناميس ايركنز، تاداسلاو رصانل ادبع نيب نوملسملا ناوخالا، يم هو قبتكتم، ره اقالا، 67. — 1983
10. ةعامج دنع هيسايسلا هيبرتلا 1989 — 114. ص. — ره اقالا، نالسر مسارد رصم يف 1954 ىلا 1928 نم مرتفلا يف نوملسملا ناوخالا زعمل ادبع نامثع، هيم يوقت هيليلحت
11. دومحم، لخدلا نم هيؤر خيراتلا تخنص تادحان نوملسملا ناوخالا، هو عدلا راد، ميلحل ادبع، ره اقالا، 43. — 1980
12. مسارد، دومرف يدعسل دمحم مالحا، هيرصلما مسايسلا او يني دل رايتلا، ره اقالا هيليلحت، 63. — 1981

Каннах А. М. Политический ислам на Ближнем Востоке: на примере Ассоциации Братьев-мусульман

Рассматриваются деятельность и основные идеологические направления одной из ведущих организаций политического ислама на Ближнем Востоке/

Ключевые слова: *Ассоциация Братьев-мусульман, исламский фундаментализм, политизация ислама.*

Qanah A. M. Political Islam in the Middle East: the example of the Muslim Brotherhood Association

The article deals with the activities and basic ideological direction of one of the leading organizations of political Islam in the Middle East

Keywords: *Association of Muslim Brotherhood, Islamic fundamentalism, the politicization of Islam.*

УДК 32. 001: 342. 721

ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ СВОБОДИ ОСОБИ

Вдовичин І. Я.[©]

Доктор політичних наук, професор кафедри теорії держави і права Львівської комерційної академії

Розкриваються концептуальні підходи правої української політичної думки до еліти і політичного лідерства як інструменту реалізації свободи особи. Встановлено, що лідерські риси політичного проводу українською політичною думкою розглядалися як єдність моральних та інтелектуальних складових та духовно-культурної традиції. Досліджено значення ролі політичного проводу для конструктивного розв'язання суспільно значимих завдань.

Ключові слова: *держава, еліти, лідер, свобода, особа.*

Сучасні політичні відносини реалізуються під гаслами демократії та свободи особи, та не менш очевидною є складність та не лінійність усього комплексу політичних та міжособистісних взаємозв'язків, у межах вже досягнутого культурно-цивілізаційного та технологічного рівня людства. Актуальності набуває проблема політичного лідерства, спроможності політичної еліти забезпечувати адекватні відповіді на виклики сьогодення і у той же час не зруйнувати свободу, у пошуках простих і безпечних розв'язань складних проблем. У тому чи іншому вигляді пошук певного балансу між потребою мати провід і не перетворити його у замкнену касту, незацікавлену у розв'язанні суспільно значимих завдань, є невід'ємною складовою інтелектуальних зусиль протягом усього існування людської цивілізації. Українська політична думка державницького спрямування теж прагнула дати власні відповіді. До цієї теми звертались українські дослідники — К. Галушко, М. Кармазіна, Б. Кухта, Ю. Левенць, І.Лисяка-Рудницький, В. Пахолок, В. Потульницький, Ю. Римаренко, О. Юристовський та багатьох інших. Та все ж ідеї української політичної думки правого напрямку міжвоєнного періоду, чії світоглядні засади викликають найбільш гостру полеміку і потребують аргументованого аналізу, ще не знайшли усебічного відображення.

Український дослідник В. Пахолок зазначає, що у будь-якій, навіть найдемократичнішій, державі владу безпосередньо завжди здійснює не весь народ, а його незначна меншість. Безпосереднє й постійне здійснення державної влади всім народом неможливе не лише суто технічно, організаційно, а й з погляду її ефективності. У всіх країнах є групи населення, які беруть найактивнішу участь у політичному житті, відіграють ключову роль у здійсненні влади. Такі групи в політології називають політичними елітами [15, с. 359].

Українська політична думка правого напрямку розв'язувала складний вузол як теоретичних так і практичних проблем. Вона однозначно була прихильна до тих чи інших варіантів теорій еліт, і водночас уособлюючи визвольну боротьбу українського народу, надавала їй глибинного загально-цивілізаційного виміру боротьби за свободу людини. Виходячи зі становища еліти як верстви покликаної визначати не тільки напрям суспільного розвитку, українська права думка наголошувала на вазі формування рис елітарності (позитивних якостей у найширшому розумінні) в українському суспільстві, перш за все — формуванні спроможності особистості до самостійної дії, до здатності протистояти зовнішнім обставинам, бути суб'єктом, а не об'єктом щодо влади, яка не визнає природних прав українського народу на життя, свободу і власність. У зв'язку з цим проблема спроможної еліти в контексті свободи особи після поразки Визвольних змагань і встановлення над переважною більшістю українських земель тоталітарних і авторитарних політичних режимів набула особливої ваги. М. Кармазіна слушно робить висновок: «А суть відповіді на нього (питання про причини поразки і бездержавності. — І.В.) полягає в тому, що інтелігенція, її інтереси, прагнення, поведінка були тим чинником, котрий відіграв чи не найпомітнішу роль, але вкрай негативну роль у державницьких прагненнях українців» [4, с. 151].

Тому поставало питання лідерства, і не тільки щодо постатей, які наділені реальною владою та авторитетом і здійснюють легітимний вплив на суспільство чи певну його частину, котра добровільно віддає їм частину своїх повноважень і прав. Важливішим було сформувані якості лідера в значній кількості людей, які не мають безпосередньої причетності до владних відносин та спроможні не лише усвідомити та узгодити власні політичні інтереси з інтересами певних соціальних груп, бути їх політичним, і не тільки, авангардом, а здатні творити політичну та соціально-економічну систему, толерантну до спільноти, яку вони

уособлюють. Процес формування особистостей з лідерськими якостями перш за все повинен відбуватися не на рівні не глобальних структур, а в межах відносно невеликих соціальних проєктів (освіта, економіка, соціальна сфера...), в середовищі яких формується лідер, шляхом висування «знизу-вверх», а не «зверху-вниз», спроможний виступити символом певної спільноти, бути особою, здатною реалізувати її інтереси за допомогою не так інституалізованої влади, як власного духовного та інтелектуального впливу, підсиленого підтримкою, що надається йому цією спільнотою. Тому українська політична думка правого напрямку, аналізуючи проблему еліти і лідерства, перш за все розглядала її в контексті визволення людини — духовного (з-під впливу панівних політичних і культурних впливів), інституційного — через творення структур громадянського суспільства, які в перспективі дозволять ефективно перейти до вирішення державотворчих завдань. Надзвичайно прозирливими є слова В. Сціборського, актуальність яких очевидна і нині: «Без здорового, конструктивного проводу, нормальне існування нації неможливе» [17, с. 110].

На важливості ролі певної провідної групи наголошує і відомий американський дослідник Д. Сарторі: «Якби суспільство без проводиря взагалі було можливим, ми б могли тільки радіти... Та якщо відсутність проводиря чи лідера — не розв'язок, тоді наша нинішня зневага до еліт або страх перед ними — анахронізм, що робить нас сліпими до проблем і небезпек, які постають попереду. Що більше ми забуваємо, що демократія — це система врядування, то тяжчими стають наші труднощі й множиться їхнє число» [16, с. 532]. Тобто творення відповідної ієрархічної структури надає сенсу колективним і персональним зусиллям і забезпечує інструментарій особі для самореалізації. Д. Донцов зауважує, що спільноти, які не вміли витворити собі таких органів, таких самостійних меншостей, які стояли б понад одиницями, втілюючи в собі стремління й завдання групи, — завершили своє існування катастрофою. І навпаки, там, де такі уповноважені органи групи витворювалися, група ставала рухливішою. «Отже, в великій числі випадків, інтерес, який каже заступити юрбу меншістю, походить з того, що стисліша група... має більше свободи в рухах, більше легкості, щоб зібратися, більше точності в чинах» [3, с. 388].

Для прихильників псевдомократичної риторики критика ролі еліт видається слушною і прихильною до простої людини, бо протистоїть вивищенню одних над іншими. Та насправді вона несумлінна, тому що

загрози для свободи особи, і доволі серйозні, що їх становлять заклики до рівності та всевладдя народу, були очевидними майже з перших кроків становлення демократії як форми правління. Дж. Сарторі зауважує: «На перший погляд може видатися дивним, що авторів-засновників ліберальної демократії — Медісона, Джефферсона, Токвіля, Мілля — набагато дужче непокоїла тиранія більшості (в тому чи тому розумінні), ніж тиранія меншості. Проте, поміркувавши, ми вже не дивуємось. Оскільки демократія заступає тиранію якоїсь меншості, а правило (принцип) демократії полягає в тому, що більшість завжди має слухність, занепокоєність тих авторів свідчила про їхню далекоглядність, розуміння, що увагу слід звернути на «протилежну небезпеку», — небезпеку, при-таманну новому принципові» [16, с. 492].

Поразку Визвольних змагань 1917–1921 рр. Д. Донцов вважав перш за все наслідком слабого національного проводу. «Спеціальних здібностей — мудрості, відваги, шляхетності, — демократія від свого проводу не вимагала. В провідній верстві могли знайти місце люди, які були чисто «формальними авторитетами». Цебто були це випадкові люди, хоч і без особливих заслуг, які б давали їм право стояти над «народом», але «вже з тої простої причини, що вони займають якесь відповідне становище — їх треба було шанувати та йти їм назустріч» [2, с. 41]. Таким чином, перед українським суспільством висувалось як першочергове завдання — сформувати еліту, спроможну не тільки опанувати провід чи навіть перебрати на себе державну владу, а надати цьому процесу якісного виміру, як щодо рис нового прошарку, покликаного виконати лідерську функцію, так і змісту цих завдань — забезпечення реальності свободі особи через подолання політичних режимів, ворожих людській самобутності.

Ще в 1918 р. М. Грушевський сам визнавав: «У нас занадто гарна література, музика, мистецтво в порівнянні з нашим убожеством в громадській і політичній роботі! Справді, як легко у нас зібрати великий і гарно заспіваний хор і як — виявилось — трудно злагодити добрий, дисциплінований курінь на оборону українських вільностей! Скільки у нас цілком порядних або й добрих поетів, белетристів, публіцистів — і як трудно знайти порядного комісара» [1, с. 25–26]. Тому майже відразу після поразки Визвольних змагань розпочалася діяльність з формування нової провідної верстви, спроможної не тільки керувати культурно-освітніми заходами, а й перебрати на себе лідерство у політичній боротьбі — і що найголовніше — довести її до перемоги.

Тим самим забезпечивши більш сприятливіші умови для свободи особи, а враховуючи тоталітарну суть політичного режиму, під контролем якого перебувала більшість українського народу — від знищення усіх підвалин соціального життя, результату попереднього культурно-цивілізаційного поступу, від геноциду — духовного і фізичного.

В. Мартинець, один із лідерів організованого націоналізму наступним чином визначає першочергове завдання політичної організації — бути школою для майбутніх провідників, а ще більше виховувати собі своїх членів: «Наперед зорганізуйтесь і виховаймо самих себе... У нас кожний неук забирається до «виховання» цілої нації. Першою задачею націоналістичної організації буде: самовиховання» [11, с. 18]. Категоричні твердження про радикалізм у поглядах українського націоналізму на проблеми еліти і лідерства, і відповідно — ігнорування ними аспекту забезпечення самореалізації свободи особи не мають під собою вагомих підстав.

З перших своїх публікацій та організаційних кроків українська права думка засвідчує визнання людини основним чинником суспільно-політичних процесів, наголошує на її спроможності і праві на самостійне життя, на зміні внутрішнього і зовнішнього світу самою людиною, а не сущими поза нею безособовими силами. Також наголошувалося, що особа, яка самореалізує власну свободу, не може діяти у будь-який спосіб, вважати себе вільною від зобов'язань і обмежень.

В. Мартинець, визначаючи завдання для організації наголошує: «Високий моральний рівень членів мусить бути підвалиною організації. Аморальні, здеморалізовані, безхарактерні одиниці не є здібні утворити сильної організації, тим більше такої, що ставляє собі як завдання підготовку незалежної нації. Знищити найбільшу перешкоду нашої незалежності: дух рабства, не можуть психічні раби, моральні жебраки, вичікуючі чужої ласки в наріканнях на свою кривду, труси не здібні ні на жертви, ні на героїчні вчинки. Боронити чести нації можуть тільки ті, що мають почуття особистої чести, що ставлять особисту і національну честь понад матеріальні користи» [11, с. 18]. Заклики до соціально-класової чи національної нетерпимості, протиставлення українства іншим співмешканцям України — явище вороже духові і сенсу державного будівництва, спрямоване і проти культурної ідентичності українського народу і проти культурної ідентичності взагалі, проти аристократизму духовного життя і проти свободи особи як громадянина.

З. Коссак, один із чільних представників організованого націоналізму, розглядаючи дві поеми І. Франка — «Іван Вишенський» та «Мойсей», виокремлює з них проблему політичного лідерства, вбачаючи у ній один із вузлових моментів, які дозволяють особі зреалізувати себе, не займаючи асоціальних позицій. Тобто тут позиція лідерства безпосередньо пов'язується з мораллю. І лідер — не порушник моральних приписів, а навпаки — їх найповніше втілення. Відступлення ж від свого громадянського обов'язку неминуче призводить і до особистої трагедії [6, с. 39].

Українська політична думка правого напрямку перш за все висувала вимогу особистого вчинку як прикладу, який надає право на лідерство, і цей вчинок повинен співвідноситись з моральними стандартами, посилювати людину як самостійного будівника власної долі.

Провідний діяч українського консерватизму В. Липинський не тільки наголошував на ролі еліти у державотворчих процесах, не менш наполегливо підкреслював визначальну роль самодіяльності громадян у процесі забезпечення функціональності суспільства. Він не поділяв погляду, в основі якого перебуває визнання патерналістського обов'язку держави. «Тільки на місцях: по селах і волостях, тільки в продукуючих класах: в селянстві, в робітництві, в культурнім працюючій поміщицтві, в технічно творчій міщанстві — виробляється й найдуться організатори держави. Забезпечити цю природню й єдине раціональну людську селекцію якнайширшою децентралізацією й якнайбільшим збереженням чистоти класового принципу — ось велике завдання будучої Української Держави» [10, с. 45]. В. Липинський не тільки не прагнув до закріплення будь-яких станових привілеїв, а радше навпаки — закликав до відкритості соціальної структури, зайняття відповідного становища залежно від особистих заслуг і якостей. «Ми хочемо аристократії, але здорової, міцної, до творчості здатної, а не штучного консервування аристократії здегенерованої і безсилої. Ми думаємо, що таку нову аристократію витворить в своїх класових організаціях кожний український клас на підставі власної класової традиції і власної класової селекції. Найкращі між хліборобами, найкращі між військовими, найкращі між робітниками, найкращі між інтелігентами, найкращі між промисловцями і т. д. — ось нова українська аристократія» [10, с. 104]. Обґрунтовуючи свої ідеї В. Липинський звертається до досвіду демократії, яка існує у США, де на його думку, демократичний республіканський лад не виявляє своїх негативних якостей тому, що пануючий американ-

ський клас спирається на стару монархічну консервативну традицію і відсутність монархії еліта компенсує зміцненням політичної влади президента. Існує відповідальна еліта, здатна приборкати емоції більшості та не дозволити демагогічним практикам стати вирішальним інститутом політичної боротьби.

Його ідеї багато в чому були не просто науково зваженими і відповідальними, сповненими тривоги за долю народу, про якого так турбуються прихильники спрощеного тлумачення демократії. Вони були більш суспільно-пророчими, могли б забезпечити уникнення багатьох соціальних і політичних потрясінь, які стали руйнівними як для апологетів максимальної реалізації безпосередньої демократії, так і для самої ідеї демократії. Суттєво випереджаючи поглядів багатьох сучасних учених: «Становище економічної і особистої незахищеності, в яке багато які незрілі демократії впровадили більшість своїх громадян, полегшило авторитаристам завдання повернення їх до влади, оскільки в таких умовах людей легко переконати, нібито «сильна рука» pomoже вернути життя в нормальне русло» [5, с. 74].

Вимога змістовної праці є, напевне, чи не основним завданням, яке ставить В. Липинський перед усіма верствами суспільства. І «перевага» еліти, на його думку, полягає насамперед у тому, що до неї висуваються набагато вищі вимоги і на неї покладаються більші обов'язки. Загалом, на думку В. Липинського, був здатний на радикальні, екстремальні дії, але не усвідомлював потреби як власних жертв, так і необхідності у провіді, який зможе забезпечити скоординовану діяльність, для збереження досягнутої державної незалежності, демократії і особистої свободи. Про неможливість і небезпеки формування держави людьми, в яких домінує психологія раба, наголошував і Д. С. Міль, зауважуючи, що характерна риса природжених рабів полягає в їхній нездатності поводитися відповідно до правил чи законів. Вони можуть робити лише те, що їм наказують та коли їм наказують. «Тож джерелом вдосконалення рабів є не самі вони, а певна зовнішня сила, натомість крок, який вони мають здійснити і який становить єдину стежку їхнього вдосконалення, — це крок від влади деспотичної волі до влади закону, їх слід навчити самоврядуванню; а самоврядування на початковій стадії означає вміння діяти на основі загальних правил. Вони потребують не силового примусу, а мудрого проводу» [13, с. 157].

Як бачимо, суть поглядів теоретика українського консерватизму цілком відповідала доктрині забезпечення свободи особи такого радикально налаштованого її апологета, як Д. С. Міль.

На важливості ваги зусиль тієї меншості, що усвідомлює особисту відповідальність за життя суспільства наголошував також Ортега-і-Гасет. У сучасній масовій свідомості набуло ваги твердження, що еліта — ворог свободи, а панування більшості — єдино можливе її втілення. Насправді картина чи не діаметрально протилежна, якщо взяти за основу визначення еліти якісний підхід, а не здобуті у будь-який спосіб владу чи багатство. Ортега-і-Гасет писав: «І немає сумніву, що найрадикальніший поділ, який можна провести в людстві, — це поділ на два типи: ті, що від себе багато вимагають і беруть на себе все нові труднощі та обов'язки, і ті, що від себе нічого особливого не вимагають, та що для них жити — це бути щомиті тим, чим вони вже є, без зусилля самовдосконалитись, тріскаючи, що їх несе течія» [14, с. 18].

У кожній нації є група, більш або менш чисельна, яка керує нацією, стоячи на чолі її політичних, організаційних установ, і витворює певні культурні, моральні, політичні та цивілізаційні цінності, які потім присвоює собі вся нація і якими ця нація живе і держиться. В. Липинський наголошує: якщо спробувати оцінити дієвість Ідеї, запропонованої національною аристократією (елітою), то тут «мірилом її сили і вартості є не її «оригінальність», «об'єктивність», «науковість», «логічність», а здатність підіймати живих, реальних людей на творчі громадські діла. Для доказу всякої соціальної теорії більше варте одне добровільно віддане за неї людське життя, ніж сотні науково написаних томів» [10, с. 117]. У такій ситуації привертає увагу думка В. Липинського щодо приреченості людської громади, яка хоче боротись, а не може витворити з себе розумної, раціональної, моральної і дисциплінованої організації; громади, що не має свого грамотного і чесного генерального штабу, який би на підставі наукових даних запропонував їй найбільш раціональні, найбільш розумні методи об'єднання [15, с. 361].

Загалом демократичний метод організації національної демократії за допомогою виборів і преси, словесної агітації та анонімних писань, на думку В. Липинського, побудований на бажанні елементів, які заліниві до економічної продуктивної творчої праці, а тому прагнуть зробити політичну кар'єру, тобто без праці, без потрібної для інших занять технічної підготовки і без будь-якого ризику «пролізти» у правителі нації та, виступаючи на тій чи іншій публічній арені, вдавати із себе лицаря,

котрий ділом і ризиком бореться за ідеали [15, с. 364]. Очевидно, що, визнаючи певну слушність аргументів В. Липинського, слід визнати їх полемічне перебільшення і радше підтримати аргументи Д. С. Міля, який вважав, що значним додатковим стимулом для того, аби кожен сам міг собі зарадити та покладатися на себе, буде ситуація, коли індивіди матимуть рівні права та не відчуватимуть, що їхній успіх залежить від того враження, яке вони справлять на чийсь почуття та настрої. Величезним злом для індивіда, а надто для класу, є ситуація, за якої вони не беруть жодної участі у функціонуванні політичного механізму та змушені стояти біля дверей тих, хто вирішує їхню долю без них, і благати. «Максимуму цілющого впливу свободи на характер індивіда можна досягти тільки тоді, коли він або є, або дуже прагне стати громадянином із такими самими правами, що й у будь-кого іншого. Проте навіть ще істотношою є та практична дисципліна, якої набуває характер внаслідок необхідності протягом певного терміну виконувати певні соціальні функції» [13, с. 175].

Складність процесу формування еліти та вагомість її функцій в умовах демократичного суспільства усвідомлюється і політичною думкою суспільств з тривалим досвідом державного життя, в якому застосовується змагальні механізми формування влади і усвідомлюється ними виразніше, можливо, через вже набутий практичний досвід, який змушує прислухатися до застережень щодо бездумного застосування поверхово-демократичних форм. Стислий виклад думок з цього питання запропонував Дж. Сарторі: «Невже політика демократії така проста і так глибоко відрізняється від решти суспільних процесів, що добір у ній зайвий, або навіть гріховний? Якщо це не так, тоді нехай моє перше аксіологічне визначення буде таке: демократія має бути системою добору конкурентних обраних меншин... Уряд, який просто поступається вимогам, просто подається, виявляється вкрай безвідповідальним урядом — урядом, що не dorостає до своєї відповідальності. Адже представницький — це не тільки відповідальний перед, а й відповідальний за» [16, с. 524–527].

В. Кучабський, ще один представник українського консерватизму, оцінюючи ставлення консерваторів до радикальних соціальних експериментів, писав цілком у відповідності до роздумів західної політичної думки, і то суттєво випереджаючи цитовані вище слова: «Ми мусимо збуджувати серед них (консервативних кіл. — І. В.) свідомість, що причинником соціальних революцій не є сам по собі анархізм нижчих, тільки щойно розклад думки і волі серед вищих суспільних верств,

який веде до занедбання ними їхніх позитивних суспільних функцій в їхній країні» [9, с. 53]. Свобода є позитивною і доцільною у контексті відповідальності індивіда як суб'єкта, а не як об'єкта, і вагому роль у гарантуванні політичного, соціально-економічного і правового поля, прихильного до свободи особи належить еліті і тим окремим її представникам, які перебирають на себе обов'язки лідерів.

Лідерські якості людини теж формуються відповідно до системи культурно-цивілізаційної траєкторії розвитку суспільства. Відносини, базовані на отриманні певного становища за рахунок владного статусу, знищують стимули до здобуття лідерського статусу за рахунок позитивних персональних якостей — моральних, інтелектуальних, професійних. У той же час цілком слухними є застереження А. Маслоу: «Багато реалізованих чи видуманих утопій покладалися на мудрого, доброзичливого, проникливого, сильного і ефективного лідера, царя-філософа. Але чи можливо на це розраховувати? Хто вибере цього ідеального лідера? Як гарантувати, що його влада не попаде в руки тирана? Чи можливі такі гарантії взагалі? Що буде, якщо лідер помре? Наскільки реальні відсутність керівника, децентралізація влади і її утримання кожною людиною і групами без лідера?» [12, с. 217–218].

Українська політична думка правого напрямку не заперечувала демократію як принцип, а застерігала перед очевидними недоліками такої форми організації державного життя через можливу небезпеку для свободи особи влади необмеженого правом натовпу, чи панування демагогів, які свою персональну тиранічну владу подають за вияв народного правління. У цьому контексті В. Кучабський застерігав також і від абсолютизації ідеї нації, від використання патріотичних гасел для маніпулювання свідомістю суспільства і, таким чином, для обмеження свободи особи, звуження можливостей її самореалізації. «Цим демократичним, а упослідженим забобою є думка, що власна народність, яку демократи ріжних відтінків тепер називають «нацією», є ніби-то найвищою вартістю на світі, так що її ніби-то треба «ставити понад усе» [9, с. 13]. Це спонукало мислителів консервативного напрямку обстоювати поєднання національного самоусвідомлення з патріотизмом та аристократизмом, наполягати на утвердженні принципу організації соціальної ієрархії таким чином, щоб найважливіші функції виконували люди найбільш талановиті, вмілі, компетентні, з позаособовими ідеалами.

Критика вад українського суспільства також зумовлювалась усвідомленням важливості дотримання жорстких моральних норм, їх

важливості для забезпечення дієвості правових норм: «Є глибоке переконання, що право й законність не можуть успішно опанувати такого громадянства, серед якого їхня авторитетність ґрунтується виключно механічними засобами кар, диктованих мертвими параграфами, тільки що здійснення правоти й законности є можливим лише на такому громадському ґрунті, який є глибоко перепоеений неписаними й неспараграфованими завітами моралі й чести» [8, ч. 2., с. 118].

Перед нами — стисло викладена суть поглядів не тільки одного з ідеологів українського консерватизму, а й усієї української політичної думки правого напрямку щодо призначення еліти та лідерів — бути вищими від загалу не за походженням, майном чи посадою, а за внутрішньою готовністю брати важку ношу на власні плечі, мати достатньо інтелектуальних, моральних і психологічних якостей, яких вимагає лідерство, і сприймати свою провідну роль не як нагороду чи засіб для особистого збагачення, а як обов'язок щодо тих, кого ведуть. І ця провідницька роль не може успішно здійснюватися виключно як зовнішня дія. Це перш за все повинна бути внутрішня, духовна акція якомога ширшого кола людей, що усвідомлюють свою відповідальність як за себе, так і за інших, незалежно від свого соціального чи посадового статусу. Очевидно, якомога повніше поширення в суспільстві таких рис не тільки ушляхетнює його, а й перетворює на надійний прихисток свободи особи, бо всі інституційні механізми щодо її реалізації і дієвості є надійними тільки у відповідній духовно-культурній і психологічній атмосфері.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що права українська політична думка розглядала проблему еліти у контексті реалізації свободи особи. Звинувачення її у надмірному акцентуванні питань еліти базуються на спрощеному переконанні, що еліта суперечить демократичним цінностям і свободі людини. Права політична думка звертала увагу на проблеми інституційного застосування демократичного принципу владарювання і пропонувала шляхи їх адекватного розв'язання, коли владні повноваження отримують особи, здатні їх коректно і компетентно реалізувати. У відповідності до її ідей, утвердження рис лідерства в середовищі політичної еліти певної національної групи паралельно виконує функцію забезпечення політичної самостійності спільноти, підвищення її політичної активності, і водночас функцію гарантування свободи особи через закріплення стандартів особистих прав і свобод.

Література:

1. Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії/Михайло Сергійович Грушевський/[передм. І. Р. Юхновського — репринт. вид.] — К.: Наук. думка, 1991. — 120 с.
2. Донцов Д. Дух нашої давнини/Дмитро Донцов. — Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1944. — 272 с.
3. Донцов Дм. Націоналізм/Дмитро Донців. Твори: у 5 т.— Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. — Львів: Кальварія, 2001. — С. 245–425.
4. Кармазіна М. С. Ідея державності у політичній думці (кінець ХІХ–початок ХХ ст.)/Марія Степанівна Кармазіна/Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. — К., 1998. — 350 с.
5. Карозерс Т. Трезвий взгляд на демократию/Томас Карозерс//Pro et Contra. — 2005. — № 1. — С. 73–80.
6. Коссак З. Проблема проводу в Івана Франка (з приводу 15-ліття його смерті)/Зенон Коссак//Студентський шлях. — 1931. — Ч. 1/2. — С. 37–41.
7. Краус В. Нігілізм сьогодні, або терплячість світової історії/Вольган Краус; пер. з нім. М. Павлюк. — К.: Основи, 1994. — 125 с.
8. Кучабський В. Вага і завдання західно-української держави серед сил східної Європи на переломі 1918/1919-го року/Василь Кучабський//Дзвони. — 1932. — Ч. 2. — С. 111–121; Ч. 3. — С. 193–204; Ч. 5. — С. 353–359; Ч. 7/8. — С. 540–553; Ч. 11. — С. 723–732; Ч. 12. — С. 783–789.
9. Кучабський В. Отверта відповідь польському консерватистові/Василь Кучабський. — Львів: Накладом видавничої кооперативи «Мета», 1932. — 236 с.
10. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею й організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 рр./В'ячеслав Липинський. — Відень, 1926. — 580 с.
11. Мартинець В. Замітки для майбутньої конференції українських націоналістів/Володимир Мартинець. — Прага, 1928. — 20 с.
12. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы: пер. с англ./Абрахам Маслоу. — М.: Смысл, 1999. — 425 с.
13. Міл Д. С. Про свободу: Есе: пер. з англ./Джордж Стюарт Міл. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — 463 с.

14. Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас//Хосе Ортега-і-Гассет. Вибрані твори/перекл. з іспанської В. Бургардта, В. В. Сахна, О. Товстенка/Хосе Ортега-і-Гассет. — К.: Основи, 1994. — С. 15–139.
15. Пахолок В. Елітизм В'ячеслава Липинського в контексті політико-трансформаційних процесів сучасної України/Василь Пахолок//В'ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці українського державотворення: матеріали Міжнар. конф., (Луцьк, 26–27 квіт. 2007 р.)/уклад. А. Г. Шваб. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. — С. 359–365.
16. Сарторі Дж. Вертикальна демократія/Джованні Сарторі//Демократія: Антологія/упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 468–532.
17. Сціборський М. Націократія/Микола Сціборський. — Париж, 1935. — 121 с.

Вдовичин И. Я. Проблема политического лидерства как инструмент реализации свободы личности

Раскрываются концептуальные подходы правой украинской политической мысли к элите и политическому лидерству как инструменту реализации свободы личности. Установлено, что лидерские черты политической элиты украинской политической мыслью рассматривались как единство моральных и интеллектуальных составляющих, так и духовно-культурной традиции. Исследовано значение роли политической элиты для конструктивного решения общественно значимых заданий.

Ключевые слова: *государство, элита, лидер, свобода, личность.*

Vdovychyn I. J. The Problem of Political Leadership as Achievement's Instrument of Realization of Individual Freedom

This article reveals conceptual approaches in the rightist Ukrainian political thought towards the elite and political leadership as instrument to achieve the realization of individual freedom. It establishes, that the leader features of political leadership in the rightist Ukrainian political thought were considered as unity of moral and intellectual components, spiritual and cultural tradition. It is researched importance of the role of political leadership for constructive solution of socially important aims.

Keywords: *state, elites, leader, freedom, individual.*

УДК 930.2:324:316.46

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІМІДЖУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА У ВИБОРЧІЙ КАМПАНІЇ

Пащенко Ю. А. ©

*Аспірантка кафедри політології Донецького національного
університету*

Феномен іміджу політичного лідера розглянуто через теорію конвертації капіталів та мережеву теорію. Автор більш докладно зупиняється на вивченні іміджів українських політичних лідерів у рамках президентської виборчої кампанії 2010 року.

Ключові слова: *методологія, виборча кампанія, імідж політичного лідера, капітал, мережа, конвертація капіталу, конвертаційне поле.*

Актуальність обраної теми обумовлена необхідністю поглибленого вивчення методологічного аналізу феномену іміджу політичного лідера у виборчій кампанії, адже методологія виступає фундаментом будь-якого дослідження. Вдало обрана теоретична концепція для аналізу тієї чи іншої проблеми постає запорукою написання вдалої теоретико-практичної наукової роботи. Тому, необхідно серйозно підходити до вибору методології при вивченні політологічних тематик.

Отже, ставимо перед собою наступну *мету* — розглянути деякі методологічні аспекти дослідження іміджу політичного лідера у виборчій кампанії, приділивши увагу теорії конвертації капіталів та мережевій теорії.

Досягнення поставленої мети можливе шляхом вирішення наступних *задач*:

— визначити сутність поняття «методологія» та розглянути основні її рівні;

— окреслити основні положення теорії конвертації капіталів та мережевої теорії, використовуючи наукові набутки вчених західної політичної думки;

— іміджі українських політичних лідерів у рамках президентської виборчої кампанії 2010 року проаналізувати за допомогою теорії конвертації капіталів та мережевої теорії.

На авторську думку, методологія дослідження — це головний фундаментальний компонент наукового дослідження. Саме через неї ми акцентуємо увагу на тих чи інших проблемах та намагаємося їх вирішити. Отже, вивчення специфіки та ролі методології в фундаментальному дослідженні постає досить актуальною темою тому, що методологія — це сукупність концептуально оформлених підходів з допомогою яких можна пояснити предмет дослідження політичної, економічної, соціальної та інших сфер життєдіяльності.

Кожна наука використовує ті підходи дослідження, які можуть допомогти саме їй у вирішенні проблематики, яка вивчається. Щодо методології політичної науки, то вона має структуру, яка складається з трьох рівнів: мегарівень (органіцизм, редукціонізм, механіцизм), макрорівень (системний підхід, структурний-функціоналізм, політекономія), мікрорівень (теорія конвертації капіталу, бігевіоралізм, теорія мереж, корпоративізм, дискурс-методологія та інші).

Такий предмет політологічного дослідження, як імідж політичного лідера у виборчій кампанії може розглядатися через один чи синтез декількох підходів. Феномен іміджу політичного лідера можна вивчати через різні політологічні методології такі, як системна, структурно-функціональна, біхевіоральну, дискурс-методологію, теорію конвертації капіталу.

Важливим аспектом загального сприйняття та оцінки політика виступає враження, яке він залишає, тобто його імідж, який є фактором, що відіграє велику роль в оцінці будь-якого соціального явища чи процесу. Значення іміджу в досягненні політичного успіху надзвичайно важливе, адже імідж — це один із механізмів дії на інших людей, можливість психологічного впливу на маси. Формування політичного іміджу може бути цілком керованим і будуватися за схемами, які змінюються в залежності від обставин. Для спеціалістів з піару спочатку потрібно знайти сильні та слабкі сторони, а потім вже займатися створенням іміджу.

Імідж політика — це образ, який спеціально формується в очах різних соціальних груп. Він виникає не спонтанно, а завдяки цілеспрямованим зусиллям, як самого лідера, так і його команди. На авторську думку, створення іміджу політичного лідера — це один із головних етапів виборчої кампанії від якого залежить успіх кандидата на виборах. Сприйняття

політичного лідера населенням країни відбувається в першу чергу через штучно сконструйований образ, який має відповідати існуючій реальності та вподобанням електорату. Головне завдання політичного іміджу полягає в доведенні до виборців інформації про суб'єктів виборчого процесу. Імідж має набір певних складових елементів і тому важливим є визначення компонентів для формування оптимального іміджу політика, який повинен підвищити його конкурентноздатність політичного лідера. У зв'язку з «персоніфікацією політики» передвиборчі кампанії перетворилися сьогодні в справжню війну іміджів і перемагає той лідер, чий імідж стає для виборців найбільш привабливим у даний момент і відповідає особливостям українській дійсності, політичній свідомості та політичній культурі громадян.

Імідж став важливою частиною виборчої кампанії тому, що відбувається процес персоналізації, тобто виборці, в першу чергу, голосують за особистість. Імідж у виборчій кампанії — це образ кандидата чи політичної партії, який склався в свідомості виборців. Ядром іміджу кандидата або партії є яка-небудь основна риса, на яку при формуванні іміджу накладаються і інші, що доповнюють і підсилюють її.

В практичній політології імідж — це, насамперед, узагальнений образ, що складається у пересічних громадян про політичні суб'єкти. Інша справа, що нині його цілеспрямовано формують іміджмейкери. Імідж (від англійського «image») — це образ ідеального та реального політичного діяча, який сформувався в суспільній свідомості.

Найбільш влучно про це поняття написано в політологічному словнику: «Політичний імідж — це своєрідне уявлення населення про ідеальне втілення тієї чи іншої соціальної ролі. Імідж політика включає такі характеристики: особистісні якості, організаторські, управлінські здібності (компетентність, вміння вести полеміку, участь у процесах прийняття рішень); характеристики, що зближують лідера з електоратом (пересічне походження, простота) тощо [1, с. 228–230].

Розглянемо спочатку основні положення теорії конвертації капіталів, а потім через призму даної теорії проаналізуємо імідж українського політичного лідера.

Значний внесок у дослідження природи капіталу зробив К. Маркс. Він виявив, що в процесі кругообігу капітал проходить через три стадії. Спочатку грошовий капітал перетворюється у виробничий, а після того, як готова продукція потрапляє на ринок, капітал перебуває у товарній

формі. Можна зазначити, що категорія «капітал» з економічної перетворюється в соціальну [2].

Через категорії «виробництво», «товар», «прибуток», «ефективність» феномен капіталу вивчали К. Менгер, А. Маршал та інші [3].

У 50–60 рр. ХХ ст. завдяки Т. Шульдзу та Г. Беккеру у вивчення феномену капіталу вводиться нова категорія «людський капітал», який означає сукупність знань навичок, здібностей, мотивацій. Тобто, освіта, знання та навички людини перетворюються також у фактор виробництва [4].

Значний внесок у розвиток теорії капіталів зробили П. Бурдье, Дж. Коулман, Р. Патнем, Ф. Фукуяма. П. Бурдье виділив і описав кілька видів капіталу. В його розумінні поняття «капітал» пов'язується не тільки з ресурсом, що приносить прибуток, але із зазіханнями індивіда на певну позицію в полі, в якому цей різновид капіталу відіграє велику роль і визнається іншими суб'єктами [5, с. 64].

Отже, основні положення теорія конвертації капіталів можна звести до наступних:

— соціум складається з різних сфер, кожній із яких відповідає свій капітал;

— капітал — це обмежений ресурс, який може накопичуватися та приносити додаткову вартість;

— цей ресурс характеризується певною ліквідністю, тобто має здатність перетворюватися в грошову форму;

— можлива конвертація капіталу, тобто обмін капіталу з одного поля на капітал з іншого поля. Причому, Бурдье стверджує, що кінцевою фазою конвертації будь-якого капіталу може бути й часто є конвертація в економічний капітал;

— існують дві форми капіталів: традиційний (фінансовий, людський, економічний, фізичний) та нетрадиційний (політичний, соціальний, інтелектуальний, символічний, функціональний, культурний, метакapітал);

— усі політичні актори характеризуються через сукупність усіх капіталів, носіями яких вони є.

Наприклад: Віктор Федорович Янукович — президент країни, який має імідж сильного лідера, доктор економічних наук, він наш земляк, бо родом із Донецька. Юлія Володимирівна Тимошенко — лідер опозиції, має імідж революціонерки (після помаранчевої революції), кандидат економічних наук.

Через те, що поведінка індивіда у політичному полі є телеологічною, то кожен політичний актор має індивідуальну стратегію конвертації капіталу та стає учасником групових стратегій. Групові стратегії можна простежити через мережу, до якої входить політичний актор, тобто через мережеву методологію.

Тепер безпосередньо перейдемо до аналізу іміджу політичного лідера.

Процес формування іміджу політичного лідера через теорію конвертації капіталів розглянемо крізь призму президентської виборчої кампанії 2010 року. Конвертаційне поле — виборча кампанія 2010. Кандидати в президенти являються гравцями, які є носіями капіталів. Імідж політичного лідера в президентській виборчій кампанії є результатом конвертації капіталів, які можуть бути в наявності у того чи іншого кандидата в президенти. Перелік та кількість капіталів у кандидатів відрізняється один від одного. Кінцевою метою конвертації капіталів являється отримання політичного капіталу у вигляді перемоги на виборах та пост президента України. Стратегії лідируючих кандидатів у президенти мали такий вигляд:

1. Ю. Тимошенко на початку виборчої кампанії мала рейтинг підтримки приблизно 20%. Базовими капіталами президентської кампанії були символічний та культурний. Проте, не відбулося вдалої конвертаційної стратегії тому, що не вистачило інших капіталів таких, як економічний, соціальний та підтримки українського населення. Вдалі образи Юлії Володимирівни не змогли переконати громадян у їх правдивості та в тому, що вони є реально працюючими. Це можна підтвердити тим, що Тимошенко зайняла друге місце у першому турі набравши 25% голосів [6].

2. Протягом президентської виборчої кампанії рейтинг підтримки лідера опозиції був найвищим серед інших кандидатів. На початку кампанії — це приблизно 30%. Маючи такі капітали як економічний, соціальний та політичний Віктор Федорович Янукович у першому турі виборів вдало конвертує їх у рівень підтримки та довіри до свого персонажу — 35%. В образі Януковича не з'явилось нічого нового, але не зважаючи на це його рейтинг виявився дійсно працюючим та переконуючим пересічних громадян у своїй першості.

3. Кандидат у президенти С. Тігіпко у президентській виборчій кампанії, маючи економічний капітал, вдало конвертував його в політичний, зайнявши третє місце та отримавши 13% голосів

у першому турі [7]. В цілому політтехнологам вдалося створити імідж політика, який виступив альтернативою з поміж образів лідируючих кандидатів — Ю. Тимошенко та В. Януковича. Тому рейтинг підтримки С. Тігіпка на початку виборчої кампанія сягала приблизно 5%, а в першому турі голосування виросла майже втричі. Потрібно зазначити, що імідж С. Тігіпка позитивно вплинув на кредит довіри та підтримки в політичному полі.

4. Рейтинг підтримки А. Яценюка на початку виборчої кампанії сягав 9%. Він являвся претендентом на отримання третього місця у першому турі [7]. Але виборча кампанія, в процесі якої було створено імідж, який не відповідає реально існуючому образу А. Яценюка, негативно вплинула на рівень підтримки кандидата в першому турі голосування — це майже 7%. Маючи економічний, функціональний та культурний капітали не вдалося конвертувати його у вдалий символічний, а потім і політичний капітали. Причиною такої ситуації можна визначити невдало сформований імідж кандидата в президенти, який не відповідав реальному наповненню його особистості.

5. Щодо В. Ющенка, то рівень його підтримки сягав дуже малих показників для того, щоб зайняти вдруге пост голови держави. Конвертаційна стратегія Віктора Андрійовича заключалася в тому, щоб зберегти себе взагалі в політичному полі. Володіючи адміністративним, функціональним та економічним капіталами йому не вдалося конвертувати його в новий реально діючий імідж лідера країни. Тому рейтинг підтримки приблизно 3–5%, що є надзвичайно мізерним у порівнянні з рейтингом інших кандидатів, не зіграв реальної позитивної ролі для подальшого знаходження в політичному полі.

Перейдемо безпосередньо до розгляду мережевого підходу та вивчення за його допомогою феномену «імідж політичного лідера».

Мережевий підхід є відносно молодим теоретичним конструктом, що отримав розвиток в 50–60-і рр. ХХ століття — саме в цей період державна політика в США почала розглядатися як продукт взаємодії бюрократичних кіл, законодавчих органів влади і представників груп інтересів. Тим не менш, становлення даного підходу відбулося в 70–80-і рр. ХХ століття в рамках європейської і американської політологічних шкіл.

На пострадянському просторі одним з першим, хто торкнувся питання мережевого підходу в політиці став Л. Сморгунів. потрібно зазначити, що його роботи орієнтуються на реалії діяльності західних

держав [9]. Спираючись на теоретичні набутки іноземних дослідників О. Дегтярьов розглядає процес прийняття рішень та роль у ньому мереж [10].

На макрорівні системної методології можна використати мережеву теорію для вивчення процесу формування іміджу політичного лідера. Предмет такого дослідження може бути: формування іміджу як процес взаємодії головних гравців у його побудові задля досягнення спільної мети. Такими акторами є самі лідери та їх найближче оточення, яких можна розглянути через плюралістичну мережу, якій притаманні горизонтальні зв'язки. Тобто у цій мережі не існує ієрархії тому, що всі учасники являються рівними у процесі формування спільного рішення з цікавлячого питання. В діяльності мережі виділяється основна мета — створення найбільш оптимального та виграшного іміджу кандидата у зазначеній виборчій кампанії задля отримання владних повноважень. Ця група акторів мають спільні інтереси, для просування та захисту яких потрібно отримати владу. Задля цього політичний лідер із цієї кооперації бере участь у виборах і змагається за пост президента країни. Інші гравці мережі взаємодіють між собою та іншими структурами залучаючи та обмінюючись при цьому різноманітними ресурсами. Формування іміджу політичного лідера у такій ситуації постає ключовим елементом виборчої кампанії. Тому головною особливістю цього процесу є комунікація як між членами мережі, так і між кандидатом та електоратом.

Внутрішні правила гри будуть розвиватися навколо іміджі різних кандидатів у президенти. Ці правила, з одного боку, матимуть формальний характер, якого дотримуються всі кандидати. З іншого боку, існує гра поза правил, в якій кандидати намагаються «потопити» один одного, в першу чергу, в очах виборців. Велику роль в цьому процесі посідає чорний піар та різні анти технології побудови іміджу. Ще один сценарій розвитку виборчої кампанії — це співробітництво, певні домовленості про розподіл правлячих постів між кандидатами після обрання голови держави.

Отже, навколо кожного кандидата у президентській виборчій кампанії 2010 року сформована мережа, яка складається із певної сукупності акторів, яких об'єднує спільний інтерес у вигляді отримання владних повноважень. Задля цього вони використовують ресурси, які є у наявності у кожного з них для побудови виграшного іміджу свого представника. Для цього залучають спеціалістів із створення іміджу, використовуючи при цьому дослідження громадянської думки. Тобто,

залучається активна комунікація з українським електоратом, щоб створити образ, який буде відповідати навколишнім реаліям.

Із усього вище сказаного потрібно зробити *висновки*. Отже, імідж — це один із механізмів, які впливають на отримання політичного капіталу у вигляді рейтингу підтримки та довіри, який являється реально працюючим на користь кандидата в президенти. Для покращення ситуації у дослідженні іміджу політичного лідера необхідно на методологічному рівні виявити пріоритетні напрямки аналізу даного предмету. Отже, на авторську думку, потрібно відійти від стандартних методологій дослідження таких, наприклад, як системна, структурно-функціональна, а більше уваги приділяти новим теоріям (дискурс-методології, теорії конвертації капіталів), бо з їх допомогою імідж лідера українського політикуму можна дослідити набагато глибше та виявити деякі приховані тенденції його побудови та його використання.

Велику роль у формуванні іміджу політичного лідера має кінцева ціль його побудови та навколишнє оточення політичного актора, який приймає участь у виборах. Тому, щоб більш повно дослідити даний феномен необхідно розглянути мережу до якої входить індивід та його взаємодії та взаємозалежність від цих соціальних зв'язків. Запропоновані рекомендації до дослідження іміджу політичного лідера, на авторську думку, відповідають саме українській навколишній дійсності, бо історично склалося, що наша еліта поділена на групи, які намагаються здобути та утримати владу у межах своєї групи.

Література:

1. Політологічний енциклопедичний словник [Упор. В. П. Горбатенко; За ред. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. — 2-ге вид. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
2. Маркс К. Капитал: Критика политической экономии: в 3 т. — М: Издательство политической литературы, 1984. — Т. 2. — 596 с.
3. Радаев В. В. Экономическая социология. — М.: Аспект Пресс, 1998. — 368 с.)
4. Капелюшников Р. И. Теория человеческого капитала//Режим доступа: <http://www.libertarium.ru/10624>.
5. Бурдые П. Формы капитала//Экономическая социология. — 2002. Т. 3. — № 5. — С. 60–74.

6. Сайт Центральної виборчої комісії. Результати голосування по Україні 1 туру виборів Президента України//Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011>.
7. Мустафин А. Сергей Тигипко: выбор после выборов//Зеркало недели. — 2009. — № 2.
8. Сохар О. Перед боем//Зеркало недели. — 2009. — № 40.
9. Сморгунув Л. Сетевой подход к политике и управлению//Полис. — 2001. - № 3.
10. Дегтярев А. А. Принятие политических решений: Учебное пособие. — М.: КДУ, 2004.
11. Деркач А. А. Политическая имиджелогия. — М.: Аспект-Пресс, 2006. — 399 с.

Пащенко Ю. А. Методологические аспекты исследования имиджа политического лидера в избирательной кампании

Феномен имиджа политического лидера рассмотрены через теорию конвертации капиталов и сетевую теорию. Автор более подробно останавливается на изучении имиджей украинских политических лидеров в рамках президентской избирательной кампании 2010 года.

Ключевые слова: *методология, избирательная кампания, имидж политического лидера, капитал, сеть, конвертация капитала, конвертационное поле.*

Pashchenko J. A. Methodological Aspects of Political Leader's Image in Election Campaign

The phenomenon of the political leader's image viewed through a converting capital theory and network theory. The author analyzes images of Ukrainian political leaders in the presidential campaign of 2010.

Keywords: *methodology, election campaign, political leader's image, capital, network, conversion of capital/capital convention, converting field.*

УДК 351.858

«МЯГКАЯ СИЛА» КАК ИНСТРУМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛОЖИТЕЛЬНОГО ИМИДЖА ГОСУДАРСТВА

Семченко О. А. ©

*Кандидат політичних наук, здобувач кафедри політології
Одеської національної академії зв'язку ім. О. С. Попова*

Аналізуються засоби і ресурси впливу, які визначають силу держави в міжнародній системі. Розглядається «м'яка сила» як інструмент формування позитивного іміджу держави, з'ясовуються чинники і способи її впровадження та дієздатності.

Ключові слова: *ресурси впливу держави, «м'яка сила», «тверда сила», позитивний імідж держави.*

Сучасна політична практика засвідчує, що для підтвердження своєї переваги державі вже недостатньо зброї, військових перемог і т. п. Сьогодні «м'яка сила», без перебільшення, є одним з головних показників могутності держави. Це, зокрема, підтверджують наукові праці таких авторів, як Дж. Най, К. Гаджиев, І. Василенко, І. Радиков, Я. Лексютіна й ін. Звідси метою даної статті є аналіз «м'якої сили» як інструмента формування позитивного іміджу держави. Досягнення даної мети пов'язане з вирішенням наступних завдань: визначити чинники «м'якої сили», з'ясувати способи її дієздатності.

Відповідно до сучасних методик, потенціал міжнародного впливу розглядається як сукупність різноманітних засобів і ресурсів, які є в розпорядженні держави для здійснення прямого й непрямого впливу на міжнародне середовище й інші держави у своїх цілях та інтересах. Основні ресурси держави — фінансово-економічний, військово-силовий, політико-дипломатичний, демографічний, міжнародний структурно-організаційний та ін. потенціали. Звичайно ж, ресурси й вплив не взаємозалежні абсолютно. Держава може мати у своєму розпорядженні якісь засоби й ресурси впливу, однак це не означає, що вона обов'язково ефективно ними розпорядиться. У той же час неефективність певних ресурсів впливу може бути замінена успішними дипломатичними діями, використанням інших інструментів впливу [1, с.84–85].

«М'яка сила» (англ. — soft power, ще один варіант перекладу — «м'яка влада») охоплює весь комплекс ресурсів і переваг держави, що існують поза «твердою силою».

Безперечним лідером у її використанні стали США. Багато американських політичних цінностей переконливо підкріплювали зовнішньополітичні ініціативи країни. «М'яка сила» стала одним із важливих факторів перемоги США у холодній війні.

Є два основні способи підвищення ефективності «м'якої влади». Перший — це здійснення різних заходів інформаційного, рекламного й пропагандистського характеру з метою поліпшення міжнародного іміджу держави. Цей спосіб містить три складові: публічну дипломатію, державну дипломатію, програми допомоги розвитку закордонних країн і надання гуманітарної допомоги.

На думку прихильників публічної дипломатії, підвищити привабливість країни можна завдяки розширенню іноземного радіомовлення, проведенню міжнародних інформаційних програм, здійсненню програм освітніх і культурних обмінів. Результати публічної дипломатії видно не відразу, однак ефективність її безперечна. Варто пам'ятати, що ефекти, отримані у результаті публічної дипломатії можуть легко затьмаритися непопулярними, визнаними іншими державами нелегітимними, зовнішньополітичними діями. Як приклад можна навести США, які «дискредитували» свою «м'яку силу» вторгненням в Ірак.

«М'якій силі» відповідає такий зовнішньополітичний курс, який буде відповідати нормам міжнародного права й не викликатиме неприйняття в інших державах. Так, наприклад, Китай проводить політику, яка не спрямована на втручання у внутрішні справи інших країн, що істотно підвищило авторитет цієї країни серед країн, що розвиваються. Керівництво цієї країни виходить з того, що «м'яка сила» підвищується, якщо держава ефективно бере участь в урегулюванні різних кризових ситуацій, міжнародних і локальних конфліктів.

Безсумнівно, що репутація держави поліпшується, якщо держава бере участь у наданні допомоги країнам світу, що сприяє не тільки налагодженню відносин між державами, формуванню позитивного іміджу держави-донора в суспільній свідомості громадян реципієнта, але й підвищенню її авторитету в міжнародному співтоваристві.

Другий спосіб підвищення ефективності «м'якої сили» — не навмисна реклама своїх досягнень, як у першому випадку, а їхнє реальне збільшення. Мова йде про розвиток національної культури й

науки, створення успішної економічної моделі, утвердження справедливого суспільства, реалізацію внутрішньої політики, що підтримується власними громадянами, проведення мирної зовнішньої політики, співробітництво з іншими державами з метою вирішення транснаціональних проблем, проведення миротворчих акцій та ін. Ці досягнення є об'єктивним показником «м'якої сили» держави.

Важливою є та обставина, що ступінь впливу «м'якої сили» держави визначається її реальною комплексною національною міццю. Її підвищення можна домогтися завдяки діяльності з поліпшення іміджевих характеристик. Завдяки цьому держава має можливість висвітити в якості привабливих свої бажані, а не дійсні досягнення.

Авторство даного терміна належить відомому американському політологу Дж. Наю, що був заступником міністра оборони США, автору всесвітньо відомої праці «М'яка сила: засоби досягнення успіху у світовій політиці», який запропонував його в 1990 р. [2, с.16]. Однак, ще в 1980-х роках Р. С. Клайн, директор Центру досліджень стратегії й міжнародних відносин Джорджтаунського університету (США) висунув формулу, призначену для оцінки сукупної державної сили: $P = (C + E + M) \times (S + W)$, тобто «державна сила = (населення й територія + економічна сила + військова сила) \times (стратегічний задум + воля до здійснення державної стратегії)». Формула ділить елементи, що визначають сукупну державну міць, на дві частини: матеріальну й духовну. А Дж. Най уже на цій основі поділив державну силу на «тверду» і «м'яку». Матеріальні елементи сукупної державної сили — це «тверда сила», а духовні її елементи — «м'яка сила».

Російські дослідники пропонують термін «гнучка влада», оскільки мова йде про рухливу владу інформації й образів комунікаційних потоків [3, с.23]. Автори пояснюють, що «гнучка влада» не означає слабості й м'якості. Мова йде про здатність досягати цілей завдяки співробітництву, а не примусу. Таким чином, автори роблять висновок про те, що влада позитивного іміджу держави — це гнучка влада. Домогтися росту впливу в сучасному світі мирними засобами набагато складніше, ніж військовими. І хоча багато урядів світу поки що більшою мірою опираються на технології твердої влади, остання дедалі поступається своїми позиціями владі гнучкій. Хоча є й інші думки. Так Н. Ільїна, навпаки, вважає, що на зміну антивоєнній риториці сьогодні приходиться наростаюча «рутинізація війни». Тобто йдеться про сприйняття війни як припустимого елемента захисту національних інтересів. Як аргумент

Н. Ільїна наводить зростаючий у сучасній політичній філософії інтерес до таких авторів, як Ф. Ніцше, О. Шпенглер, І. Ільїн, які розглядали обмежену війну як необхідний інструмент досягнення політичних, економічних і воєнно-стратегічних цілей [4, с.43–44].

У політичній лексиці словосполучення «м'який/твердий» набуло значного поширення. Так, наприклад, для традиційного військового протистояння тепер використовується термін «тверде балансування», що означає вибудовування альтернативної коаліції проти домінуючої сили, що протистоїть їй по всіх можливих напрямках — з кінцевою метою змінити баланс сил у світі. Якщо раніше словосполучення «тверда сила» — «м'яка сила» використовувалися для характеристики, як правило, зовнішньої політики держав, то тепер вони застосовуються й у сфері внутрішньої політики [5].

Т. Бергер, досліджуючи «м'яку силу» Японії в Азії, виявив три групи її факторів: економічний вплив, членство в міжнародних регіональних інститутах та імідж Японії серед сусідніх країн [6, с.26].

Як відзначають дослідники, саме по собі володіння привабливою культурою, поведінка громадян країни відповідно до загальноприйнятих моральних норм, ведення мирної зовнішньої політики не є свідченням наявності у такої держави «м'якої сили». Дійсно, у науковій літературі даний термін використовується для опису таких держав, як сучасні Швейцарія, Швеція й Норвегія, які мають певний міжнародний авторитет. Однак у такому випадку мова йде лише про мирні, передбачувані, надійні держави — членів світового співтовариства, що мають позитивний імідж [6, с.23].

На думку І. Радікова і Я. Лексютіної, поняття «міжнародний імідж» і «м'яка сила» варто розмежовувати. Так деякі держави, маючи міжнародний імідж, у той же час не оперують «м'якою силою». Під «м'якою силою» у даному випадку розуміється створення, культивування певних цінностей і норм, власної політико-економічної моделі й поширення, популяризація їх за межами національних кордонів. Виходячи із цього варто вважати, що «м'якою силою» володіють ті держави, які здатні запропонувати власну систему суспільно політичних цінностей (або нормативно-ідейний комплекс) і претендують на провідну роль у світовій політиці, статус центру сили.

Прикладами таких держав є США, Радянський Союз і Китай, а в сучасний період — США і Китай. Однак, дослідники вказують на те, що зовнішньополітичні амбіції цих держав ґрунтувалися на «твердій силі» [6, с.23]. «Як одна зі світових держав, Китай повинен брати

на себе в справі захисту миру в усьому світі міжнародну відповідальність, що необхідно нести великій державі. А для цього Китай повинен, поряд зі збільшенням «твердої сили», приділяти ще більше уваги зміцненню «м'якої сили». Особливо, коли на планеті існує асиметрія щодо «твердої сили», Китай повинен створити надійну опору для того, щоб зберігати справедливість у світі, підвищувати силу свого впливу у світових справах і створювати сприятливу міжнародну обстановку. Щоб забезпечити мирну й стабільну міжнародну обстановку, необхідно поглиблювати дослідження стратегії будівництва й розвитку «м'якої сили» Китаю» [7, с.154].

Взагалі, на китайський досвід «м'якої сили» варто звернути особливу увагу й от чому. Китайська політична еліта веде дуже гнучку й тонку політику відносно країн Заходу. На відміну від української політичної еліти, китайська еліта всіляко підкреслює свою готовність дотримуватися встановлених правил. Слід зазначити, що Китай вкладає величезні фінансові засоби у формування свого іміджу як дружньої держави. Китай веде активну пропаганду сучасних добутків китайської художньої культури (особливо кінематографу). Експансія китайських товарів, що привела до закриття в США і Європі тисяч підприємств, подається як нормальна «ринкова» конкуренція, а доступність цих товарів робить їх звичною частиною споживчого кошика західного покупця. Твердженню позитивного іміджу Китаю сприяє й стрімко зростаючий внутрішній ринок збуту, що дозволяє КНР позиціонувати себе як відкриту для Заходу країну «необмежених можливостей». Китай намагається не вступати із країнами Заходу у відкриті конфлікти й суперечки з питань міжнародної політики (виключення — проблема Тайваню), а діє закулісними методами, підкреслюючи свою зосередженість на вирішенні внутрішніх завдань, насамперед економічних. Правильно поводять себе й представники великої китайської діаспори за кордоном, які не намагаються стверджувати власну ідентичність за рахунок «інших».

Така «м'яка» політика Китаю привела до того, що імідж Китаю на Заході набагато привабливіший, ніж імідж України або Росії. І це при тому, що у Китаю відсутня демократія й він поступово перетворюється на економічну, політичну й військову супердержаву.

Власником «м'якої сили» Дж. Най уважає і Євросоюз, якому у своєму рейтингу відводить друге місце. Дж. Най уважає привабливою ідею Євросоюзу щодо інтеграції європейських держав. Напевно, так міркував і Нобелівський комітет, що удостоїв Євросоюз Нобелівської премії миру

2012 р. Генеральний секретар Ради Європи Торбьєрн Ягланд із цього приводу заявив: «ЄС протягом 60 років вносив вклад у просування миру й примирення, демократію й захист прав людини в Європі. ЄС «допоміг перетворити Європу з континенту війни в континент миру. ЄС відновив Європу після Другої світової війни й привніс стабільність у колишні комуністичні країни після падіння Берлінської стіни в 1989 році» [8].

Успіх іміджевих технологій і можливість їхнього ефективного застосування як інструмента «м'якої сили» визначається тим, наскільки вдало вдалося підібрати потрібні механізми й визначити адресатів Дж. Най уважає, що рівень «м'якої сили» визначається здатністю країни ефективно використовувати для поширення свого впливу й одержання підтримки у світі культурні ресурси. На відміну від «твердої сили» з її військовими, економічними й політичними складовими, «м'яка сила» експлуатує привабливий образ країни й використовує засоби, які його створюють [2, с.34].

Нещодавно Дж. Най у співавторстві з колишнім першим заступником держсекретаря США Ричардом Армітиджем зробили доповідь для Центру стратегічних і міжнародних досліджень США, у якому ввели до обігу нове поняття «розумна сила». «Розумна сила» — це синтез двох понять «твердої сили» і «м'якої сили». Американські автори вважають, що застосування однієї із цих сил у відриві від іншої не дасть бажаного результату. «Розумна сила» — це раціональний розподіл наявних ресурсів між «м'якою» і «твердою» силами. «Розумна сила» дозволяє погоджувати різні інтереси, що існують у світі. Автори думають, що замість того щоб вкладати величезні капітали у боротьбу з тероризмом і бойові дії в Іраку, набагато вигідніше з економічної точки зору фінансувати відповідні міжнародні організації й установи. Це дозволить залучити до глобальних проектів цілий ряд інших держав. Як слідує з доповіді, зміст «розумної сили» полягає й у здатності забезпечити взаємодоповнююче функціонування різних джерел «м'якої сили», які діють незалежно друг від друга, тому що не залежать від держави. Маються на увазі приватний бізнес, громадянське суспільство (публічна дипломатія), двосторонні угоди й декларації, взаємодії й консультації по лінії різних установ, у тому числі й неурядових організацій. Відповідно до логіки «розумної сили» «тверда сила» може застосовуватися тільки в умовах міжнародного консенсусу, як підкріплення «м'якої сили» [9, с.174–175]. Привабливими моментами «розумної сили» є миротворчість й урегулювання міжнародних конфліктів без допомоги «твердої сили».

Автори доповіді виділяють п'ять напрямків, на яких, на їхню думку, варто зосередитися американському уряду: 1) зміцнення старих політичних міждержавних альянсів і формування нових; пошук партнерів і формування міжнародних інституціональних структур різного призначення; 2) глобальний розвиток, що розглядається як надання гуманітарної, медичної, освітньої, економічної й технологічної підтримки найбільш нужденним у ній країнам «третього світу» самостійно й через міжнародні інститути; 3) публічна або суспільна дипломатія, пов'язана з розширенням гуманітарних обмінів між США й іншими країнами; 4) коректування механізмів економічної інтеграції, що повинне базуватися на ефективній діяльності міжнародних фінансових установ, орієнтованих на допомогу країнам і заохочення економічного розвитку країн, що активно розвиваються; 5) технології й інновації в контексті забезпечення глобальної енергетичної безпеки [9, с. 177–178].

Отже, засоби й ресурси впливу визначають силу держави в міжнародній системі. У світовій політиці категорія сили має значення в тому випадку, якщо вона дає можливість державі впливати на інші країни з метою досягнення своїх цілей. Характер джерел впливу може з часом мінятися. Одним з таких інструментів впливу є створення й просування позитивного іміджу країни як компонента її «м'якої сили», заснованої на привабливості цінностей і культури націй.

Привабливість «м'якої сили» можна пояснити тим, що її здійснення відбувається без використання зброї. Використовувати механізми «м'якої сили» набагато престижніше для держави, ніж вдаватися до інструментів «твердої сили». Тому не випадково провідні держави світу прагнуть до того, щоб включити «м'яку силу» у свій арсенал.

Література:

1. Мельвиль А. Ю. Российская внешняя политика глазами экспертного сообщества/М. В. Ильин, Б. И. Макаренко, Е. Ю. Мелешкина, М. Г. Миرونюк, В. М. Сергеев, И. Н. Тимофеев//Полис. — 2009. — № 4. — С. 84–99.
2. Най Дж. Гибкая власть/Дж. Най. — Новосибирск — М.: ФСПИ «Тренд», 2006. — 224 с.
3. Василенко И. А. Имидж России: Концепция национального и территориального брендинга/И. А. Василенко, Е. В. Василенко, А. Н. Льюлько. — М.: Экономика, 2012. — 360 с.

4. Ильина Н. Россия: проблемы политической социализации молодежи (сравнительный анализ)/Н. Ильина//Мировая экономика и международные отношения. — 2011. — № 8. — С. 43–51.
5. Казанцев А. А. Россия и постсоветское пространство: перспективы использования «мягкой силы»/А. А. Казанцев, В. Н. Меркушев//Полис. — 2008. — № 2. — С. 122–136.
6. Радиков И. «Мягкая сила» как современный атрибут великой державы/И. Радиков, Я. Лексютина//Мировая экономика и международные отношения. — 2012. — № 2. — С. 19–26.
7. Цзайци Лю. «Мягкая сила» в стратегии развития Китая/Лю Цзайци//Полис. — 2009. — № 4. — С. 154.
8. Нобелевскую премию мира получил Евросоюз [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rus.newsru.ua/world/12oct2012/nobel11.html>
9. Столетов О. В. Тренды трансформации властных отношений в мировой политике: smart power?/О. В. Столетов//Полис. — 2009. — № 4. — С. 174–175.

Семченко А. А. Мягкая сила как инструмент формирования положительного имиджа государства

Анализируются средства и ресурсы влияния, определяющие силу государства в международной системе. Рассматривается «мягкая сила» как инструмент формирования положительного имиджа государства, выясняются факторы и способы ее внедрения и дееспособности.

Ключевые слова: *ресурсы влияния государства, «мягкая сила», «жесткая сила», положительный имидж государства.*

Semchenko O. A. The «soft power» as a tool for creating a positive image of the state

Analyzes the influence of money and resources that determine the strength of the state in the international system. In particular, the «soft power» as a tool for creating a positive image of the state. The factors of «soft power», figure out a way to increase the «soft power.»

Key words: *resources of the state, «soft power», «hard power», a positive image of the state.*

УДК 327.8

МАНІПУЛЯТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ПОЛІТИЧНОЇ МОВИ

Найчук А. А. ©

*Магістрант Інституту політології та права НПУ імені
М. П. Драгоманова*

Аналізується маніпулятивний потенціал політичної мови та механізми реалізації даного функціонального аспекту.

Ключові слова: *політична мова, маніпуляція, політична рефлексія, маніпулятивні технології мови, політичний міф, політична метафора, ланцюгова констатація.*

Постійно зростаюча роль політики на світовій арені, перебування її у центрі уваги засобів масової інформації, залучення громадян до виборчого процесу, а відповідно, загострення конкуренції між політичними силами задля отримання більшої кількості електорату, що досягається шляхом ефективного впливу на людську свідомість та формуванні громадської думки зумовили інтерес до проблеми визначення потенцій імпліцитного впливу політичної мови.

Сучасні тенденції державотворення призвели до використання мови як засобу комунікативного впливу на соціальні маси. Політика — це, в першу чергу, боротьба за владу, в якій переможцем виступає той, хто володіє краще комунікативною зброєю. Грамотне використання політичної комунікації дозволяє впливати на політичний процес, боротися суб'єктам за реалізацію своїх інтересів і домагатися поставлених цілей шляхом здобуття і отримання влади. Взаємозв'язок мови та влади дає можливість нам говорити про існування маніпулятивних потенцій політичної мови, які відповідають за організацію імпліцитно модифікованих висловлювань, характерних тій чи іншій конкретній ідеології.

Актуальність розгляду маніпулятивної складової функціональних критеріїв політичної мови підтверджується широкими рамками досліджень акцентованих на даній дефініції. В межах наукового генезису питання маніпуляції у мові акселерувало процес формування численних шкіл з власним категоріальним апаратом, методологічною базою та багатовекторними результатами. Серед відомих науковців які здійснили

значний доробок у розвиток концептуального виміру маніпулятивності політичної мови слід виокремити Н. Хомського, А. Шаффа, Т. Белта, Е. Касірера, Г. Лассуела, Р. Сквіра, Д. Лакоффа, О. Дугіна, С. Кара-Мурзу, серед вітчизняних дослідників потрібно виокремити праці Л. Нагорної, О. Петренка та О. Білого.

Головною метою роботи є виявлення закономірностей функціонування механізмів реалізації маніпулятивної функції політичної мови в сучасному демократичному суспільстві. Реалізації поставленої мети підпорядковане виконання таких завдань:

встановити маніпулятивні ознаки імплементації маніпулятивного потенціалу мови в соціально-політичний діалог;

визначити директиви та сфери використання маніпулятивного критерію політичної комунікації;

охарактеризувати методи та механізми реалізації маніпулятивних якостей політичної мови.

В рамках власних функціональних аспектів, політична мова створюється для визначених цілей і покликана закріпити в суспільстві найбільш важливі принципи, смислові та естетичні установки. Дане явище впливає на звичайну мову, створюючи систему соціальних кодів, визначає рамки суспільної поведінки, виховує людей в характерній системі цінностей, розподіляє моральні пріоритети. На основі даного креативного потенціалу, політична мова існує не тільки як прозоре, відкрите для усіх сфер суспільних інституцій інформаційне поле, але й як один з найголовніших засобів, володіння яким надає можливість політикам впливати на суспільство. Тому у сучасному житті одним із найбільш поширених механізмів соціального контролю стало маніпулювання.

Отже, з одного боку мова існує, як система знаків, яка є засобом людського спілкування, мислення та пізнання світу. З іншого виступає важливою функцією — управління людською поведінкою. Тому мова є найбільш дієвим фактором серед усіх технологій маніпулювання. Відтак мова одночасно виступає як засобом, так й середовищем комунікації. Маніпулювання суспільною свідомістю відбувається за допомогою мови, яка виконує не тільки функцію передачі інформації, але й відображення дійсності, а значить і формування свідомості. Незаперечним є те, що об'єкти навколишнього світу не тільки знаходять відображення спочатку у свідомості, а потім у мові, але і формуються свідомістю під впливом мови. Філософ А. Шафф вважає, що «дійсність формує мову, яка в свою чергу формує нашу картину дійсності» [6, с. 123].

Мова здійснює вплив на мислення, пізнавальну діяльність та свідомість людини, а значить може використовуватися в цілях політичного впливу на особистість, може сприяти чи перешкоджати виробленню та засвоєнню ідеологічних концепцій. Кожний політичний текст чи висловлювання — це не тільки повідомлення про якісь події чи ситуації, але й імпліцитне обґрунтування владного інтересу суб'єкта, повідомлення орієнтоване на те, щоб викликати бажану поведінкову реакцію з боку об'єкта впливу. Іntenція політичного тексту полягає в направленості на реалізацію певного результату, як правило, на переконання аудиторії. Таким чином, політична мова завжди включає інтерпретацію світу, приховані оцінки реальних та можливих подій. Політичні ідеї та владні відносини фіксуються у мовній формі, тому невід'ємною функцією політичної мови є конструювання рамок політичної практики, здійснення маніпулятивного впливу на суспільну свідомість.

У політичній сфері можливості мови знаходять своє відображення у політичних міфах та стереотипах, у політичній пропаганді та рекламі, а також використовується засобами масової інформації. Своєрідним прикладом маніпулятивної суті політичної мови є політичний міф, на якому ґрунтується мовний вплив на аудиторію в політиці.

Американський дослідник Г. Лассуел досліджуючи методологію маніпулятивного контролю, досяг значного успіху у встановленні закономірностей ролі слова в пропаганді на основі технічних механізмів. Автор розробив новітню методику семантичного аналізу тексту, що дало змогу повноцінно дослідити значення термінів, лозунгів та доктрин, в контексті сприйняття їх людьми. Таким чином, значні можливості в підборі потрібних мовних конструкцій забезпечують створення політичної фікції — популістського міфу, що знаходить своє відображення у політичній мові [4, с.100–101]. Як відзначив німецький дослідник Е. Касіер, розглядаючи маніпулятивну діяльність владно-пропагандистського апарату фашистської Німеччини, інформаційна функція політичної мови була викоренена «магічною» функцією ідеологічного нав'язування: «Магічне слово не описує речі або відношення між речами, воно прагне виробляти дії і змінювати явища природи. Такі дії не можуть здійснюватися без розвинутого магічного мистецтва. Тільки маг або чарівник здатен управляти магією слова, тільки в його руках вона стає могутньою зброєю» [4, с. 101].

Політична міфотворчість є усвідомленою і походить від того чи іншого лідера, ідеолога або групи яка представляє політичну силу. Сучасний

політичний міф направлений на створення ілюзорної реальності, яка є вигідною для суб'єкта, що має інтенцію здійснити маніпулювання. Нові політичні міфи не виникають хаотично та спонтанно, навпаки вони є обдуманим штучним утворенням і створюються у відповідності за тими ж правилами, як і будь-яка «сучасна зброя» [5, с. 58–69]. Кожна влада або політичний рух створює цілу низку міфів для своєї легітимізації, а значить і виправдання свого існування. Маніпулятивна функція міфу відводить йому важливе значення у сфері політики.

В основі виникнення міфу, лежить відсутність повної інформації некомпетентність людини у характері тих чи інших політичних подій. В результаті чого, інформація висвітлена у міфі не може бути перевірена об'єктом впливу, що призводить до неможливості встановлення істини. Якщо дійсність не відповідає маніпулятивній інформації її починають прилаштовувати під утопічність міфу. Сприяє міфотворчості те, що ЗМІ акцентують увагу на політичних подіях, у яких більшість людей ніколи не приймала безпосередньої участі, тому суспільство не має достатньої інформації та не в змозі оцінити реальне політичне та економічне становище. Багато випадків використання міфів, задля впливу на свідомість людей можна знайти, як в історії, так і в сучасних політичних перипетіях. Прикладом слугує зовнішня політика США, яка в теорії, за переконаннями американської еліти спрямована на збереження миру та демократії у всьому світі, а на практиці, їхня ліберальна ідеологія втілюється у кровопролитні війни в Іраку, Афганістані та Лівії.

Особливо широкого використання міфи набули у передвиборчій боротьбі. У своїх кампаніях значна кількість політичних сил використовує міфи політичної та загальнокультурною направленості. За допомогою міфів можна апелювати до психіки виборців. Влучно висловився про дані технології політичного маніпулювання Р. Сквір, назвавши міфи «гарячими кнопками»: «Один раз натиснувши ці кнопки, я знаю, що отримаю виборців. Я зачіпаю їх емоції» [3, с. 87]. Приклад такого явища мав місце і на теренах України, коли багато ідей підтриманих емоційно налаштованим суспільством під час подій «помаранчевої революції» не було втілено у реальність.

Значні можливості мови як інструменту впливу в політичній сфері знайшли своє втілення, поряд із політичними міфами, в політичних стереотипах — спрощених уявленнях про соціальне чи політичне явище, яке має яскраве емоційне забарвлення і не витікає з власного досвіду. Частково, за допомогою сформованих суб'єктами політики стереотипів,

людина створює псевдо реальність, яка допомагає їй сприймати та впорядковувати інформацію і орієнтуватися у ситуації. Стереотипи, які постійно нав'язуються громадськості, поступово починають виконувати функцію соціальних моделей поведінки. Лінгвістичний аспект функціонування міфологічних та стереотипних конструкцій став метою дослідження американського дослідника Д. Лакофа. Він зумів поєднати когнітивну лінгвістику з політичним аспектом маніпулювання, ввівши в англійську наукову літературу нові поняття «Metaphorical Common Sense» та «Radial Categories» [18, с. 5–11]. Д. Лакоф порівнявши ідеологічну парадигму конкуруючих партій, дійшовши висновку, що політика кожної з них базується на різних системах стереотипів, які визначають закономірності функціонування тої чи іншої політичної сили.

Значно зросла роль мови, як одного з головних інструментів влади, в результаті розвитку засобів масової інформації. В сучасному світі можливості інституту ЗМІ необмежені. Виконуючи ряд важливих функцій, в тому числі інформаційну, телебачення, радіо, Інтернет та друковані засоби є головним джерелом світосприйняття. Як результат, через ЗМІ можливе здійснення політичного маніпулювання, формування стереотипів та моделей поведінки, нав'язування категоріям ідеологічного забарвлення, поширення їх реклами та пропаганди, нарешті, реалізація волі суб'єктів політичних відносин та легітимізація діяльності правлячої еліти.

За допомогою великої кількості механізмів впливу на людську свідомість, представники політичної еліти можуть корегувати реальність у вигідній для себе інтерпретації та реалізовувати свою волю на глобальному рівні. Цікавий приклад такої маніпуляції інформацією мав місце під час Другої Світової Війни у 1941 році. За різними історичними джерелами, У. Черчилль, намагаючись залучитися союзом та цілковитою підтримкою США, завдяки роботі розвідки «підкинув» американцям сфабриковану інформацію про плани фашистської Німеччини по вторгненню в проамериканські країни Південної Америки. Потім у своїх промовах та офіційних зверненнях через ЗМІ лідер Великої Британії акцентував увагу на підроблених даних, висвітлюючи їх як незаперечні факти реальності [10, с. 33].

Загалом, щоб зрозуміти, яким чином політична мова має такий значний вплив на суспільство, формуючи його світобачення та соціальну поведінку, слід розібрати структуру даної інституції. О. Дугін

у своїй праці «Філософія політики» стратифікував структурну основу політичної мови та етапи її реалізації [2, с. 393]. Політичну мову він умовно поділяє на декілька рівнів. Перший рівень — найбільш загальні та основоположні елементи конкретної політичної системи зосередженні в ідеологічному відгалуженні політичної мови. Ідеологія представляє собою граматику та морфологію мови, містить схеми принципів та правил на основі яких будується політичне висловлювання.

Другий рівень політичної мови прагматичний, пов'язаний з методологією втілення та пропаганди. Тут мова іде про зіставлення реальних політичних дискурсів на основі ідеологічної платформи. Будуючи політичне висловлювання відносно того чи іншого соціального явища, носій політичної мови опирається на ідеологію. На даному рівні пропаганда політичної мови може здійснюватися різними шляхами. Для тоталітарних режимів характерна концентрація всіх функцій у руках правлячої еліти, гіпертрофований розвиток вертикальної комунікації [7, с. 388]. За таких умов використання та пропаганда ідеологічної термінології проходить відкрито. В лібералізмі ж, ідеологія укорінюється не через призму прямолінійної пропаганди, а шляхом натяків, підказок, пропозицій здійснити самостійний вільний вибір. Такий різновид політичного впливу отримав назву «soft ideology» [2, с. 395].

Нарешті, третій рівень, характеризується синтезом політичної мови з повсякденною мовою, який відбувається шляхом відмови від політичної термінології, фронтальної і очевидної пропаганди, та трансформації очевидності потенціального в очевидність реального.

Схематично схожу періодизацію реалізації маніпулятивного потенціалу політичної мови зобразив американський дослідник Т. Белт. Знаменником процесуальної стратифікації в його концепції виступає важливий елемент мовного інструментарію — політична метафора. Науковець сформулював три власних гіпотези на основі часових рамок абсорбції інформаційного послання завуальованого метафоричною одиницею:

— гіпотеза засвоєння: індивідууми, які сприймають інформацію, що містить метафори, через певний проміжок часу здатні відтворити більше тематичного матеріалу, ніж ті, до яких інформація була адресована без метафоричного забарвлення;

— гіпотеза асиміляції фрейма: індивідууми, які сприймають політичний текст з метафорами, що активують визначений фрейм, як своєрідний архетип соціальної діяльності, будуть використовувати

даний фрейм при обговоренні значущих фактів обумовленої тематики частіше, ніж ті представники соціуму, які не отримували політичного повідомлення з модифікованими метафорами;

— гіпотеза формування судження: нарешті, тон фрейма змодельованого метафорою, після сприйняття ключового імпліцитного повідомлення інформаційного потоку, буде впливати на мислення та інтерпретацією подій індивідуумом відповідаючим заданому тону чином [1, с. 86–90].

В кожній політичній системі існує домінуюча політична парадигма, яка визначає прояви влади у сфері мови. В різних типах суспільства ми маємо справу з релігією, традицією, ідеологією, але в будь-якому випадку існує парадигма, що визначає правлячу, загальновизнану політичну мову, характерну для того чи іншого етапу, що знайшло своє вираження в понятті «конформізм політичної мови».

Конформізм «політичної мови» — це зовнішня сторона політизації суспільства. Він існував завжди, і кожен соціум орієнтувався на систему, яка в термінах ліберальної «soft ideology» називається «нормами політичної коректності» [18, с. 106]. Головною ознакою пануючої політичної мови є імпліцитне маніпулювання свідомістю мас. Коли через утопічну реальність на суспільство здійснюється вплив, що створює ілюзію залучення у виборчий процес. У США, не зважаючи на проголошені демократизм та толерантність у відношенні до різних думок, існує суворо визначена зона конформізму. Все нонкомфорне, що не входить до цих рамок, ізолюється «більш ліберально і непомітно» ніж у інших політичних системах. Замість домінації однієї загальноприйнятої думки та ідеологічного джерела, тут встановлюється домінація двох поглядів, між якими можна зробити вибір. Однак, на думку О. Дугіна, ця, на перший погляд, амбівалентність політичних переконань виникає із однакової ідеологічної основи. Як республіканці, так і демократи формують свої ідеї на основі однієї парадигми, маніпулюючи тільки формами висвітлення своєї політичної програми [2, с. 400–402]. Таким чином вибір здійснюється між різними версіями конформізму.

Критичну позицію по відношенню до маніпулятивної діяльності політичної еліти США займає Н. Хомський. Він вважає, що вся американська політична система побудована на основі впливу та контролю над людською свідомістю, де раціональна діяльність викоренена технологіями навіювання. Свідомо визначенні правлячим класом позиції американського народу, видаються за «демократичний

вибір». Таким чином, «soft ideology» є ніщо інше, як форма фальсифікації демократії та прихований тоталітаризм [11, с. 108; 16, с. 146]. Н. Хомський зазначає, що як тільки справа доходить до підняття питання, щодо базових елементів політичної мови США, в гру вступають класичні репресивні методи, замасковані під виглядом лібералізму [9; 15]. Загалом головний критик американського імперіалізму присвятив значну кількість власного літературного доробку розвіюванню стереотипів американської демократії. Зокрема, загальну картину нівелювання існуючої ліберальної доктрини презентує агресивне твердження щодо діяльності політичної та економічної еліти в напрямку фільтрування комунікативного потоку, сортування інформації доступної для різних прошарків соціального середовища та визначення меж залучення суспільних мас до участі у політичному процесі [12, с. 4].

Маніпулятивні технології контролю за суспільними масами за допомогою політичною мови відіграють домінуючу роль у побудові та регуляції комунікації між владними інститутами та суспільством. Імплицитний вплив шляхом мовного функціонування має місце як в умовах становлення ідеології тоталітарного режиму, так і в кондиціях легітимізації демократичної влади. Великий діапазон активної маніпулятивної методології відкриває нові горизонти у реалізації владної інтенціональності суб'єктів політичного процесу на різноманітних соціально-політичних акціях.

Одна з методик деформації традиційних векторів політичного процесу через політичну мову — «розвішування ярликів», що здійснюється в рамках номінативної функції політичної метафори. Така діяльність здійснюється з цілю акселерації використання даних метафоричних алгоритмів в активному політичному словнику суспільства, шляхом впливу на почуття і підсвідомість соціуму і направлена на критику опонентів чи змалювання подій у вигідному спектрі, навіть без приведення раціональних доводів. Яскравими прикладами популярної мовної технології виступають ярлики «імперія зла», що використана президентом США Р. Рейганом для надання боротьбі з Радянським Союзом в роки Холодної війни відтінку релігійного протистояння [4, с. 106]. Продуктивно методика «мовної номінації» застосовується і у боротьбі за політичну владу на внутрішній арені, в тому числі під час пропагандистських виборчих кампаній. Яскравим прикладом може слугувати термін «сім'я», який використовувався представниками нового демократичного політичного крила часів «перебудови» проти політичної

групи, що підтримувала Б. Єльцина [4, с. 107]. Контекст використання даної метафори передбачав синонімізацію політичної сили з своєрідним мафіозним кланом. Дещо схожий асоціативний метафоричний ланцюг мав місце і в атмосфері політичної боротьби в рамках незалежної української держави. Відома метафора «любі друзі» широко застосовувалася в нонконформістському дискурсі опозиційних, на той час, сил стосовно команди президента України В. Ющенко для виклику сатиричних почуттів у суспільства відносно внутрішньої кадрової структури владного апарату.

На одному рівні з використанням номінативних потенції політичної мови знаходиться й застосування евфемізмів. Сучасний глобальний політичний дискурс став дієвим полем для використання даних семантичних трансформацій політичного слова. Ключова ідея вжитку складних за своєю структурою політичних евфемізмів полягає у стратегії підміни опису функціональних проявів реально існуючого політичного середовища словесними конструкціями, що у своєму далекому семантичному значенні відповідають сутності дескриптивного процесу та репрезентують його під сфабрикованим кутом зору впливаючи на емоційне та смислове сприйняття подій суспільством. Специфіка даного лінгвістичного явища полягає у заміні слів з негативними асоціаціями елементами нового політичного словникового запасу. Для прикладу, «війна» у новому світлі постає як «конфлікт», «наступ» замінено «операцією», «біженці» стали «переселенцями», а «бомбардування військово-промислового комплексу ворогуючої країни» — «гуманітарною інтервенцією» [4, с. 105].

Дані лінгвістичні трансформації — це не просто окремі за своєю семантичною основою слова і поняття, а великі мовні утворення з точно вимірним ефектом впливу на свідомість. Оперуючи такими дієвими механізмами політична мова продуктивно використовується компетентними суб'єктами соціально-політичного процесу. На основі номінативної та евфемістичної функцій політичної мови існує загальна риса даного соціально-політичного феномену — адаптація політичних ярликів та перманентна асоціативна реакція у суспільства на дескриптивні конструкції [13, с. 7].

Розвиваючи тему метафоричного інструментарію у функціонуванні політичної мови слід виокремити гіпостазування як методику, що грає значну роль в маніпуляціях словами і поняттями. У філософському трактуванні дана категорія означає притаманне ідеалізму приписування

самостійного існування абстрактним поняттям, а в контексті політичної лінгвістики — піднесення в ранг самостійного існуючого об'єкта, що в дійсності являється, лише властивістю, відношенням до чогось [4, с. 108]. Гіпостазування підриває здатність до рефлексії, аналізу наслідків власних рішень. Сформовані в рамках даного процесу мовні конструкції несуть тільки безпідставне експліцитне навіювання, не будучи при цьому підкріплені якимись статистичними даними чи науково-емпіричним підтвердженням і своїм перманентним використанням перевертають сутність політичних понять.

Інший дієвий інструмент здійснення маніпуляції через політичну мову — використання у дискурсі «перформативних висловлювань», як виконують функцію бажаного впливу на реципієнта мовлення. Організація даного виду побудови дискурсу передбачена науковими рамками теорії лінгвістичних актів, розробленої представниками Оксфордської школи лінгвістичної філософії Дж. Остіном, Дж. Серлем, П. Стросоном, Г. Грайсом [8, с. 28]. Специфіка перформативних одиниць мовлення проявляється у їх існуванні поза межами важливої функції політичної мови, а саме здійснення тверджень та опису політичної реальності. Сутність перформативних висловлювань полягає у імпліцитній реалізації інтенції мовця через мовленнєвий опис дії, що забезпечує вплив на аудиторії і має потенціал для широкого застосування в мовних маніпулятивних технологіях [8, с. 29].

Дієвий спосіб мовних маніпуляцій, що стабільно присутній під час пропагандистської комунікації і деформує змістовність інформаційної функції політичної мови — «ланцюгові констатації» (першоджерело подає як «grounded statements») [14, с. 83]. Експлікація даного концепту полягає у структурному дослідженні мотиваційної складової політичного висловлювання. Якщо презентація думки через дискурс має цілісний системний характер, створюються передумови для функціонування теорії «граматики мотивів» розробленої К. Бурком. Власну концепцію автор пояснює взаємозв'язком комунікативних елементів, що виражають мотивацію діяльності: «В круговому висловлюванні стосовно мотивів, ми мусимо мати якесь слово що називає дію (вказує на те, що мало місце в думці чи вчинку), інше слово, що визначає кондиції (основу дії, ситуацію, в якій вона з'явилася), також ми маємо ідентифікувати що за особа чи тип особи (суб'єкт дії) здійснив вчинок, що він використовував (засоби) і на який результат сподівався (мета)» [14, с. 83]. Синтез даних понять в єдиному мовленнєвому акті допоможе зрозуміти як слова та

словосполучення набувають характерної форми і функції формувати особливі інтерпретації ситуації, що пов'язує ідеологію з маніпулятивним впливом. Ключова ідея «ланцюгової констатації» в умовах ведення дискурсу, полягає у акцентуванні дескриптивних характеристик на одному із структурних елементів, що викликає систематизацію семантичних значень решти одиниць. Варіативність мотивацій викликана процесом формування інших елементів комунікативного акту центральним терміном, що пояснює авторитарність характеру даного домінантного знаменника висловлювання і вказує на інтенціональну складову імпліцитної стратегії ведення діалогу суб'єктом політичної пропаганди. Підкреслення одного із наведених системних компонентів подачі інформації радикально змінює тенденцію сприйняття та розуміння ситуації. Для прикладу, змодельємо елементарну політичну подію: представник опозиції у парламенті, розкритикувавши пасивну політику власної партії, перейшов у владну коаліцію з метою приймати активну участь у розбудові власної держави. В залежності від того, яку структурну основу вислову підкреслити при репрезентації даної інформації, зміниться уся схема когнітивного засвоєння тексту. Якщо взяти за основу дію (перехід з однієї політичної сили до лав іншої) — політик може бути зображений як «перебіжчик», що зрадив свої політичні ідеали і виборців, якщо зробити акцент на умовах вчинку або суб'єкту дії (опозиціонер партії з пасивним відношенням до державних реалій) — новина може сприйматися як підстава для критики опозиційної партії, парламентарії якої не беруть активної участі у державотворчих процесах, і до того ж, не здатні налагодити порядок у кадровій структурі, що свідчить про відсутність продуктивної взаємодії і недоцільності перебування у законотворчому апараті, і нарешті, зміщення акценту уваги на мету суб'єкта висловлювання (приймати участь у розбудові держави) — виставляє депутата у вигідному світлі «борця за майбутнє держави», якому не байдуже благополуччя суспільства і який будь-що намагається відпрацювати надане йому парламентське крісло. Отже, концепція побудови політичного висловлювання, в залежності від предмету, зображення створює суттєвий потенціал для здійснення маніпулятивного впливу.

Інший важливий механізм політичного навіювання в рамках функціонування мовних потенцій — «сила вихідної висловленої тези» («force of the opening thesis statement»), описаний Д. Джозефом. В рамках даної методики, адресат мовлення, сприймає весь наступний

зміст повідомлення через призму емоційного забарвлення початкового твердження [17, с. 15]. Особливо така методика актуальна для друкованого дискурсу, коли назва або заголовок неадаптованого тексту накладає відтінок на подальше сприйняття ідейного забарвлення прочитаного. Аналогічна ситуація характерна і для мовлення, коли перша домінантна теза детермінує подальший хід смислового навіювання.

Іншим прикладом мовної маніпуляції може слугувати розрив зв'язку між словом і предметом зображення, що супроводжується деформуванням конформістської політичної мови і інтеграції у загальнонаціональний політичний дискурс слів девіантної мовної системи. На основі, регресивної тенденції руйнування існуючої мови, в політичну лексику впроваджуються численні слова-амеби, які виступають не тільки як запозичення іншомовного походження, але й неологізмами без етимологічного характеру і не пов'язані з конкретною реальністю, що дозволяє використовувати їх у будь-якому контексті [4, с. 94–97]. Такі слова руйнують смислові конструкції функціонуючої мови, замінюючи існуючі мовні одиниці з чітко визначеною семантичною структурою, власним не встановленим етимологічним значенням, що відкриває широкі можливості для маніпулятивної діяльності.

Проте, варіативна методика здійснення маніпулятивного впливу, не можлива без відповідних інструментів реалізації, специфічних інформаційних каналів через які ведеться презентація та відповідна імпліцитна модифікація адресованих повідомлень. Важливий компонент функціонування маніпулятивних характеристик політичної мови — засоби масової інформації. Дана інституція виступає ключовим джерелом розповсюдження інформації, що надає їй необмежених прав у виборі, інтерпретації та висвітленні різноманітних подій. Таким чином, ЗМІ володіють неймовірним потенціалом маніпулятивного навіювання і завжди використовуються у пропагандистській діяльності та фундаменталізації ідеології. Тому результативне функціонування усіх механізмів впливу політичної мови на людську свідомість можливе за допомогою нестримного та глобального прогресу ЗМІ. Виконуючи інформаційну функцію вони доносять до широких соціальних мас новини з різних куточків світу, саме тому від їхньої оцінки подій, напряду залежить сприйняття та відношення суспільства до тих чи інших новин. Інформаційні агентства служать здійсненню мобілізаційної функції, яка спонукає людей до політичних дій або ж до свідомої бездіяльності. Як результат, інформаційний світ — це ідеальне середовище для роз-

повсюдження політичних міфів, створення політичних стереотипів та здійснення впливу елітарних суб'єктів на об'єкти політичного процесу.

Висновок. Девальвація тоталітарного арсеналу експліцитного впливу владних інстанцій на суспільство через монополію державного режиму на насильство з метою тотального контролю та шляхом відкритої пропаганди направленої на синхронізацію поведінкових архетипів та кодифікацію політичних стереотипів детермінувала апробацію інноваційних теоретичних технологій маніпулятивного характеру в рамках суспільно-політичних комунікативних процесів. Дана тенденція стала основою трансформації функціонального потенціалу політичної мови з модернізацією якостей саме маніпулятивних потенцій комунікативної площини. Проаналізувавши структуру та способи реалізації політичної мови, можна зробити висновок, що даний комунікативний феномен один з наймогутніших засобів політичного маніпулювання, який використовує широкий спектр методик та технологій. Цільове призначення варіативних можливостей полягає у здійсненні вагомого впливу на свідомість громадськості, формування стереотипів поведінки, переконання, політичних поглядів та світобачення.

Маніпулятивний функціональний аспект політичної мови став дієвою зброєю у руках суб'єктів політичного процесу під час конструювання соціально-політичного діалогу, що стало основою для стратифікації суспільства на різні верстви на основі рефлексій політичної мови. Політична еліта, як суб'єкт політичного процесу, оперуючи мовою реалізовує свою волю та імпліцитно нав'язує свої інтереси суспільним групам. Як результат, вдало побудована послідовність висвітлення ідейного забарвлення політичного дискурсу визначає результат політичної конкуренції владних прошарків громадянського суспільства та сприяє легітимізації діяльності діючої державної верхівки. Таким чином, маніпулятивні технології контролю за суспільними масами за допомогою політичною мови відіграють домінуючу роль у побудові та регуляції комунікації між владними інститутами та суспільством.

Характерний вплив шляхом мовного функціонування мав місце як в умовах експліцитного пропагандистського становлення ідеології тоталітарного режиму, так і в кондіціях імпліцитної інформаційної легітимізації демократичної влади в процесі формування громадянського суспільства з чітко визначеним вектором демократизації соціально-політичних відносин. Маніпулятивний потенціал політичної мови фундаменталізувався на основі реалізації у комунікації різноманітних мовно-маніпулятивних

технологій: застосування евфемізмів, розвішування ярликів гіпостазуванні, використанні у дискурсі перформативних висловлювань та ланцюгової констатації, мовної міфологізації та метафоризації інформації, цілеспрямованої деструкції опозиційного ідеологічного дискурсу. Такий великий діапазон активної маніпулятивної методології відкриває нові горизонти у реалізації владної інтенціональності суб'єктів політичного процесу на різноманітних соціально-політичних акціях. Як результат, навіть в умовах демократичних канонів перманентна маніпуляція інструментальним потенціалом політичної мови стабілізує єдиний конформістський дискурс з імпліцитною імплементацією характерної ідеологічної парадигми.

Література:

1. Будаев Э. В., Чудинов А. П. Зарубежная политическая метафорология. Монография. — Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т., 2008—248 с.
2. Дугин А. Г. Философия политики/А. Г. Дугин. — М.: Арктогея, 2004. — 616 с.
3. Егорова-Гантман Е., Плешаков К. Политическая реклама. — М.: Центр политического консультирования «Никколо М», 1999. — с. 240
4. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием./С. Г. Кара-Мурза. — К.: Орианы, 2006. — 528 с.
5. Кассирер Е. Техника современных политических мифов//Вестник Московского университета. Сер.18. Социология и политология. — 1990. — № 2. — с. 58–69.
6. Лукашанец А. А., Михневич А. Е., Щербин В. К. Общество — язык — политика. - Минск: Высшая школа, 1988. — 224 с.
7. Панарин А. С. Философия политики. Учебное пособие для политологических факультетов и гуманитарных вузов. — М.: Новая школа, 1996. — 424 с.
8. Ушакова Т. Н., Павлова Н. Д. Слово в действии. Интент-анализ политического дискурса/Т. Н. Ушакова, Н. Д. Павлова. — СПб.: Алетейя, 2000—316 с.
9. Хомський Н. Гегемонія или боротьба за виживання: стремление США к мировому господству/Ноам Хомский; пер. с англ. Илья Харламов. — М.: СТОЛИЦЫ-ПРИНТ, 2007. — 464 с.

10. Цыганов В. В. Информационные войны в бизнесе и политике: Теория и методология/В. В. Цыганов, С. Н. Бухарин. — М.: Академический Проект, 2007. — 336 с.
11. Achbar M. Manufacturing consent: Noam Chomsky and the media: the companion book to the award-winning film by Peter Wintonick and Mark Achbar. — Montreal: Black Rose Books, 1994. — 264 p.
12. Barsamian D. Chomsky N. Propaganda and the public mind. Conversations with Noam Chomsky. — London: Pluto Press, 2001. — 252 p.
13. Beard A. The Language of Politics. — Routledge, 1999. — 136 p.
14. Brock B., Huglen M. Klumpp J. and Howel S. Making Sense of Political Ideology: The Power of Language in Democracy. — M: Rowman & Littlefield, 2005. — 149 p.
15. Chomsky N. Hegemony or Survival: America's Quest for Global Dominance. — Henry Holt, LLC, 2004. — 301 p.
16. Gardner H., Kobtzeff O. The Ashgate Research Companion to War: Origins and Prevention — MPG Books Group, 2012—578 p.
17. Joseph J. E. Language and politics. — Edinburgh University Press, 2007 —170 p.
18. Lakoff G. Moral politics: What Conservatives know that Liberals don't. — The university of Chicago Press. Chicago and London, 1996. — 413 p.

Найчук А. А. Манипулятивный инструментарий политического языка

Анализируется манипулятивный потенциал политического языка и механизмы реализации данного функционального аспекта.

Ключевые слова: *политический язык, манипуляция, политическая рефлексия, манипулятивные технологии языка, политический миф, политическая метафора, ценная констатация.*

Naychuk A. A. Manipulative tool of political language

This article deals with manipulating potential of political language and mechanisms of investigated functional aspect realization.

Keywords: *political language, manipulation, political reflection, manipulating technologies of language, political myth, political metaphor, rounded statements.*

УДК 327.5 (477)

ВІД МИКИТИ ХРУЩОВА ДО ОЛЕКСАНДРА ЛУКАШЕНКА: СИСТЕМНІ ПРОЯВИ ПОЛІТИЧНОГО ВОЛОНТАРИЗМУ

Смірнова В. О.[©]

*Кандидат педагогічних наук, викладач кафедри політології,
соціології і соціальної роботи Національного технічного
університету України «Київський політехнічний інститут»*

У статті здійснено спробу розгляду системних проявів політичного волонтаризму як невід'ємної ознаки персоніфікованого авторитарного політичного режиму на прикладі вивчення діяльності Микити Хрущова й Олександра Лукашенка.

Ключові слова: *волонтаризм, М. Хрущов, О. Лукашенко.*

Проблематика дослідження політичного волонтаризму залишається вкрай актуальною й цікавою як для науковців, так і для усіх, хто цікавиться політикою, вже не одне десятиріччя. Причому, наукові та публіцистичні підходи до тлумачення феномену волонтаризму за цей час змінювалися неодноразово від суто негативістських до нейтральних та позитивно забарвлених. Дуже часто подібні оціночні «коливання» щодо визначення політичного волонтаризму як особливого явища життя суспільства і функціонування держави безпосередньо залежать від того, діяльність якого саме з політичних та/або державних діячів аналізується в якості волонтаристської, а також від особистісних уподобань самого дослідника. Власне у політичний, а значно пізніше, у політологічний лексикон на просторах СРСР (і відповідно, країн СНД після 1991 року) поняття «волонтаризм» увійшло у другій половині 60-х років минулого століття та було пов'язане з ім'ям такої неоднозначної постаті як Микита Хрущов. Якщо вести мову про сучасні дослідження проявів політичного волонтаризму у пострадянських країнах, то найчастіше в наукових та публіцистичних розвідках зустрічається ім'я Олександра (Аляксандра в білоруському варіанті) Лукашенка. Отож, виходячи із завдань актуальності та практичної важливості вивчення проблематики проявів політичного волонтаризму, на переконання автора, значимим

уявляється здійснення порівняльного аналізу волонтаристської діяльності М. Хрущова та О. Лукашенка.

Відтак, метою цієї статті є розгляд системних проявів політичного волонтаризму як невід'ємної ознаки персоналізованого авторитарного політичного режиму на прикладі аналізу діяльності Микити Хрущова й Олександра Лукашенка. Досягненню означеної мети сприяло розв'язання наступних дослідницьких завдань: 1) визначення базових ознак прояву політичного волонтаризму у державній діяльності; 2) спроба висвітлення «сильних» і «слабких» сторін проявів та наслідків політичного волонтаризму у діяльності М. Хрущова; 3) дослідження основних характеристик проявів волонтаризму у політичній діяльності О. Лукашенка.

При підготовці представленої статті були використані авторитетні вітчизняні енциклопедично-довідкові видання останнього десятиріччя («Політична енциклопедія», «Енциклопедичний політологічний словник», «Україна: політична історія. XX — початок XXI століття»); праці авторитетних дослідників А. Авторханова, Ф. Бурлацького, М. Восленського, присвячені аналізу сутнісних ознак радянського режиму; а також роботи вітчизняних і російських науковців, у яких розглядаються актуальні проблеми сучасного політичного розвитку.

Волонтаризм у політиці, за визначенням авторів «Політологічного енциклопедичного словника» (2004 р. в.; за редакцією Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка), — це «позиція суб'єкта політики, згідно з якою головним фактором досягнення поставленої мети є воля, особисті прагнення та політичні наміри» [1, с. 91]. Головними ознаками волонтаризму у політиці Т. Мельник називає: тотальність волі єдиного політичного інституту, неможливість вільного політичного спілкування через відсутність політичного дискурсу (монологізм); ігнорування воління інших людей, які не поділяють певних поглядів; орієнтація, в основному, на методи силового нав'язування волі, панування вольових аргументів у політиці; прихований від громадськості характер тлумачення політики, залаштункова боротьба у чільних партійних та державних структурах, прихований політичний вплив, маніпуляція свідомістю мас [1, с. 91]. Можна стверджувати, що домінування перелічених вище характеристик у політичному житті, що призводить до фактичного нівелювання політичного дискурсу, до знищення відкритої і демократичної політичної конкуренції, до ліквідації інститутів

громадянського суспільства, означає наявність у політиці тієї чи іншої держави ознак системного прояву політичного волюнтаризму.

Більшість дослідників проблематики політичного волюнтаризму погоджуються з тим, що період радянської історії з 1958 по 1964 рр. коректно охарактеризувати не просто як авторитарне правління М. Хрущова, але й яскравий, хрестоматійний системний прояв окресленого соціополітичного феномену. Втім, необхідно зауважити, що цей системний прояв політичного волюнтаризму є вкрай неоднозначним, а його науковий і неупереджений аналіз вимагає якомога повнішого висвітлення і «сильних», і «слабких» сторін волюнтаристського правління М. Хрущова.

Так, серед безперечних і відносних «плюсів» хрущовської доби варто відзначити наступні. По-перше, незважаючи на безумовний суб'єктивізм у прийнятті найважливіших політико-управлінських рішень, М. Хрущову вдалося уникнути небезпеки повернення до часів «культу особи». Отже, як підкреслює вітчизняний науковець В. Баран, «... посилення авторитарних тенденцій не призвело до встановлення його [Хрущова — В.С.] особистої диктатури» [2, с. 877]. Радше за все, за часів правління Хрущова не відбулося трансформації волюнтаристського владарювання в одноособову диктатуру найвищого партійного і державного керівника внаслідок добре засвоєних радянською номенклатурною верхівкою «сталінських уроків». Адже й світоглядне переродження самого Хрущова, що обумовило процеси розвінчання й осудження «культу особи», було логічним наслідком «добраго засвоєння» цих «уроків».

По-друге, незважаючи на очевидну імпульсивність і непередбачуваність як одні з найбільш сутнісних рис і самої особистості радянського очільника, і його волюнтаристської діяльності на державній ниві, не можна не відзначити силу його характеру. Так, за словами відомого вченого-советолога А. Авторханова: «На відміну від нинішніх керівників Кремля Хрущов все ж таки мав волю до рішення. «Волюнтаризм» і «суб'єктивізм» його виявлявся у безкінечних заходах, які час від часу суперечили один одному та які були спрямовані на пошуки рішень гострих проблем. Він їх розв'язував, але не вирішував. Але їх не вирішили і люди, які скинули його» [3, с. 106]. Отже, волюнтаризм Хрущова — це не просто надзвичайно суб'єктивізована, особистісно забарвлена політична діяльність першої особи держави, але й політика особи з чітко вираженими вольовими якостями, переконаної у власній

правоті та здатної переконувати у ній інших. Як приклад, варто згадати візит Хрущова до США у вересні 1959 р., коли радянському керівникові вдалося здобути прихильність американців завдяки власній ширій активності, простоті у спілкуванні, винахідливості і нехай подекуди грубому гуморові. Відтак, можна вести мову про вольові якості, з одного боку, та особистісну привабливість радянського керівника, з іншого, як важливі риси волонтаристської політики Хрущова.

По-третє, саме завдяки особистій волі радянського керівника були прийняті одні з найважливіших за всю історію існування СРСР політико-управлінські рішення, наслідки яких ми відчуваємо так чи інакше і досі. Передусім — це розвінчання і засудження політики «культу особи» сталінських часів та здійснення політики «відлиги» у внутрішній політиці та спроб зниження градусу конфронтації у зовнішньополітичних відносинах, насамперед з США. Тому Хрущова вітчизняні і зарубіжні дослідники називають безпосереднім ініціатором такої політики, без якого ані «відлига», ані десталінізація не могли б відбутися. Так, російський вчений Б. Пядишев, визначаючи найвидатніших осіб ХХ століття, по праву відносить до них й радянського керівника. Науковець переконаний, що «цим (ХХ з'їздом та «відлигою») радянське суспільство і світ зобов'язані Микиті Хрущову» [4, с. 6]. Саме завдячуючи волонтаризму Хрущова був даний поштовх лібералізації (нехай й обмеженій) радянського тоталітарного режиму, за його особистої ініціативи почалася перша хвиля (друга хвиля — це вже друга половина 1980-х років) системної реабілітації репресованих у сталінські часи.

Фактично персонально прийнятими радянським керівником рішеннями стали такі ключові кроки, як: 1) 1957 р. — засудження «антипартійної групи» найбільш одіозних сталіністів В. Молотова, Л. Кагановича, Г. Маленкова та інших; 2) 1961 р. — виніс тіла Й. Сталіна з Мавзолею у Москві — один з найбільш символічних жестів епохи; 3) кінець 50-х — початок 60-х років ХХ століття — «культурна відлига» в СРСР (побачили світ художні твори антисталінського спрямування, насамперед, літературні праці О. Солженіцина, О. Твардовського, кінофільми П. Чухрая, М. Хуцїєва та інших). За словами А. Авторханова: «... Хрущов — вбивця бога КПРС, Сталіна. Хрущов фізично знищив верхівку НКВС, він політично знищив сталінське Політбюро, він зачинив концтабори, він на двох з'їздах партії і від імені партії він викрив не тільки Сталіна, але й всю злочинну систему його владарювання про-

тягом трьох десятиліть. Звідси — розкол у світовому комунізмі і початок духовної емансипації в СРСР» [3, с. 92].

Розглядаючи негативні прояви і наслідки волонтаристської політики Хрущова, необхідно зауважити, що їхні витoki багата в чому криються у самій природі радянського політичного режиму загалом та у природі радянської номенклатури як квазіеліти зокрема. Якщо вести мову про родові риси радянського політичного режиму (тоталітарного за часів Сталіна та такого, що почав трансформацію у бік авторитарного за правління Хрущова), то варто відзначити, перш за все, наступні. Це беззаперечне переконання у необхідності абсолютного характеру влади: тільки влада і виключно влада має право приймати всі найважливіші рішення — про економічну і соціальну політику держави, про визначення необхідного рівня освіти і культурного розвитку громадян, про зовнішньополітичну стратегію розвитку країни. Як зауважує відомий російський дослідник радянського режиму М. Восленський: «Жодного разу впродовж двох томів своїх мемуарів Хрущов не ставив під сумнів цей стереотип» [5, с. 190]. До того ж, абсолютизація влади та заперечення її розподілу на три гілки мали наслідком не тільки безальтернативне панування єдиновладдя в СРСР, але й безапеляційне вторгнення влади у сфери приватного — особисте життя громадян, царину науки, літератури, кіно, образотворчого мистецтва.

Окреслюючи характерні ознаки радянської номенклатури, слід зазначити, що ключові з них були сформовані ще за часів Сталіна і залишалися затребуваними режимом до розпаду СРСР. Серед таких рис: беззаперечна (формальна, зовнішня та щира, особистісна) відданість передусім верховному правителю і режиму особистої влади в цілому; талант виконавця, що не роздумує і не піддає сумнівам жодного наказу керівництва; «принципова безпринципність» у політиці, жорсткість (а часто — і жорстокість, що доходить до бездушся) [3, с. 92]. Власне, окреслені риси радянської номенклатури були визначальними при відборі найвищих партійних кадрів, отож не дивно, що Хрущов до вересня 1953 р. цілком відповідав названим критеріям. Окрім того, радянська номенклатура була тим середовищем, в якому людині-одиначці було дуже важко, а частіше — неможливо просунутися. Отже, і Хрущов також тривалий час був частиною номенклатурної групи «васалів» найвищого «сюзерена» — Сталіна, що не могло пізніше не позначитися на його діяльності в якості нового найвищого і найпершого «сюзерена». У цьому, зокрема, полягають витoki волонтаризму в СРСР як системного явища.

Таким чином, на час приходу на посаду Генерального секретаря КПРС Хрущов був цілком сформованим типовим радянським номенклатурником найвищого рангу, для якого здобуття влади — це найбільша вдача колишнього «васала», переконаного у тому, що персоніфіковане єдиновладдя є безальтернативним шляхом державного розвитку. Тому волонтаризм у політиці став цілком логічним і природним наслідком самої суті радянського режиму, а Хрущов, згідно з влучним зауваженням одного з перших радянських політологів Ф. Бурлацького, «... вважав природним і нормальним, що невелика група керівників, перш за все Перший секретар ЦК партії, володіють монополією для вирішення усіх питань життя суспільства» [6, с. 175]. Іншими словами, волонтаризм Хрущова був системним явищем радянського режиму загалом, хоча це і не виключає впливу на політику радянського очільника й суто особистісних чинників.

Якими ж були найбільш суперечливі і неоднозначні державно-управлінські «новації» Хрущова, які можна охарактеризувати в якості волонтаристських? По-перше, це вкрай непослідовна і несистемна політика. Як зазначали люди з найближчого оточення радянського керівника, зранку вони мали справу з одним Хрущовим, в обід — з іншим, а ввечері — з третім. Тому не дивно, що за часів його правління відбулася ротація представників найвищого рангу номенклатури, основною особливістю якою стала відсутність будь-яких критеріїв кадрового відбору, окрім персональної волі Першого секретаря. Винятками стали тільки «вічний» А. Мікоян та «залізний ідеолог» М. Суслов. Як правило, партійні кар'єри за часів Хрущова робилися і руйнувалися карколомно: сьогодні ти директор радгоспу, а завтра — міністр СРСР (звичайно, якщо спромігся сподобатися «Головному»); і навпаки. Скажімо, і сам Хрущов став жертвою власної «імпровізаційної» кадрової політики, перетворившись за один день з першої особи держави в пенсіонера. А. Авторханов так вкрай критично охарактеризував стиль правління Хрущова: «Його постійна непостійність, його дивовижний дар хаотичного імпровізатора, його хворобливий свербіж нескінченно організовувати і реорганізовувати, його владна безоглядність, помножена на його невдачливість і недбалість, його небезпечна балакучість, його безпідставна амбітність знати все, бачити все, робити все самому, його підступність у дружбі і самовпевненість у політиці, — це тільки деякі риси настільки багатого, яскравого, динамічного характеру Хрущова» [3, с. 93].

Безумовно, наведена розлога цитата є надто суб'єктивною оцінкою волонтаристського стилю правління Хрущова, втім навіть вказані вище емоційні оцінки діяльності радянського очільника, на нашу думку, цілком влучно окреслюють найбільш показові її риси. Так, наприклад, сам Хрущов визнавав, що він не розбирався ані в сучасному (йому) образотворчому мистецтві, ані в сучасній літературі, ані в сучасній музиці, що аж ніяк не заважало йому розгромити виставку художників-авангардистів, засуджувати Б. Пастернака та молодих поетів. «Основна проблема Хрущова полягала в тому..., що цьому надзвичайно мужньому й активному політичному діячеві не вистачало ні мужності, ні освіти, ні знань для того, аби стати ще і політичним мислителем», — пише М. Восленський [5, с. 191–192]. Відтак, другою «слабкою» стороною волонтаристської політики Хрущова був його низький загальний (а тим більше як для керівника такого рівня) культурний й освітній рівень, що можна також характеризувати як системне явище, адже для представників радянської номенклатури покоління Хрущова це була типова ознака. Зрозуміло, що волонтаризм державного діяча як людини не дуже освіченої стає загрозою для соціокультурного розвитку суспільства в цілому.

Так і не дістали однозначних оцінок наступні реформаторські кроки Хрущова: кампанія освоєння цілинних земель; спроби перегляду ключових принципів управління промисловістю і сільським господарством; обмеження деяких привілеїв номенклатури; проголошення утопічної ідеї побудови комунізму в СРСР за 20 років та інші. Усе це стало наслідком волонтаризму як системного і цілком природного для радянського режиму явища, з одного боку, та авантюризму, непослідовності і хаотичності у діях, обмеженості самої особистості Хрущова, з іншого. Отож, не дивно, що згодом почав складатися новий культ — культ самого Хрущова. Власне цей системний, але водночас і хаотичний волонтаризм радянського керівника і погубив його державницьку кар'єру. «Хрущов настільки став самовпевненим, уявив себе настільки незамінним, що робив те ж саме, за що критикував Сталіна: він почав управляти партією і державою, обминаючи не тільки Президію ЦК, але, що страшніше за все, через голову Секретаріату ЦК», — зауважує А. Авторханов [3, с. 93].

Хрущов як типовий представник традиційного патріархально-селянського світогляду до свого останнього дня був упевнений: патріарх (тобто він сам) має ніким і нічим не обмежене право розпоряджатися як долями окремих людей, так і долею країни, його думка є єдино правильною, а він — непогрішимим у своїх діях. Таким чином, ще однією

ознакою волонтаризму хрущовської доби можна назвати авторитарно-патріархальний стиль правління. М. Восленський пише: «Це типовий прояв авторитарно-патріархальної політичної культури, вочевидь, так і не був подоланий її найбільш демократичним і, може бути, найбільш вільнодумним представником — Хрущовим» [5, с. 176].

До того ж, сам радянський очільник при цьому вибудував таку систему взаємовідносин всередині вищого прошарку партійної номенклатури, що спричинила до нього ставлення останніх не як до патріарха й авторитета, а як до «вискочки» та «самодура». Іншими словами, Хрущов як породження номенклатурної системи, продовжуючи цілком природну для неї волонтаристську лінію, став її жертвою внаслідок своєї неординарності. Радянський керівник своїми найбільш кардинальними кроками виходив за рамки правил, прийнятих номенклатурною системою, навіть не розуміючи того, кидав їй своєрідний виклик, відповіддю на який і став «тихий переворот» 1964 р. — примусовий відхід Хрущова з політичної авансцени.

Не менш яскравий приклад вияву волонтаризму як системного явища дає дослідникам вже найновітніша історія — політичний шлях незмінного з 1994 р. президента Республіки Білорусь Олександра Лукашенка. Власне, більшість дослідників вказує на спадковість державницького курсу сучасної Білорусі від номенклатурних традицій радянських часів, а політичне довголіття Лукашенка пояснюється незмінною ностальгією білоруського суспільства за епохою «великої держави», яку «розвалили її вороги». Навіть творення суто національної, себто білоруської моделі державної ідеології та її наукове обґрунтування — це є свідченням наслідування (безумовно, неповного і специфічного) радянської державницької моделі з її неодмінними авторитарно-волонтаристськими засадами управління. Специфікою білоруської моделі державної ідеології є обґрунтування необхідності посилення президентської (арбітражної) гілки влади [7, с. 41]. «Президентські повноваження досить широкі та торкаються, сутнісно, всіх напрямів організації і здійснення державної влади: реалізація виконавчої влади; участь у законодавчому процесі; формування судової системи; організація і формування держапарату. На цих засадах у науковій літературі отримало певне визнання уявлення про президентську владу в контексті напівпрезидентської республіки як про четверту владу», — зазначають білоруські дослідники-конституціоналісти [7, с. 174].

Побудова такої специфічної конституційно-політичної моделі стала наслідком реалізації політичної волі виключно однієї людини — О. Лукашенка. А вже відразу після того, як Лукашенко обійняв посаду президента Білорусі, він енергійно взявся за трансформацію всієї державної системи. Протягом перших двох років свого президентства Лукашенку вдалося значно скоротити повноваження парламенту, значно посилити жорсткість вертикалі виконавчої влади, фактично ліквідувати вищість рішень Конституційного суду РБ, зробити «ручним» Центрвиборчком. У цих початкових та подальших кроках президента Білорусі яскраво виявилися ознаки волонтаризму, що цілком природно впливають з характеру Лукашенка. Вітчизняні дослідники О. Гринкевич та О. Чередниченко підкреслюють: «У О. Лукашенка спостерігається величезна потреба у контролі над подіями та людьми, завдяки чому з'являється вкрай необхідне та важливе для нього почуття задоволення... Разом з тим проглядається й потреба у схваленні, бажання одержати підтримку від громадян, що поєднується з відчуттям неусвідомленої тривоги» [8, с. 127].

Лукашенка можна охарактеризувати також як фанатика, для якого головне — це влада, що має компенсувати усі потреби його гіпертрофованого «Я», урівноважити його діяльну натуру. Саме цими соціопсихологічними властивостями особистості білоруського президента можна також пояснити специфічний — системний характер його волонтаристської управлінської діяльності. Причому, відмінністю Лукашенка від інших одіозно авторитарних президентів країн СНД полягає у тому, що в його політичному курсі досить визначеною є чітка ідеологічна лінія, яку він послідовно проводить. При цьому особлива увага приділяється ідеологічному вихованню молоді, середня та вища освіта в державі є вищою мірою ідеологізованими. «Ми повинні вести свою пропагандистську, виховну, ідеологічну роботу», — переконаний Лукашенко [8, с. 123]. Таким чином, ідеологізований характер політичної системи Білорусі робить і прояви волонтаризму у національній політиці та державному управлінні системними явищами.

Політичне життя у Білорусі, починаючи з середини 90-х років минулого століття, концентрується навколо діяльності президента, а особисті соціальні, економічні, політичні і культурні уподобання глави держави справляють вирішальний вплив на ключові процеси життя країни. Окрім того, провідною ідеєю державної ідеології РБ є твердження про головну роль держави у політичному й економічному житті людей, держави,

яку очолює «суворий, але справедливий керівник», що повинен чесно ділити усе суспільне багатство, жорстко контролювати всі соціальні процеси, захищати державу від крамоли [9, с. 411].

Отже, не дивно, що Лукашенка часто називають харизматиком, «генієм натовпу» з точки зору його впливу на пересічних громадян, «простий люд», а, з іншого боку, він усе ще залишається «директором радгоспу» у своїх діях, ставлячи у незручне становище своїх іноземних колег (на наш погляд, у цьому випадку простежується паралель з неоднозначною моделлю поведінки Хрущова). Відзнакою волонтаристської політики Лукашенка є те, що білоруський президент відчуває потребу у постійній підтримці його діяльності народом, чим можна пояснити низку референдумів другої половини 1990-х років, різні політичні кампанії 2000-х років. З іншого боку, Лукашенка по праву належить до політиків, які «зробили себе самі», і відповідно користуються за це додатково повагою з боку громадян як особи з надзвичайно розвиненими вольовими якостями і вартою пошани біографією, що характеризує багатьох очільників держав з персоніфікованим типом авторитарного політичного режиму.

Безумовно, проблема розгляду системних проявів волонтаризму є значною ширшою, аніж представлений у цій статті аналіз його прикладів. Зокрема у подальших дослідженнях основна увага при висвітленні проблематики системних проявів волонтаризму у контексті вивчення персоніфікованих авторитарних режимів має бути зосереджена на розгляді ролі політичної волі при здійсненні державної влади на пострадянському просторі.

Література:

1. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
2. Україна: політична історія. XX — початок XXI ст./Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. — К.: Парламентське вид-во, 2007. — 1028 с.
3. Авторханов А. Г. Технология власти/А. Г. Авторханов.//Вопросы истории. — 1993. — № 2. — С. 92–119.

4. Пядышев Б. Кто правил XX веком: тираны, светлые гении или расчетливые политики?/Б. Пядышев.//Международная жизнь. — 1999. — № 12. — С. 3–23.
5. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза/М. С. Восленский. — М.: «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. — 624 с.
6. Бурлацкий Ф. М. Вожди и советники: О Хрущеве, Андропове и не только о них.../Ф. М. Бурлацкий. — М.: Политиздат, 1990. — 384 с.
7. Основы идеологии белорусского государства: Учебник для вузов/Под ред. С. Н. Князева, С. В. Решетникова. — Минск: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2004. — 690 с.
8. Гринкевич О., Чередниченко О. Феномен Олександра Лукашенка. (Політична біографія президента Білорусі)/О. Гринкевич, О. Чередниченко.//Політична думка. — 2000. — № 2. — С. 112–130.
9. Політична енциклопедія/Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2012. — 808 с.

Смирнова В. О. От Никиты Хрущева к Олександру Лукашенку: системные проявления политического волюнтаризма

В статье предпринята попытка рассмотрения системных проявлений политического волюнтаризма как неотъемлемого признака персонафицированного авторитарного политического режима на примере изучения деятельности Никиты Хрущева и Александра Лукашенко. Ключевые слова: *волюнтаризм, Н. Хрущев, А. Лукашенко.*

Smirnova V. O. From Nikita Khrushchev to Oleksandr Lukashenko: system manifestations of political voluntarism

The article makes an attempt to consider the systemic manifestations of political voluntarism as the integral sign of the provisioning of the authoritarian political regime on the example of study of Nikita Khrushchev and Alexander Lukashenko.

Keywords: *voluntarism, N. Khrushchev, A. Lukashenko.*

УДК 323.2

ІНСТИТУТИ РЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТНИХ ВІДНОСИН ЯК КОМПОНЕНТ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКІВ

Тихонюк С. А.[©]

Аспірантка відділу політичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень, головний консультант Управління забезпечення зв'язків з Верховною Радою України Адміністрації Президента України

Досліджується важливий компонент інституціоналізації політичних конфліктів — інститути регулювання конфліктних відносин у політичній сфері, за допомогою яких здійснюється регулювання та конструктивний вплив на перебіг політичних протиріч і конфліктів, чим обумовлюється їх арбітражний характер.

Ключові слова: *політичні конфлікти, політичні інститути, політична система, інституціоналізація політичних конфліктів, рівень інституціоналізації політичних конфліктів.*

Розвиток політичної системи будь-якої країни нерозривно пов'язаний із функціонуванням її організаційно-інституціональної підсистеми, яку складають політичні інститути (державна, урядова, парламентська, партійна, громадські організації і т.д.), що діють у найбільш конфліктогенному секторі суспільного життя — сфері політичних відносин. Спираючись на демократичні методи, зазначені інституції покликані сприяти налагодженню ефективного політичного процесу, забезпечувати стабільне функціонування та динамічний розвиток політичної системи. Останнє неможливе без належного регулювання конфліктних за своєю суттю політичних відносин.

Проблема регулювання політичних конфліктів становила предмет дослідження російських вчених А. Анцупова, А. Глухової, А. Дмитрієва, Ю. Запрудського, А. Здравомислова, Д. Зеркіна, А. Шипілова, вітчизняних науковців Ю. Барабаша, А. Бобро, Л. Герасіна, А. Гірника, А. Ішмуратова, В. Котигоренка, Н. Осіпової, М. Панова, М. Пірен, А. Пойченка, С. Ростецької, В. Ребкала І. Станкевич, О. Хворостяного та ін., які пропонують власний погляд на проблему регулювання

політичних конфліктів в українському суспільстві. В той же час недостатньо уваги в дослідженнях присвячено вивченню такого важливого компоненту інституціоналізації політичних конфліктів, як інститути регулювання конфліктних відносин.

Отже, метою статті є дослідження інститутів регулювання конфліктних відносин у політичній сфері, як важливого компоненту інституціоналізації політичних конфліктів.

Інституціоналізація політичного конфлікту є першою дією, що спрямовується на управління політичним конфліктом «на основі зв'язку цілей та інтересів сторін. Такий підхід ставить акцент на процесі, а не на результаті» [1, с.323]. Саме регульованість та керованість процесу розвитку політичного конфлікту сприяє попередженню його деструктивних наслідків.

При інституціоналізованому (що протікає в межах установлених меж і правил) конфлікті, останній стає як мінімум передбачуваним. Неінституціоналізований конфлікт характеризується відсутністю будь-яких принципів або правил і частіше за все являє собою стихійний процес і невідвласний вибух незадоволення» [8, с. 143].

Інституціоналізація політичного конфлікту — це розвиток відповідних інститутів, передбачених для регулювання конфліктів, які «дозволяють зробити їх підконтрольними чинним у суспільстві правилам політичної гри за відповідними правовими процедурами» [5, с. 40]. В умовах політичного реформування такими інститутами, наприклад, можуть виступати парламент та парламентські комітети, консультативно-дорадчі органи, створювані главою держави, різноманітні робочі групи.

Значний вклад в дослідження інституціоналізації політичних конфліктів зробила російська дослідниця А. Глухова [4]. Вона довела, що інституціоналізація політичного конфлікту являє собою комплекс заходів і процедур, в якому важливе місце відводиться інститутам регулювання політичних відносин (в тому числі конфліктів).

Політична система суспільства не може складатися тільки з взаємовідносин та взаємодій суб'єктів політичного життя, їх політичних ролей, вона повинна передбачати наявність певної інституціональної інфраструктури, на основі якої можуть розгортатись ці відносини. Таким чином, політична система являє собою комплекс інститутів і організацій, які в сукупності зумовлюють політичну самоорганізацію суспільства. Це, передусім, інститути і органи управління та координації політичного життя. Центральним інститутом політичної системи є держава. Саме навколо держави

групується інші політичні інститути, боротьба між різними соціально-політичними силами розгортається передусім за завоювання державної влади і важелів державного управління. Держава по своїй суті покликана забезпечити цілісність і єдність інститутів і організацій, що виконують різноманітні функції управління [6, с. 124].

Зазначене завдання держава виконує за допомогою цілого ряду механізмів, одним із яких виступає політичне реформування. Саме в межах зазначеного механізму, як зазначає В. Полтерович, вирішується «проблема вибору перспективної траєкторії — послідовності інститутів, яка б відповідала певним вимогам і тому мала б великі шанси на успіх» [7, с. 3].

В той же час, необхідно зауважити, що реформування не повинно обмежуватися лише «вибором послідовності інститутів» та забезпеченням зв'язків між ними. Важливою функцією останнього є створення та провадження у практичну площину дієвих механізмів, які б наділяли інститути здатністю забезпечувати регулювання конфліктних за своєю суттю владних відносин, сприяти «каналізації» політичних конфліктів.

Зазначені інститути повинні забезпечувати процес прийняття колективних рішень, впровадження їх у життя, регулювати протиріччя і конфлікти, розподіляти суспільні блага, цим підкреслюючи власний арбітражний характер, та, відповідно, бути наділені можливістю забезпечення виконання прийнятих рішень у примусовому порядку.

Як зазначає А. Глухова, *головною інституціональною структурою*, в межах якої здійснюються взаємовідносини політичних акторів та вирішуються конфлікти між ними, виступають представницькі інститути влади — *парламенти*. На думку вченої, для характеристики таких інститутів, покликаних «замкнути на собі» велику частину напруги, важливі наступні основні характеристики. По-перше, вони повинні бути автономними центрами прийняття рішень, досягнення згоди між протидіючими сторонами. По-друге, жодна інша інституційна структура не повинна підмінити їх у зазначеній якості. По-третє, зазначені рішення повинні бути обов'язковими, а самі інститути — діяти демократично [4, с. 212].

В той же час, слід погодитися з М. Хеттихом, який зазначає, що реальні переговори і підготовка рішення, прийняттям якого завершуються дебати, а, відповідно, і сам конфлікт відбувається в комітетах і комісіях парламенту [12, с.119].

Таким чином, до *інших інституціональних структур*, в межах яких вирішуються конфлікти, слід віднести різні *легітимізовані комітети (насамперед парламентські), організації, узгоджувальні*

комісії (наприклад, узгоджувальна рада депутатських фракцій у парламенті) та інші інститути, які «в процесі розвитку політичного конфлікту перебирають на себе роль виразників і захисників інтересів конфліктуючих сторін. Інституалізація виконує роль своєрідної декомпресії, коли надлишок деструктивної соціальної енергії і надмірні емоції вивільняються і згасають всередині комітетів, організацій і комісій, не вириваючись на загальнодержавну арену політичного життя і не підриваючи політичної стабільності суспільства» [9, с. 128–129].

В той же час слід зауважити, що «реалії політичного процесу часто призводять до виникнення функціонально необхідних політичних протоінститутів ще до їх законодавчої легітимізації. Це, наприклад, стосується формування більшості у Верховній Раді України на початку 1999 року та в кінці 2002 року. Утворення останньої ознаменувалося навіть документально засвідченою «джентльменською» Політичною Угодою між Верховною Радою України четвертого скликання та Кабінетом Міністрів України «Про співпрацю та солідарну відповідальність» [6, с. 25].

Поряд з інститутами, існують *процедури, або форми взаємодії контрагентів конфлікту*, які сприяють розв'язанню протиріч між ними. Вони можуть застосовуватися послідовно, один за одним або самостійно, якщо це допомагає досягненню результату [4, с. 212]. До таких форм політичної взаємодії відносяться *переговори, посередництво, арбітражі, консультації, круглі столи*, які сприяють виробленню рекомендацій щодо найефективнішого нормативного регулювання політичних відносин та шляхів їх реформування.

За допомогою зазначених форм забезпечується пошук нових компромісних ідей, які надалі стають предметом політичних дискусій та закладаються в основу узгоджених політичних рішень. Їх мета — пошук загальних інтересів, які стоять за позиціями сторін, що, на перший погляд, мають взаємовиключний характер, а також генерування спільних ідей щодо ефективного розв'язання проблем, пов'язаних з політичною реформою та трансформацією владних структур. Надалі напрацьовані під час взаємодії спільні ідеї та підходи впроваджуються в життя в процесі реалізації реформаційних заходів, чим, по-суті, і забезпечується інституціоналізація політичних конфліктів.

Найбільш поширеною формою взаємодії політичних суб'єктів є переговори. На сьогоднішній момент політології вироблено «близько сорока стратегем ведення переговорів між суб'єктами політикуму» [3, с. 65–186].

Переговори передбачають вербальну взаємодію з метою досягнення узгодженого та задовольняючого обидві сторони рішення, що передбачає діалог, обмін думками, спільний пошук згоди, а також добровільне виконання договірними сторонами прийнятих рішень. Однією з найбільш важливих умов успішного результату переговорів є формалізація та раціоналізація позицій сторін, їх готовність «тримати дистанцію» і не переходити межу емоційного реагування і особистих випадів [4, с. 212]. Конструктивність переговорів також залежить від володіння сторонами необхідними вміннями і навиками та передбачає наявність волі сторін щодо їх проведення з метою досягнення згоди. За інших умов переговори можуть призвести до незапланованої поляризації сторін та ескалації політичного конфлікту.

Однак, не будь-які, навіть вміло проведені переговори, здатні запропонувати вихід із конфліктної ситуації. Непоодинокі випадки, коли для урегулювання конфлікту вимагається запрошення третьої сторони — посередника, медіатора. Посередництво в конфлікті передбачає добровільну згоду конфлікуючих сторін на участь медіатора та добровільне прийняття ними того чи іншого варіанту рішення. Результатом участі третьої сторони стає, як правило, зниження ірраціональності в поведінці конфліктантів, роз'яснення рішень, допомога у «збереженні обличчя», коли має місце поступка, підвищення ціни конфлікту [4, с. 214]. Слід зазначити, що роль посередника в політичному конфлікті можуть виконувати лише ті суб'єкти, які в ньому безпосередньо не задіяні, але які в достатній мірі обізнані щодо реальних інтересів конфлікуючих сторін.

Незважаючи на значну роль посередництва у регулюванні конфліктів, в окремих випадках виникає необхідність звернення «за допомогою» до третьої сторони, рішення якої є обов'язковим. Мова йде про арбітраж. Він може бути двох видів: формальний, тобто обов'язковий та неформальний — рекомендаційний.

Формами обов'язкового арбітражу можуть виступати: референдум з правовими наслідками (наприклад, прийняття Конституції), вибори, в яких арбітром виступають громадяни. Важливим арбітром в політичному протистоянні виступає Конституційний Суд, який стримує учасників політичного процесу від дій, що суперечать Конституції (наприклад, рішення Конституційного Суду України від 27 березня 2000 року № 3-рп/2000 (справа щодо відповідності Конституції України Указу Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» від 15 січня 2000 року № 65/2000);

від 19 травня 2004 року № 11-рп/2004 (справа про умови дострокового припинення повноважень Верховної Ради України)).

Формою рекомендаційного арбітражу, за наявності добровільної згоди сторін, може виступати третейський суд. Він обирається самими конфліктантами та сприяє вирішенню конфлікту на змагальній основі.

Роль важливого арбітра у неформальному арбітражі виконує громадська думка, значне місце у формуванні якої відіграють засоби масової інформації. Негативне сприйняття населенням запропонованих різними політичними силами шляхів реформування політичної системи може значно вплинути на позиції останніх, зумовлюючи необхідність корегування позицій.

Функцію рекомендаційного арбітражу може виконувати і такий інститут прямої демократії як референдум. Він використовується у тому випадку, коли сторони не можуть домовитися між собою, не дивлячись на сприяння посередників. Результати референдуму покликані продемонструвати істинне відношення суспільства до того чи іншого спірного питання. Але враховуючи те, що референдум не дає зобов'язуючої відповіді, а лише виявляє наявність в суспільстві певних політичних тенденцій і співвідношення сил, він сам по собі може активізувати конфлікт, оскільки почнеться боротьба за інтерпретацію його результатів [4, с. 215].

Ефективним механізмом подолання конфліктної взаємодії та прийняття узгоджених рішень щодо напрямків та способів реформування політичної системи є проведення круглих столів. Вітчизняний досвід має успішні приклади подібного порозуміння, зокрема, в процесі врегулювання політичної кризи, яка місце в кінці 2004 року. Менш вдалим, можна вважати досвід проведення круглого столу та підписання Універсалу національної єдності між усіма політичними силами парламенту (за виключенням БЮТу) під час політичної кризи 2007 року, оскільки зазначена форма взаємодії не призвела до переведення політичної боротьби на шлях дотримання правил і спільно визначених пріоритетів державного розвитку.

Ще одним важливим питанням, яке слід розглянути в межах заявленої тематики, є можливість використання договірних форм попередження та регулювання політичних конфліктів. Мова йде про укладання договорів, що носять нормативний характер, тобто виступають регулятором суспільних відносин. Так, у вітчизняній практиці були випадки, коли серйозний політичний конфлікт був розв'язаний за допомогою дого-

вору, наприклад, в червні 1995 року зниженню рівня напруги сприяло ухвалення Конституційного договору.

Своєрідною формою запобігання виникненню внутрішньопарламентських конфліктів можна також визнати угоду про утворення коаліції. Прикладом є Угода про створення Коаліції демократичних сил у Верховній Раді України VI скликання» [10]. Окрім цілком зрозумілих моментів, таких як політична програма діяльності Коаліції, розподіл посад тощо, в угоді передбачено ще й такий важливий розділ, як Регламент Коаліції. Безпосередньо в Регламенті передбачені такі конфліктологічні моменти, як консенсусне прийняття рішень на Раді коаліції та запровадження погоджувальних процедур у межах Коаліції [2, с. 261].

Завершуючи розгляд цього питання, можемо зазначити, що, попри всю позитивність із точки зору конфліктогенного потенціалу договірних форм для попередження і регулювання політичних конфліктів, «їх використання повинно розглядатись насамперед у системі політичних засобів розв'язання конфліктного протистояння, оскільки надати їм конституційної легітимності не виявляється можливим, перш за все, через те, що в окремих випадках договір може мати місце, коли використати правові засоби для врегулювання конфлікту є неможливим, а в окремих ситуаціях договори врегульовують суто політичні відносини, які мають перебувати поза межами предмета конституційно-правового регулювання» [2, с. 263].

Необхідно зазначити, що *інституціоналізація політичних конфліктів не є незворотнім процесом*. Проведення реформаційних заходів не завжди призводять до очікуваного позитивного результату — вдосконалення об'єкту реформування. Реформи, модернізуючи інститути, одночасно виступають інструментом перерозподілу різного роду благ на користь тих чи інших впливових політичних суб'єктів з метою стабілізації їх власного становища відносно інших менш впливових політичних акторів. Тому межі інституціоналізації можуть не лише поширюватися, але і зменшуватися під час реформування політичної системи. Саме тому можна вважати обґрунтованим твердження щодо суперечливої природи інституціоналізації конфліктних відносин.

Досліджуючи компоненти інституціоналізації політичних конфліктів слід мати на увазі, що в умовах політичного реформування останні впроваджуються в межах більш загального процесу — процесу інституціоналізації політичної структури, тобто виступають її складовою частиною. Інституціоналізація політичних структур не може мати

кількісно-формального виміру, оскільки не існує політичних систем, в межах яких були б унормовані процедури регулювання перебігу всіх можливих видів політичних відносин. В даному випадку мова може йти лише про вимір рівня відповідної інституціоналізації. Як зазначає С. Хантінгтон, рівень інституціоналізації будь-якої політичної системи визначається адаптивністю, складністю, автономією і узгодженістю її організацій і процедур [11, с. 32].

Забезпечення належного рівня інституціоналізації політичних конфліктів слід розглядати як платформу ідеології державотворення. Зазначена ідеологія, спрямована на запобігання виникненню конфліктів «має враховувати, як існуючий стан речей із розвитком економічної, політичної, культурної та інших суспільних систем, так і реальні перспективи їх розвитку. Це дасть змогу запобігти кризовим явищам, як в політикумі, так і суспільстві в цілому» [2, с. 264].

Література:

1. Аклаев А. Р. Этнополитическая конфликтология: анализ и менеджмент. — М.: Дело, 2005. — 472 с.
2. Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти на сучасному етапі державотворення: конституційно-правовий аспект: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.02/Барабаш Юрій Григорович. — Харків, 2009. — 415 с.
3. Василенко И. А. Политические переговоры. — М.: Гардарики, 2006. — 271 с.
4. Глухова А. Г. Политические конфликты: основания, типология, динамика (теоретико-методологический анализ) М.: Эдиториал УРСС, 2000. — 280 с.
5. Держалюк О. М. Політичний конфлікт як фактор внутрішньої загрози політичній безпеці//Стратегічні пріоритети. — К. — 2006. — № 1 (2006), С. 35–42.
6. Категоренко О. І. Трансформаційні та модернізаційні аспекти політичної системи сучасної України: політологічний аналіз: дис... канд. політ. наук: 23.00.02/НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — К., 2004. — 183 с.
7. Полтерович В. М. Стратегии институциональных реформ//Экономика и математические методы, т. 42, 2006, No. 1, 3–18

8. Ростецька С.І. Управління політичним конфліктом: теоретичні аспекти та українська пострадянська дійсність: дис... канд. політ. наук: 23.00.02./Ростецька Світлана Іванівна. — Одеса, 2006.. — 221 с.
9. Станкевич І.П. Сучасні політичні конфлікти: джерела та шляхи розв'язання: дис. ... канд. політ. наук. — К., 2010. — 213 с.
10. Угода про створення Коаліції демократичних сил у Верховній Раді України VI скликання//Голос України. — 2007. — 1 груд.
11. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах./Samuel P. Huntington — Сэмюэл Хантингтон, пер. с англ.: В. Р. Рокитянского. — М: Прогресс-Традиция, 2004. — 480 с.
12. Nattich M. Theorie der politischen Prozesse. Mainz: v.Hase Kohler, 1972. — 253 s.

Тихонюк С. А. Институты регулирования конфликтных отношений как компонент институционализации политических конфликтов

Исследуется важный компонент институционализации политических конфликтов — институты регулирования конфликтных отношений в политической сфере, с помощью которых осуществляется регулирование и конструктивное влияние на ход политических противоречий и конфликтов, чем обуславливается их арбитражный характер.

Ключевые слова: *политические конфликты, политические институты, политическая система, институционализация политических конфликтов, уровень институционализации политических конфликтов.*

Tyhonyuk S. A. Institutes regulation conflicts — component institutionalization of political conflicts

Examines an important component of institutionalization of political conflict — conflict institutions regulation of relations in the political sphere, whereby the regulation and constructive influence on the course of political controversy and conflict, the conditioned nature of arbitration.

Keywords: *political conflicts, political institutions, political system, institutionalization of political conflict, the level of institutionalization of political conflict.*

УДК 321.001

ДІАЛЕКТИКА ПОРЯДКУ І ХАОСУ В ПРОЦЕСАХ ПОЛІТИЧНОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ

Березинський В. П. ©

*Кандидат політичних наук, докторант кафедри політології
Дніпропетровського національного університету імені Олеся
Гончара*

Розкривається діалектика порядку і хаосу в процесах політичної самоорганізації, простежується еволюція формування концепту хаосу, дається класифікація хаосу в контексті синергетичної парадигми, визначається напрямки застосування положень теорії хаосу при дослідженні політичних явищ і процесів.

Ключові слова: *синергетична парадигма, політична самоорганізація, порядок, хаос, хаотизація політичного простору.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сьогодні в політичній науці все більшої популярності набувають синергетичні уявлення про політичні явища і процеси. Не дивлячись на те, що синергетичні концепти та терміни можливо коректно використовувати в політологічних дослідженнях більшою мірою у вигляді метафор, вони можуть бути досить плідним для аналізу та пояснення великого спектру соціальних та політичних феноменів.

Синергетична парадигма піддає сумніву чинність провідних концептів системного та причинно-наслідкового аналізу. Наприклад, ідея кризового управління повністю позбавлена смислу з точки зору самоорганізації, в процесі якої кризи настають як оновлюючі систему моменти, що руйнують старий порядок. Оскільки соціальні системи зазнають ускладнення через вплив людей, які на собі відчують наслідки соціальних криз, соціальне управління в аспекті самоорганізації соціальних систем розглядається не як заспокоєння руху життя, а як організація життєдіяльності в нерівноважному середовищі [9, с.81].

Ключовою категорією синергетичної парадигми є хаос — форма, що визначає та структурує дисбалансуючі структури. Категорія «хаос» містить інтенцію до надання форми порядку в безкінечних нестійких структурах, що постійно змінюються. Функціонально хаос залежить

від цілеспрямованості ґрунтовних засад структур, що мають кон-структивні, структуроутворюючі інтенції. Інструментальна роль хаосу полягає у пошуку зв'язків та логіки взаємодії між елементами системи. Хаос — частина механізму балансування, що забезпечує оптимальне співвідношення між розвитком та деградацією системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Початок дискусій щодо розкриття методологічного значення категорії хаосу поклала колективна монографія американських дослідників Л. Д. Кіля та Е. Елліотта «Теорія хаосу в соціальних науках: основи застосування», у якій окремих розділ присвячено перспективам застосування теорії хаосу в політичній науці. У своїй статті, опублікованій у цій монографії, американський дослідник Т. Браун розглядає загальні питання застосування методології нелінійної динаміки в політичних дослідженнях, підкреслюючи, що політика на будь-якому рівні є похідною від індивідуальних взаємодій, що значно ускладнює дослідження політичних явищ і процесів. Проблема політичної динаміки стає надзвичайно гострою в контексті політичних подій останніх десятиліть у Східній Європі, пострадянському просторі і на Близькому Сході. Ці події й швидкі макрополітичні зміни виявилися несподіваними для політологів. Т. Браун, аналізуючи різні режими в моделях політичних процесів, виявляє хаотичні режими [12].

Інший автор монографії А. Саперстейн розглядає можливості застосування теорії хаосу при вивченні стабільності системи ворогуючих країн. За допомогою нелінійних моделей він шукає відповіді на такі актуальні питання: Яка система більш схильна до переходу в стан війни — двополіусний чи триполіусний світ?; Яка сукупність країн більше схильна до переходу в стан війни — демократії чи автократії?; У якому випадку загроза війни вище — у системі альянсів, що змінюються, чи в сукупності країн-«одинаків»? Відповідаючи на поставлені запитання, А. Саперстейн виявив хаотичні стани, біфуркації (індикатори переходу в стан війни), режими функціонування системи зі слабкою й сильною стабільністю. Були отримані такі відповіді на поставлені питання: а) триполіусний світ більш небезпечний; б) сукупність автократичних країн більш схильна перейти в стан війни; в) система альянсів (блоків) проявляє більшу стійкість, тенденцію до мирного співіснування [13].

У вітчизняному суспільствознавстві спроби застосування теорії хаосу до соціально-політичних процесів були зроблені такими дослідниками, як: В. Анищенко, Л. Бевзенко, К. Делокаров, І. Добронравова, І. Іонов, С. Курдюмов, С. Кримський, А. Назаретян, С. Ставченко, Ю. Яковець

та ін. Зокрема, прикладом продуктивного застосування синергетичної парадигми до політичних процесів є дослідження І. Добронравової і Л. Фінкеля [5], які відзначають наявність ознак динамічного хаосу в самому процесі політичного вибору, вважаючи, що демократичний політичний режим своїм прообразом має детермінований хаос, в структурі якого зароджуються та відновлюють порядки як наслідки соціальної самоорганізації. Цими порядками виступають результати виборів та відповідна розстановка політичних сил в країні.

У контексті розмірковувань представників синергетичного підходу порядок — це макрохарактеристика, руйнування та прояв якої є очевидною для зовнішнього спостерігача, оскільки той чи інший порядок визначає якість системи. Хаос, розсіювання та деградація енергії відбувається на мікрорівні, на рівні елементів системи, їх переміщень відносно один одного, що здійснюються довільно, за рахунок випадкових зіткнень, і переносячих збудження від одного елемента до іншого. Мірою хаосу системи є її ентропія — міра неупорядкованості системи. Тобто виникає своєрідна діалектика порядку та хаосу, що лежить в основі процесів самоорганізації.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є розкриття сутності політичної самоорганізації через призму діалектичної взаємодії порядку і хаосу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття хаосу виникло в давньогрецькій міфології як назва первинного стану світу, «розкритої безодні», з якої виникли перші боги. В давньогрецькій міфології хаос вважався станом, протилежним космосу, та означав собою стан неупорядкованості, безладу, провалля, наповнене темною, важкою масою, повної землі, води, вогню та повітря, з якого в творчому акті народжувався космос та новий порядок. Хаос означав безлад та руйнування космічного порядку, був межею між буттям та небуттям. Саме поняття хаосу містило негативний і лякаючий зміст, сповнений невідомістю та непередбачуваністю — він становив загрозу космічному порядку. Разом з тим, вже в давніх міфологіях хаос не містив у собі творче начало, тому був небезпечним, незрозумілим, неконтрольованим, він в довільній формі народжував новий космос, з хаосу народжувався новий порядок.

На нашу думку, першими синергетичними уявленнями про хаос є роздуми Геракліта з Ефесу про Вогонь як образ вічного руху та зміни. У зв'язку з цим Геракліт вводить поняття «космос», яке безпосередньо співвідноситься з вогнем. Давньогрецький мислитель писав: «Цей

космос один і той же для всіх, [його] не створив ніхто з богів, ніхто з людей, але він завжди був, є і буде вічно живий вогонь, який рівномірно розгорається, рівномірно згасає» [11, с. 217]. У своєму «оберненні» вогонь як життєвий принцип утворює світ речей [11, с. 220]. У світі слів і справ місце вогню займає Душа, яка також включена в ланцюжок «обернення» вогню [11, с. 229]. Тут ясно простежується спроба Геракліта зв'язати логос як розум, що править всесвітом, з космосом через посередництво вогню як життєвого принципу матеріального світу і душі як життєвого принципу ідеального світу.

Аналізуючи космогонічні уявленя щодо хаосу та порядку російська дослідниця В.В. Василькова виділяє основні принципи світовпорядкування, закладені в них. По-перше, хаос проявляється як діалектична єдність руйнівного та конструктивного початків, оскільки містить в собі набір різноманітних потенцій для майбутнього структурування світу. По-друге, з появою структур порядку, хаос не зникає, а залишається як потенція перетворення. Якщо користуватись міфологічною термінологією, то хаос проявляється шляхом постійної боротьби темних сил зі світлими, які у цій героїчній боротьбі іноді приносяться в жертву для сутнісного оновлення. По-третє, виникнення порядку з хаосу протікає як самозародження його елементів через їх перегрупування та взаємовіднесені положення, тобто самоорганізації окремих елементів потенційного порядку. Самоструктурування середовища в хаосі відбувається у формі виникнення кругових структур навколо центру, який стає джерелом порядку (аттрактор). Порядок же створюється з хаосу шляхом встановлення базових опозицій (чоловічий-жіночий, активне-пасивне, розумне-нерозумне та ін.), а також віднайдення між ними гармонічних пропорцій та взаємовідносин.

Порядок сутнісно залежить від циклічних, повторюваних через певні періоди часу співвідношення елементів. Народження порядку завжди пов'язано з сильним напруженням, деструкцією народжуючого початку, де має місце втрата гармонії або її усвідомлення, що є водночас тимчасовим станом. Світовпорядкування відбувається циклічно через проходження фаз руху та покою (уповільненого або прискореного розвитку). Змістом процесів самовпорядкування є послідовне домінування однорідності та неоднорідності елементів, їх розділу та поєднання, напруження та ослаблення.

Ідеальний порядок, на думку давніх філософів, можливий лише в замкненій системі, закритій від зовнішніх впливів, де встановлюється

однорідна симетрична структура, що здатна зберігати гармонічний стан існування необмежений час. Закони світовпорядкування є універсальними та діють на всіх рівнях, як на макрокосмічному, так і на рівні людського буття [3, с. 106–107].

У рамках сучасної синергетики хаос стає предметом наукового розгляду. Ілля Пригожин в своїй теорії самоорганізації вважає хаос носієм можливої впорядкованості, творчим початком, конструктивним механізмом еволюції [8, с. 17].

Процес розвитку виступає формуванням порядку з хаосу, яке представляє собою процес самоорганізації під дією багатоманітних факторів. Прояви хаосу в системі є передумовами (індикаторами) її змін. Хаос — мінливе явище, в якому відбуваються флуктуації (випадкові відхилення величин, що характеризують систему як сукупності часток, від їх середніх значень). Флуктуації можуть накопичуватись, виводячи у такий спосіб систему з рівноваги. «Розхитуючи» відносно стійку (стабільну) систему, флуктуації спричиняють руйнування або перебудову системних структур та перевід системи у новий стан (як хаотичний, так і більш досконалий в аспекті системної самоорганізації, стан дисипативної структури).

Перехід до нових станів відбувається через точки біфуркації, які виступають як ситуації вибору, який є випадковим, обумовленим дією випадкових факторів. Об'єктами вибору стають аттрактори, один з яких притягує систему та визначає її подальший розвиток. «Коли система, еволюціонує, досягає точки біфуркації, детерміністське описання стає непотрібним. Флуктуація примушує систему обирати ту гілку, по якій буде проходити подальша еволюція системи. Перехід через біфуркацію — такий же випадковий процес як і підкидання монети. Існування нестійкості можна розглядати як результат флуктуації, яка спочатку була локалізована в малій частині системи, а потім поширилась і привела до нового макроскопічного стану» [8, с. 56].

Хаос виникає, коли в системі протікають випадкові процеси. Такі процеси можуть бути пов'язані з випадковими зовнішніми впливами, а також з флуктуаціями внутрішніх параметрів. Складна поведінка, що має основні властивості випадкового процесу, має місце у багатьох нелінійних динамічних системах (динамічний хаос). Якісно походження хаосу в таких системах пов'язують з тим, що динамічні системи можна розглядати як сукупність взаємодіючих підсистем, що мають різні динамічні властивості.

У зв'язку з цим російський дослідник В.С. Анищенко стверджує: «Основною властивістю динамічних систем, які демонструють режим детермінованого хаосу, є чутлива залежність режиму функціонування до найменших змін початкових умов. Саме ця обставина приводить до втрати детермінованої передбачуваності та необхідності вводити ймовірнісні характеристики для опису динаміки таких систем. У цьому смислі стає зрозумілим термін «детермінований хаос», який характеризує народження випадкової, непередбачуваної поведінки системи, яка керується детермінованими законами» [1, с. 75].

При цьому варто мати на увазі, що «хаос — це не анігіляція об'єкта, а балансування на певній межі між буттям та небуттям. Він забезпечує розвінчання жорстких структур, отримання елементами більшої кількості ступенів свободи, що в кінцевому результаті є найважливішою умовою природного оновлення» [10, с. 190].

Український дослідник Ю.П. Сурмін дає таку класифікацію хаосу:

— Хаос-порожнеча, який характеризується мінімальною кількістю елементів («розріджений хаос»). У зв'язку з цим Ю.П. Сурмін зауважує: «Про ці простори з розсіяними атомами та молекулами правильніше мислити не як про матеріальну порожнечу «вакууму», але як про концентрацію своерідної енергії, яка в розсіяному вигляді містить колосальні запаси матерії та енергії...» [10, с. 191]. Наповнений хаос являє собою невпорядковану сукупність елементів. Хаос як невпорядкованість характеризується постійним наростанням ентропійних процесів, розривом зв'язків, руйнуванням структур, в результаті чого настає безлад.

— Хаос-заорганізованість, де структура стає так багато, що система припиняє діяти в напрямку досягнення мети, відчувається дезорганізація системи («ефект безладу в умовах жорсткого детермінізму» [10, с.191]). Прикладом може бути бюрократизація та деградація урівнюючого соціалізму, в якому жорстко контролювались процеси розподілу, які в результаті привели до хаотизації споживання.

— Хаос-стан, який охоплює відносно короткий період, нагадує перепочинок в розвитку. Хаосом-станом може бути хаотичний та ірраціональний процес прийняття політичного рішення або здійснення політичного вибору.

— Хаос-процес, який розгортається в часі, є довгостроковим, він може означати процес переходу, трансформації від однієї конфігурації соціального або політичного порядку до іншого.

— Хаос ендогенний та екзогенний по відношенню до системи, тобто, наприклад, хаос в рамках даної соціальної системи або хаос, що лежить за її межами.

— Хаос активний (активні процеси руйнування, деградації, які підбивають структурно-функціональні основи системи) та пасивний (такий хаос, який не зачіпає структурні або функціональні параметри даної системи).

Нестійкий стан системи може проявлятися у вигляді динамічного хаосу (дивного аттрактору), а структура системи, що перебуває у постійному розвитку, характеризується єдністю стійкості та нестійкості [10, с. 147].

Вищенаведена класифікація робить поняття «хаос» інструментальним у дослідженні політичних явищ і процесів. Наприклад, заколот можна вважати прообразом хаосу у політичній сфері діяльності людей. Заколотом можна вважати масовий або стихійний виступ соціальних груп, спрямований проти існуючого соціально-економічного порядку або влади, який супроводжується застосуванням насильства. Ще одним видом прояву хаосу в політичних відносинах, який носить на собі елітарний характер, є державний переворот, під яким розуміється захоплення влади, який було скоєно насильницьким шляхом через змову або відкрите збройне повстання. Хаотичні процеси породжуються як екзогенними, так і ендогенними факторами, можуть бути керованими та спонтанними, зачіпати сутнісні, ціннісні, культурні, парадигмальні основи існуючого політичного порядку або не зачіпати їх.

Особливої корисності теорія хаосу набуває при дослідженні впливу глобалізації на політичні процеси, що супроводжується різкими трансформаціями, у процесі яких виникає хаотизація, формуються нові структури («новий порядок»). Нелінійна динаміка цих процесів означає, що можливості централізованого керування ними, прогнозування й контролю мають свої обмеження. Тому, як пише німецький дослідник К. Майнцер, необхідно вчасно розпізнавати моменти нестійкості й можливі «параметри порядку», які можуть домінувати в глобальних тенденціях розвитку [6]. Але однієї лише «діагностики» хибких рівноважних станів нелінійної динаміки недостатньо. Варто навчитися впливати на нестабільні стани, брати до уваги нелінійну динаміку процесів глобалізації.

На думку білоруського дослідника Л. І. Бородкіна [2, с. 124–125.], нестабільність процесів глобалізації пов'язана із цілою низкою чинників: змінами геополітичних структур, формуванням моделі «одно-

полярного» світу в конкуренції з багатополлярною моделлю, активізацією мереж світового тероризму, поширенням ядерної зброї, нестійкістю міжнародних фінансових ринків, етнічними конфліктами, регіональними екологічними кризами, що загрожують перейти на глобальний рівень та ін. Виходячи із цих нових реалій нестабільного глобалізованого світу, дослідники звертають увагу на різні аспекти міжнародного управління у світовій політиці XXI ст.

Одні пропонують увести в практику стратегічного планування й поточного управління міжнародних організацій (наприклад, ООН), регіональних союзів (наприклад, ЄС), міжнародних економічних фінансових організацій (наприклад, ВТО, МВФ) моніторинг і контроль поточних процесів — з урахуванням їх нелінійності, нестійкості, коли навіть малі події можуть породити небезпечні лавинообразні наслідки. Врахування особливостей таких процесів вимагає адаптації відповідних правових полів, що регламентують ті чи інші сфери міжнародної взаємодії (наприклад, більш «точкового» регулювання самоорганізації світових ринків, більш збалансованого застосування міжнародних «сил порядку» і т. д.). Дослідники цього напрямку, однак, далекі від думки, що повністю централізована система міжнародного управління може бути ефективною.

Інші бачать головну причину глобальної нестійкості, стратегічної нестабільності XXI ст. у формуванні однополярного світу з домінуванням однієї наддержави. Вони говорять про «сили хаосу», стратегії «керування криз», стратегії «управлінського хаосу». Таким чином, йдеться про використання концепцій нелінійної динаміки, теорії хаосу «стратегічним замовником на керований хаос» — для того, щоб зміцнити домінуючу позицію наддержави [7].

Російський дослідник К. Х. Делокаров, відзначаючи, що методи теорії хаосу використовуються «конструкторами нового глобального світу для дезорганізації тих соціальних систем, які не відповідають їхнім вимогам», підкреслює небезпеку заперечення ідей синергетики (теорії хаосу) через те, що її методи використовуються прихильниками «глобалізації як вестернізації».

Процеси глобалізації, що відбуваються, він характеризує як складні, нестабільні і нелінійні; глобальний світ для оптимального функціонування повинен бути відкритим, і проблеми, які виникають у ньому, повинні вирішуватися з урахуванням того, що незначні, випадкові впливи на глобалізовану систему можуть привести до непередбачених і

значних наслідків. Із цього, на думку К. Х. Делокарова, слідує зростання ролі «креативно-діалогової культури» у сучасному світі, яка здатна до розуміння інших культурних традицій і встановленню комунікативних відносин з тими, хто трактує процеси, що відбуваються, по-своєму. Суперечливість глобалізації проявляється в тому, що, з одного боку, вона прагне підсилити тенденцію цивілізації до стійкості, оскільки збільшує число загальцивілізаційних факторів, що піддаються керуванню й контролю; з іншого боку, цей процес приводить до зростання нестійкості світової системи, оскільки вона ускладнюється, стає все більш динамічною й нелінійною [4].

Висновки. Виходячи з вищевикладеного, можна стверджувати, що концепт хаосу дає певні можливості до глибокого та інтегративного аналізу політичних явищ і процесів, враховуючи як загальносуспільний рівень організації, так і фактор індивідуального буття в суспільній організації, її якості та напрямків розвитку. Концепт хаосу, який застосовується при дослідженні політичної самоорганізації, дозволяє описати демократичні політичні процеси, зокрема, проблему політичного вибору, через ідею хаосу, його будови та специфічних властивостей. Синергетичні метафори та моделі містять значний евристичний потенціал для пояснення випадкових та непередбачуваних подій політичної реальності. Особлива перспективність концепту хаосу простежується при дослідженні впливу глобалізації на політичні процеси. Нестійка динаміка глобалізації є свідченням неадекватності в постбіполярному світі традиційної теорії «балансу сил», що виходила з того, що продуманими раціональними зусиллями групи акторів у системі міжнародних відносин можна домогтися її стійкої рівноваги.

Література:

1. Анищенко В. С. Детерминированный хаос [Текст] / В. С. Анищенко // Соросовский образовательный журнал. — 1997. — № 6. — С. 70–76.
2. Бородкин, Л. И. Синергетика в изучении неустойчивых историко-политических процессов: от «равновесия ужаса» к «ужасу неравновесия» [Текст]/Л. И. Бородкин//Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: наук. зб./рэдкал.: У.Н. Сідарцоў, С.М. Ходзін (адк. рэдактары). — Мінск: БДУ, 2007. — Вып. 3. — С. 118–128.

3. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации) [Текст]/В. В. Василькова. — СПб.: «Лана», 1999. — 480 с.
4. Делокаров К. Х. Глобализация и теория хаоса [Электронный ресурс]/К. Х. Делокаров. — Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/D4Delokarov.html>.
5. Добронравова И. Динамический хаос в социуме как среда социальной самоорганизации [Текст]/И. Добронравова, Л. Финкель//Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 1. — С. 168–180.
6. Майнцер К. Сложность бросает нам вызов в XXI веке: Динамика и самоорганизация в век глобализации [Электронный ресурс]/К. Майнцер. — Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/Mayntser5.html>.
7. Панарин А. С. Стратегическая нестабильность XXI века [Электронный ресурс]/А. С. Панарин. — Режим доступа: http://www.patriotica.ru/actual/panar_strategy.html.
8. Пригожин И. Конец определенности. Время, хаос и новые законы природы [Текст]/И. Пригожин. — Ижевск: НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика», 2005. — 206 с.
9. Романов В. Л. Социальная самоорганизация и государственность [Текст]/В. Л. Романов. — М.: РАГС, 2000. — 141 с.
10. Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ [Текст]: учеб. пособие/Ю. П. Сурмин. — К.: МАУП, 2003. — 368 с.
11. Фрагменты ранних греческих философов [Текст]/Изд. подг. А. В. Лебедевым. — М.: Наука, 1989. — Ч. 1. От эпических теогоний до возникновения атомистики/под ред. И. Д. Рожанского. — 576 с.
12. Brown T. A. Nonlinear Politics [Text]/T. A. Brown//Chaos Theory in the Social Sciences: Foundations and Applications/L. D. Kiel, E. Elliot (eds.). — Ann Arbor, 1996. — P. 119–138.
13. Saperstein A. M. The Prediction of Unpredictability: Applications of the New Paradigm of Chaos in Dynamical Systems to the Old Problem of the Stability of a System of Hostile Nations [Text]/A. M. Saperstein//Chaos Theory in the Social Sciences: Foundations and Applications/L. D. Kiel, E. Elliot (eds.). — Ann Arbor, 1996. — P. 139–168.

Березинский В. П. Диалектика порядка и хаоса в процессах политической самоорганизации.

Раскрывается диалектика порядка и хаоса в процессах политической самоорганизации, прослеживается эволюция формирования концепта хаоса, дается классификация хаоса в контексте синергетической парадигмы, определяются направления применения положений теории хаоса при исследовании политических явлений и процессов.

Ключевые слова: *синергетическая парадигма, политическая самоорганизация, порядок, хаос, хаотизация политического пространства.*

Berezinsky V.P. Dialectic of order and chaos in the process of political self-organization

Reveals the dialectic of order and chaos in the process of political self-organization, traces the evolution of the formation of the concept of chaos, a classification of the chaos in the context of the synergetic paradigm, the avenues for the application of chaos theory in the study of political phenomena and processes.

Key words: *synergetic paradigm, political self-organization, order, chaos, chaotisation of the political space.*

УДК 328.123

ОПОЗИЦІЯ В УКРАЇНІ: МАЄМО ТЕ, ЩО МАЄМО...

Дем'яненко Б. Л.[©]

Доктор політичних наук, професор кафедри політології, декан історичного факультету ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Розглянуто проблеми становлення, особливості взаємовідносин влади та опозиції, аргументовано необхідність унормування статусу опозиції в Україні.

Ключові слова: *опозиція, політична опозиція, особливості української опозиції, унормування статусу опозиції.*

За понад два десятиліття незалежності України опозиція стала невід'ємною складовою вітчизняної політичної системи. Усі провідні політичні гравці побували як у владі, так і в опозиції. Для думаючої частини українського соціуму аксіоматичною є теза про те, що сильна опозиція є запорукою стабільності держави. Існування опозиції створює баланс у політичній системі і захищає країну не тільки від авторитарних (ще гірше — тоталітарних) крайнощів, але й від впливу суб'єктивних чинників при прийнятті важливих рішень урядом і парламентом. Виходячи з досвіду європейського парламентаризму та українських реалій двох останніх десятиліть, можна констатувати, що політичною опозицією сьогодні в Україні прийнято називати політичну партію чи групу (блок, коаліцію) політичних партій, сукупність політичних сил, які не беруть участі у формуванні Кабінету Міністрів України, критично ставляться до політичної програми, запропонованої діючою владою, сформулювали власну альтернативну програму дій, ставлять перед собою мету досягнення влади легітимними методами.

Різноманітні аспекти феномену опозиції стали об'єктом уваги українських науковців з кінця 90-х рр. XX ст. Методологічні аспекти проблеми функціонування політичної опозиції в українському суспільстві, її взаємовідносини з владою, організаційна будова, ідеологічні, соціальні та правові основи діяльності політичної опозиції досліджувалися в роботах В. Бабкіна, Ю. Бадзьо, Т. Батенка, В. Беха, С. Бондар,

І. Варзаря, Н. Вінничук, Д. Видріна, Ю. Винничука, О. Гараня, В. Горбатенка, О. Гриніва, Г. Демиденка, О. Дніпрова, В. Євтуха, І. Жданова, В. Журавського, І. Зарицької, В. Кіпіані, І. Когута, С. Конончук, А. Колодій, В. Крисаченка, Ф. Кирилюка, О. Кукуруз, В. Мадіссона, М. Михальченка, Р. Павленка, Н. Піскарьової, Т. Печериці, І. Побочия, Г. Постриганя, М. Примуша, Ю. Розенфельда, Ф. Рудича, С. Рябова, З. Самчука, О. Совгірі, Ю. Сурміна, В. Танчера, Г. Темка, Т. Ткаченко, М. Томенка, Л. Угіна, О. Чемшита, В. Чепиногі, Л. Червоної, Ю. Шведи, П. Шляхтуна, Г. Щедрової, В. Якушика та ін.

Метою статті є виявлення та осмислення особливостей становлення політичної опозиції в Україні, її взаємовідносин з владою, необхідності забезпечення правових основ функціонування.

У роки повалення прорадянських режимів у країнах Центральної та Східної Європи та розпаду СРСР, з'явилося кілька сценаріїв посткомуністичної трансформації. До швидких реформ, становлення й розбудови демократії та розвитку ринкової економіки вели два магістральні шляхи: 1) об'єднання істеблішменту і опозиції навколо незалежності; 2) «оксамитова революція» на зразок пражської чи успішний круглий стіл між владою та опозицією (Польща, Угорщина). За їхніми підсумками комуністичний істеблішмент поступався місцем контрелітам. Реалізація іншого шляху — ставка на «сильну руку», зволікання з реформами (чи їх імітація), спроби звести історичні рахунки з сусідами — вели до заміни диктатури компартійної номенклатури «новим деспотизмом». Україні вдалося уникнути найгірших сценаріїв, однак вона не змогла скористатися з тих можливостей, які відкривалися після розпаду СРСР (пам'ятаємо дуже схожі стартові можливості України та країн Прибалтики). Відтак здобуття незалежності України стало формальним актом, проте не реальним кроком до створення сучасної успішної держави, яка спроможна ефективно захистити інтереси своїх громадян і ствердити власну позицію в регіоні, на континенті, у світі. Найбільша відповідальність за це лежить на еліті, в руках якої залишилися усі важелі управління країною, так і контреліті, що виявилася неготовою до конструктивного державного будівництва та відірваною від тих верств суспільства, які могли б підтримати її та запропоновані нею реформи. Ідеологію будівництва нової держави влада сформулювати не змогла (очевидно була не здатною це зробити). В Україні не було контреліт, які могли б сформулювати її замість істеблішменту і замінити його. **Наявна опозиція була носієм суто негативістського підходу, пере-**

бирала на себе роль перманентного критика будь-яких дій Президента України, Кабінету Міністрів України, не пропонуючи нічого конкретного. Такий підхід давав їй можливість триматися на політичній арені, видавати себе за безкомпромісного борця за благо народу, не несучи жодної відповідальності за стан, який склався. Безвідповідальність, байдужість до країни, нездатність мислити на перспективу, стратегічно, користолобство, безініціативність і схильність обирати легший (достатньо часто підліший) шлях є хворобою як національного істеблїшменту (панівної еліти), так і опозиції.

Після досягнення незалежності націонал-демократична опозиція фактично розкололася. Перед нею постала непроста дилема: продовжувати протистояння з колишньою комуністичною номенклатурою чи блокуватися з нею в ряді випадків в ім'я зміцнення незалежності Української держави. Більшість обрала останнє. Зворотний же бік компромісів полягав у тому, що радикальні політична й економічна реформи не були проведені (як це сталося, наприклад, у Польщі, Чехії, країнах Прибалтики).

Процес партійного будівництва у незалежній Україні виявив дуже негативну тенденцію: до керівництва опозиційними групами потрапили здебільшого представники гуманітарної галузі, вихідці з аграрних регіонів країни, мало хто з них мав управлінський досвід, належну підготовку і кваліфікацію для прийняття важливих рішень. Саме управлінська некомпетентність лідерів тодішньої опозиції часто компрометувала ідею демократичної трансформації України та створювала умови для масового розкрадання державної власності в перші роки незалежності. Найгірше, що до керівництва опозицією потрапило чимало людей, які вдало експлуатували кон'юнктуру моменту, однак нехтували потребами щоденного державного будівництва. У результаті опозиція так і не спромоглася ані артикулювати державної ідеї, ані сформулювати конкретний план перетворень. Ще одна дуже небезпечна тенденція, що переслідує демократичні сили України понад два десятиліття, полягає у неспроможності побудувати постійну роботу із середовищами в суспільстві, які підтримували б їх і чийм виразником вони могли б виступити. Більшість політичних сил не відображали інтересів бодай якоїсь репрезентативної частини українського суспільства, оскільки формувалися виключно навколо тодішніх політичних діячів.

Українська опозиція практично від самого початку існування вирізнялася певною амбівалентністю у відносинах із владою, яка була

викликана її «крвеною спорідненістю» з останньою. У країні сформувався політичний, військовий, культурний істеблшмент, який, незважаючи на своє часто протилежне соціальне походження — від високопоставленої компартійної номенклатури до колишніх політв'язнів, у більшості своїй був швидше об'єднаний намаганням будь-що утримати владу й ті можливості, які вона відкриває. Для переважної більшості цієї категорії громадян був властивий відрив від інтересів народу та держави, безцеремонність, безвідповідальність, вражаюча легкість у зміні власних поглядів і членства в різних політичних партіях. Чимало таких політиків реально нікого не репрезентували, окрім самих себе, і тільки політична невизначеність сьогодення та відсутність розвинених політичних структур і низький рівень політичної культури в більшості громадян України давали їм змогу триматися на плаву.

Феноменом української опозиції можна вважати абсолютну розмитість, нечіткість повноважень влади й опозиції і навіть проголошення владного ж суб'єкта про його жорстку опозиційність власне владі. Став можливим такий феномен як одночасне перебування в уряді й опонування Президентів України та іншій частині Кабінету Міністрів України (згадаймо грудневі 2008 р. заяви Прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко про її опозиційність до Президента України В. Ющенка).

Якщо не рахувати кількох політичних організацій крайнього правого спектра, які теж періодично входили до сфери співпраці з владою в питаннях української мови та культури, в Україні ніколи не було (немає і сьогодні) чітко структурованої, ідеологічно виразної опозиції, яка б мала із владою принципові радикальні світоглядні протиріччя та була б здатна запропонувати свою альтернативну, чітко сформульовану програму розвитку країни і суспільства.

Опозицію в Україні можна умовно поділити на «традиційну» та «нову»: до «традиційної» можна віднести сформовані наприкінці 80-х рр. ХХ ст. групи, партії та рухи національно-демократичного та націоналістичного спрямування, а також «ліві» політичні партії — КПУ і СПУ; до «нової», сформованої наприкінці 90-х рр. ХХ ст., — ідеологічно та соціально аморфні політичні рухи, що виникли як виборчі проекти — «Блок Юлії Тимошенко» і «Наша Україна». В обох виборчих проектах мирно співіснували політики, які сповідують націоналізм і соціал-демократію, лібералізм і консерватизм, які культивують етатизм та індивідуальні свободи, атеїсти і християнські демократи. У 90-ті рр. ХХ ст. націонал-

демократичні партії, балансуючи між опозиційністю та лояльністю до режиму Л. Кучми, у результаті були поглинуті вже згаданими політичними проектами — БЮТ і «Наша Україна». Ці два найбільші опозиційні проекти небезпідставно вважаються похідними від влади, яка фактично виштовхнула їхніх лідерів в опозицію. Обидва проекти зароджувалися чи в тісному зв'язку з великим капіталом і регіональними кланами («Наша Україна»), чи як передвиборні кланові проекти (БЮТ). Обидва проекти надали політичний притулок розпорошеному націонал-демократичному рухові й викинутим на узбіччя політичного життя правим та правонаціоналістичним партіям. Створений Ю. Тимошенко у грудні 2001 р. блок власного імені був цілком показовий з погляду присутності в ньому політиків, які активно працювали з владою і в ній: лідер партії «Собор» В. Матвієнко працював губернатором Вінницької області в 1996–1998 рр., свого часу брав активну участь у створенні президентської Народно-демократичної партії (НДП) та очолював її фракцію у Верховній Раді України; колишній Генеральний прокурор України В. Шишкін; колишній посол України у Великобританії С. Ком ісаренко; сама Ю. Тимошенко упродовж грудня 1999 р. — січня 2001 р. працювала віце-прем'єр-міністром з питань паливно-енергетичного комплексу в уряді В. Ющенка.

Найчисельніша опозиційна сила — «Наша Україна» — з моменту створення в січні 2001 р. і до осені 2002 р. притримувалася нейтралітету щодо режиму Л. Кучми, а спрямування і просування блоку до опозиції було спричинене винятково діями влади як стосовно самого блоку, так і його лідера В. Ющенка.

Опозиція в Україні дуже специфічний феномен вітчизняної політики. Складається стійке враження, що вона страйкує, протестує, блокує, критикує, виступає і створює ілюзію демократії та суспільно-політичної дискусії, не приносячи ні відчутної користі, ні відчутної шкоди країні і громадянам. Звинувачуючи владу у подвійних стандартах, сама ж у своїй діяльності дуже часто саме ними і послуговується. Домінує враження, що опозиція діє за відомим принципом — «чим гірше, тим краще», розраховуючи здобути перемогу на наступних виборах на хвилі невдоволення громадян рівнем життя, ситуацією в країні і реальними діями чинної влади.

Опозиції упродовж обох десятиліть української незалежності були і залишаються притаманними два практично нездоланних недоліки: 1) опозиціонери звикли до перманентних протестів, але

не до конструктивної праці; 2) вони не здатні запропонувати (тим більше практично втілити в життя) щось конструктивне, украй потрібне суспільству, оскільки неодноразово були у владі і зовсім не відзначилися новаторськими і реформістськими підходами до роботи.

Важко не погодитися з політологом В. Карасьовим, який стверджує, що в Україні не тільки влада, але й опозиція закрита від народу і є ізольованим клубом, куди вельми неохоче пускають нових людей [2]. Переважна більшість опозиціонерів за своїм способом життя значно ближча до своїх опонентів із влади, ніж до пересічних українців. Спроби ще за часів Ющенка-Тимошенка створити коаліцію ПР і БЮТ як раз і засвідчували прагнення до консервації верхівки суспільства, де влада і опозиція могли б нескінченно довго мінятися місцями, завжди залишаючись на владному Олімпі.

Опозиція, як і влада, демонструє прагнення бути вічною, ніколи не покидати політичної арени і не поступатися місцем можливій іншій опозиції. Цим самим вона позбавляє себе припливу свіжої політичної крові в опозицію, вона з нетерпимістю ставиться до будь-якої здорової конкуренції у своїх лавах.

В Україні проглядаються риси династичності і кастовості у середовищі опозиції, сформувалося стале коло опозиційної аристократії, нерідко депутатські мандати і партійні посади передаються «у спадок» родичам. Досягти успіху завдяки виключно власним зусиллям і здібностям у сучасній Україні неможливо, в тому числі в опозиції (вона є не менш кастовою, ніж влада). Народ переважно пасивно спостерігає, як дві касти — опозиційна і владна — поборюють, блокують одна одну, здійснюють небезуспішні спроби силового вирішення питання, вдаються до політичної розправи, при цьому обидві касти віддають перевагу власним економічним інтересам над принципами демократизації громадянського суспільства.

Вдумливих громадян насторожує і водночас лякає несамокритичність і небажання опозиції змінюватися. Будучи покликаною стати полюсом притягування всього розумного, конструктивного, чесного, справедливого, патріотичного тощо, що є в Україні, опозиція таким полюсом не стала і, що дуже прикро, не намагається ставати. Політична опозиція в Україні не тільки характеризується неоднорідним складом, але й проявляє вибіркову, фрагментарну активність в залежності від своїх латентних інтересів і цілей, пов'язаних насамперед з її владними перспективами. Цілком слушною є думка І. Лосева, що кризове «сьогодення

Україні є не стільки наслідком сили недемократичної й антинаціональної влади, скільки нікчемності опозиції» [3].

В Україні опозиція зазвичай не має можливостей та інструментів впливу на формування, а тим більше на практичне втілення політичних і управлінських рішень. Вона або цілковито відлучена від важелів реальної влади та управління, або допущена лише до участі у створенні і функціонуванні формальних органів, що істотно не впливають на офіційний курс державної політики. Така практика опозиціонування призводить до формальних змін — механічного захоплення влади, замість системних змін і реформування — руйнування, зовсім не зорієнтована на зміни способу використання влади. Переважає інституційний вимір опозиційності (ті, хто не є владою — ті в опозиції) над змістовним. Така специфіка української опозиційності призвела до негативного ставлення громадян до політичних партій, до формування стійкого запиту на «третю силу». Поступово помітну електоральну нішу (радикального опозиційного виборця намагається відбирати «Свобода», поміркованого — УДАР) серед громадян, які пов'язують свої сподівання на зміни в країні, опанували партія УДАР В. Кличка та ВО «Свобода» О. Тягнибока. Проте, на жаль, лідери обох опозиційних партій демонструють відсутність чіткого бачення майбутнього розвитку країни та механізмів вирішення нагальних суспільних проблем, що загрожує Україні новою хвилею суспільного розчарування. Не дивлячись на те, що сьогодні довіра до опозиційних партій безпрецедентно висока (що засвідчили результати парламентських виборів 2012 р.), проте водночас існує реальна небезпека імітації боротьби з режимом, принаймні з боку «Батьківщини» (пам'ятаємо голосування за Харківські угоди, за зміни до виборчого закону, за мовний закон,) і УДАРу, який досі не переконав у своїй щирій опозиційності.

Через відсутність у партій ідеологічного обличчя, виборці перестали розрізняти владні й опозиційні партії за їх програмними документами. Опозиція не змогла подолати найхарактерніших «хвороб зростання»: гіперболізації другорядних відмінностей і надмірну значущість лідерського чинника. Суттєво впливає на розстановку політичних сил у координатах «провладні» — «опозиційні» особистісний чинник. Як свідчить політичний досвід 2005–2012 рр., відносини між політичними лідерами можуть впливати на відносини між їх політичними силами значно більше, ніж сумісність програмно-ідеологічних засад політичних партій. Опозиція намагається переконати своїх виборців і цивілізова-

ний світ, що здатна об'єднатися, але гетьманство наших політиків і далі залишається основною хворобою України. Слід окремо відзначити суттєвий вплив такого чинника, як підконтрольність партій ФПГ та вплив на їх діяльність лобістських груп.

Основними напрямками критики опозицією провладних партій продовжують залишатися не відмінності програм і бачень, а: 1) невиконання провладними партіями взятих на себе передвиборних обіцянок (переважно завідомо нереалістичних) соціально-економічного характеру, що було характерно і для опозиційних сил; 2) протилежні підходи в «конфліктних» питаннях, насамперед зовнішній політиці, мовному питанні, політиці у сферах освіти та культури тощо.

За майже три роки, які пройшли після президентських виборів 2010 р., умови діяльності опозиції суттєво погіршилися, нова влада не сприймає модель конкурентних взаємовідносин з опозицією, цілеспрямовано переходить до моделі силового тиску та політичної розправи з опозиційними політиками, що практично проявилось: 1) в обмеженні політичної конкуренції, що виявляється насамперед в ігноруванні законодавчої ініціативи з боку меншості; 2) у кримінальних переслідуваннях представників попередньої «помаранчевої» влади; 3) в обмеженні можливості парламентського опозиційного контролю за управлінськими структурами держави, позбавлення опозиції права очолювати бюджетний та регламентний комітети. Подальше ігнорування та обмеження можливостей опозиції неодмінно призведе до радикалізації її вимог та дій.

Актуальність вирішення питання про формування цивілізованих відносин між владою й опозицією зумовлена тим, що нинішня опозиція — це завтрашня влада, і навпаки. Дуже важливо, яким шляхом — еволюційним чи із застосуванням силових методів — опозиція прийшла до влади. Оскільки згодом це відіб'ється на характері влади, і на тому, наскільки легітимно колишня опозиція (нинішня влада) спроможна позбутися влади. Отже, питання сильної опозиції — це питання майбутнього демократичної України. Дієздатною опозиція може стати у результаті забезпечення правових, легітимних основ (озвучених вже не одним складом українського парламенту) для реалізації її принципів і поглядів при наявності політичної волі чинної влади, бо голосів лише опозиції для законодавчого врегулювання цього питання явно недостатньо, зокрема:

— унормування статусу опозиції в Україні (згадаймо про внесення на розгляд Верховної Ради України проєктів законів «Про парламентську опозицію», «Про опозиційну політичну діяльність», проєкту змін до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» (відновлення дії Конституції України 1996 р. відбувається після вилучення із Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» усіх норм про парламентську опозицію), які не було ухвалено);

— створення (структурування) міцної партійної системи з кількох провідних партій з кількома партіями-сателітами (уможливити цей процес може політичне дозрівання українського громадянського суспільства та піднесення його свідомості);

— кардинальної зміни відносин більшості та меншості в українському парламенті (упровадження «коопераційної моделі» співпраці влади й опозиції). Яка б політична сила не перемагала на виборах, стратегія й тактику забезпечення сталого демократичного розвитку України має бути обов'язково збережена й примножена новими здобутками;

— законодавчого закріплення за опозиційною партією чи блоком партій гарантій отримання високих посад у керівництві парламенту (керівник опозиції повинен мати право на посаду одного з заступників Голови Верховної Ради України), в його комітетах і комісіях (закріплення за парламентською опозицією посад голів тих комітетів, які дають їй реальну можливість упровадити функціональну тріаду «контроль, критика, альтернатива»; отримання половини місць у цих комітетах);

— можливість впливати на прийняття порядку денного засідань Верховної Ради України (наприклад, за опозицією може бути закріплений певний день у парламенті), право ініціювати позачергові пленарні засідання парламенту;

— забезпечення права на 10-хвилинний виступ упродовж засідання Верховної Ради України та права на доповідь (співповідь) при розгляді важливих питань, які стосуються засад внутрішньої та зовнішньої політики країни (перелік питань має бути чітко визначений законом);

— створення тіншового Кабінету Міністрів України, члени якого повинні забезпечуватися необхідною інформацією, а голова має одержати можливість бути присутнім на засіданнях діючого уряду з правом виступу на ньому з кожного питання, що розглядається;

— право доступу представників опозиції до ЗМК;

— свобода проведення демонстрацій, мітингів, зборів тощо;

— забезпечення мирної, конституційної, з уникненням конфліктних прецедентів, зміни влади у державі.

Отже, на нетривалому історичному шляху сучасного вітчизняного державотворення опозиція в Україні пройшла шлях (з елементами циклічності, пов'язаної з виборчим процесом та перемогою того чи іншого кандидата у Президенти України чи політичної партії (блоку)) від повного неприйняття переможцем існування політичної опозиції, протидії її консолідації до розуміння та спроб (поки що малоефективних) її законодавчого забезпечення.

Література:

1. Бондар С. С. Політична опозиція в системі владних відносин України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02/Бондар Світлана Станіславівна. — Д., 2008. — 19 с.
2. Карасьов В. Українська опозиція не стала виразником сподівань суспільства [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ua.golos.ua/politika/>.
3. Лосєв І. Українська опозиція як дзеркало сучасного режиму [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.politiko.ua/>.
4. Парламентська опозиція в Україні [Текст]: модель та провадження: Дослідження проблеми/Конончук С. Г., Ярош О. А. — К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2006. — 63 с.
5. Піскарьова Н. І. Політична опозиція як інститут демократії та суб'єкт політичного процесу сучасного українського суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02/Піскарьова Наталія Іванівна. — О., 2008. — 16 с.
6. Про парламентську опозицію: проект Закону України від 12 січня 2007 р. № 2885 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua/>.
7. Совгіря О. В. Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02/Совгіря Ольга Володимирівна. — К., 2005. — 21 с.
8. Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації: Інформаційно-аналітичне дослідження/Лабораторія законодавчих ініціатив. Програма сприяння парламенту України

- Університету Індіани (Блумінгтон, США) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.parl.gc.ca/>.
9. Ткаченко Т.В. Опозиція як чинник формування демократичної політичної системи в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02/Ткаченко Тетяна Володимирівна. — К., 2009. — 21 с.
 10. Француз А.Й. Політична опозиція у демократичній державі (правові аспекти аналізу)//Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2004. — № 5. — С. 35–45.
 11. Центр Разумкова. Опозиція в Україні: стан і умови діяльності, відносини з владою, перспективи її нормалізації. Аналітична доповідь/Центр Разумкова. — К., 2011. — 83 с.
 12. Червона Л.М. Феномен опозиції в Україні: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03/Червона Леся Миколаївна. — К., 2004. — 17 с.

Демьяненко Б.Л. Опозиция в Украине: имеем то, что имеем ...

Рассмотрены проблемы становления, особенности взаимоотношений власти и оппозиции, аргументировано необходимость унормирования статуса оппозиции в Украине.

Ключевые слова: *опозиция, политическая оппозиция, особенности украинской оппозиции, унормирование статуса оппозиции.*

Demyanenko B. L. Opposition in Ukraine: we have what we have ...

The problems of formation, particularities of relations between the government and the opposition are analyzed, the need for the legal regulation of the opposition status in Ukraine is justified.

Keywords: *the opposition, the political opposition, particularities of the Ukrainian opposition, legal regulation of the opposition status.*

УДК 316.343

ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Давидюк М. І. ©

*Аспірант кафедри політології і державного управління
Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*

Громадянська активність молодіжних організацій розглядається як системоутворюючий елемент громадянського суспільства.

Ключові слова: *група, громадянська активність, громадянське суспільство, молодіжні організації, політична соціалізація.*

Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується докорінними змінами соціально-економічної моделі розвитку українського суспільства. Важлива роль в демократизації і відкритості цих процесів належить громадянам, їх громадянській позиції, громадянській активності, як формі діяльнісного ставлення до соціального оточення, в процесі якого людина впливає на навколишній світ. Це активність, регульована громадянською свідомістю людини і спрямована на пізнання та трансформацію суспільного ладу, або сукупність дій людини, спрямованих на задоволення її певних потреб та інтересів. Характерними рисами громадянської активності як діяльності, — на думку Є. Омеляненка, — є:

— спрямованість на здійснення значущих перетворень в суспільстві на основі попереднього досвіду;

— творчий підхід до вирішення суспільних та громадських проблем;

— активність життєвої позиції особистості;

— відстоювання власних суспільно — політичних поглядів;

— усвідомлення відповідальності за результати громадянської активності [1, с. 160].

Але, оскільки громадянська активність має діяльну природу, а діяльність завжди обумовлена чи пов'язана зі свідомістю, постає очевидним, що свідомі механізми відіграють ключову роль у формуванні та детермінації громадянської активності. Інакше кажучи, громадянська активність визначається мисленневими та пізнавальними, емоційно-вольовими, мотиваційними процесами, особливостями їх протікання,

що обумовлені, з одного боку, особистісними рисами кожної окремої людини, а з другого — суспільно-політичною ситуацією, що постає специфічним «полем» вияву громадянської активності, та відображенням певної ситуації в свідомості людини. Проте цим не вичерпується детермінація громадянської активності як феномену, адже з другого боку вона викликається до життя механізмами несвідомими, ментальнісними. Ці механізми раціональній регуляції не підлягають (наприклад, архетипи, установки тощо), але не менш впливають на формування громадянської активності, особливо в контексті такого її прояву, як поведінка. Зрозуміло, що свідомо детермінація громадянської активності як діяльності відіграє провідну роль порівняно з несвідомими механізмами з огляду на її постульовану предметність та цілеспрямованість.

Разом з тим, громадянська активність може бути розглянута не тільки у своєму індивідуально-суб'єктивному, а й у колективному вимірі, *оскільки вона є системоутворюючим елементом громадянського суспільства як розгалуженої системи соціальних інститутів, практик та цінностей, що охоплює комплекс основних соціетальних характеристик та параметрів суспільної життєдіяльності, яка відокремлена від держави і є само організованою.*

Громадська активність у колективному (суспільному) вимірі є комплексний соціокультурний та суспільно-політичний феномен, який передбачає в своєму складі наявність та розвиненість:

— соціальних інститутів (незалежні медіа; громадська думка; добровільні асоціації та об'єднання громадян; принцип верховенства права, реалізований в рівності громадян перед законом та в реальному доступі громадян до правової справедливості; структурована та інституціолізована політична опозиція; системи зовнішнього громадського контролю за владою на всіх рівнях, включаючи незалежний прокурорський нагляд, парламентські комісії, парламентські та громадські аудиторсько-контрольні комісії; правозахисні організації),

— соціальних практик (суспільна активність громадян, що не обмежується участю у виборах; громадські рухи; ініціативні групи; громадянська залученість до добровільних суспільних, почасти неформалізованих та «віртуальних» (наприклад, через Інтернет-лист) об'єднань; поінформованість — знання місцевих та загальнонаціональних новин; правова культура та вміння застосовувати правозахисну та судову систему; діяльність незалежних правозахисних недержавних організацій; лобіювання суспільно-значимих ініціатив);

— суспільних цінностей та чеснот (плюралізм, толерантність, довіра до співвітчизників та суспільних інститутів, здатність до компромісів без втрати гідності, самоповага, ввічливість, громадська солідарність та взаємодопомога) [2, с. 169–183].

Отже, в суспільному вимірі громадянська активність — матеріальна або духовна, нетрудова, невиробнича діяльність, основною специфічною рисою якої є цільова спрямованість на трансформацію суспільного ладу, в якому існує людина, або його елементів, у відповідності до необхідності задоволення тих потреб, інтересів, ідеалів тощо, задоволення яких означений соціальний устрій в існуючій формі забезпечити не здатний. Громадянська активність може бути як продуктивною (спрямованою на вироблення якісно нових форм соціального облаштування), так і репродуктивною (спрямованою на відтворення досвіду інших спільнот в рамках власної громади) [1, с. 169–170].

Аналізуючи феномен громадянської активності як явища суспільного життя, Д. Акімов аргументує, що для визначення змісту поняття «громадянська активність» доцільно виділити три важливих онтологічних аспекти. Перший аспект цього поняття — *політико-правовий*, що відображує комплекс діяльнісних чинників, які пов'язані з відстоюванням та захистом громадянами законодавчо гарантованих прав та свобод, а також з виконанням громадянами своїх зобов'язань відносно інституту держави. Другий аспект поняття «громадянська активність» відображує специфічну систему напрямків діяльності людей, пов'язаних зі здійсненням *суспільних функцій організації соціального життя* в тих сферах, котрі не можуть ефективно регулюватися державою. Третій аспект поняття «громадянська активність» відображує специфічну *систему процесів самоактуалізації людьми своїх творчих потенцій*, значущих потреб та інтересів засобом створення певних суспільних об'єднань, професійних спілок, кооперативів, громадських рухів, фондів [3, с. 7]. Чільне місце в цьому ряді займає діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань.

За два десятиліття незалежності України національний молодіжний рух пройшов значний шлях свого становлення і розвитку. Нинішні громадські молодіжні об'єднання відзначаються різноманітністю як за напрямками діяльності, так і за ідеологічними вподобаннями. У сучасній Україні функціонує понад сто громадських молодіжних організацій, що претендують на статус всеукраїнських, і близько 4000 регіональних та місцевих формувань. Серед них:

— *Спілка Молодіжних Організацій України (СМОУ)*. Основна мета спілки — сприяння самореалізації молоді людини, її соціальному захисту. СМОУ функціонує на основі колективного членства. Членами Спілки є Асоціація учнівської молоді України, Асоціація молодіжних пошукових об'єднань «Обеліск», Благодійний Фонд підтримки робітничої та селянської молоді України, Благодійний Фонд «Майбутнє України», колектив Центру молодіжного співробітництва «Київський Колегіум», спілки молоді Автономної Республіки Крим, м. Києва та всіх областей України, Український молодіжний Чорнобильський Фонд, Український фонд студентів, Український фонд пошуку [4, с. 118–119];

— *Всеукраїнська Асоціація «Укрмолодьжитло»*. Причиною, що спонукала групу молодих людей до заснування цього об'єднання, стала гострота житлової проблеми для молодих сімей. Так виник рух Молодіжних житлових комплексів (МЖК);

— *Асоціація трудових об'єднань молоді України (АТОМУ)*. Основною метою діяльності організації є створення системи соціально-економічної та соціально-психологічної адаптації молоді через сприяння працевлаштуванню;

— *«Клуб Міжнародного молодіжного співробітництва Мандри» (КММСМ)*. Основною метою діяльності Клубу є представництво, реалізація та захист молодими людьми — членами Спілки — своїх соціальних, економічних, професійних прав, інтересів та свобод; створення передумов для розширення зв'язків і співробітництва з молоддю розвинутих країн світу; всебічне сприяння інтеграції молодіжного руху України у загальносвітовий;

— *Асоціація студентів-медиків України (АСМУ)* також активно співробітнічає із зарубіжною молоддю, зокрема, з Міжнародною федерацією асоціацій студентів-медиків. Так, під егідою Комітету з професійних обмінів цієї Спілки щорічно відбуваються обміни студентами-медиками за сприяння АСМУ та навчальних закладів медичного спрямування Німеччини, Швейцарії, Данії, Іспанії, Греції, Болгарії, Польщі, Чехії, Словаччини та Словенії;

— *Український фонд міжнародного молодіжного співробітництва (УФММС) «Лідер»*. Молодіжне об'єднання було створено з метою реалізації завдань державної молодіжної політики, подальшого розвитку співробітництва у різних сферах життя між молоддю України та зарубіжних країн. Діяльність Українського фонду міжнародного молодіжного співробітництва (УФММС) «Лідер» спрямована на інтелектуальне зба-

гачення молодого покоління України, розкриття особистих здібностей юнаків та дівчат, що досягається через реалізацію довготермінових програм: «Інтелект», «Молодь за економічний прогрес», «Молодь і політика», «Молодь і культура», «Молодь та екологія»;

— Всеукраїнське громадське об'єднання *«Молодіжний інформаційний центр «ЄВРО<26 — ЗАРЕВО»*. Зазначене об'єднання було створено групою молодих ентузіастів у березні 2000 року, для реалізації проекту «ЄВРО<26», який передбачає розповсюдження в Україні серед молоді молодше 26 років європейської дисконтної картки. Ця картка дозволяє молодим українцям отримувати знижки у 38 європейських країнах під час подорожей, навчання чи трудової діяльності. Головною метою Центру є здійснення діяльності, спрямованої на задоволення і захист законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших прав та інтересів своїх членів; сприяння підвищенню мобільності молоді та покращання її доступу до інформації і культурних надбань; сприяння інтеграції України в Європейське Співтовариство;

— *Міжнародна Молодіжна Ліга (ММЛ)*, як правонаступник Комітету молодіжних організацій України — це самодіяльна молодіжна організація, яка об'єднує споріднені молодіжні структури з метою сприяння міжнародному співробітництву, розвитку дружніх зв'язків між молоддю різних країн у культурній, гуманітарній, професійній і бізнесовій сферах; зміцнення духовного здоров'я молодого покоління, збереження і розвитку молодого творчого потенціалу нації.

— *Всеукраїнська Асоціація молодіжного співробітництва «Альтернатива-В»*, основними напрямками діяльності якої є: організація міжнародних зустрічей, семінарів, конференцій, тренінгів молоді та участь у них; участь у міжнародних волонтерських таборах, семінарах, тренінгах, довготривалих соціальних волонтерських проєктах (6–12 місяців); відправка українських студентів у США для роботи в дитячих таборах відпочинку на період літніх канікул, координація програми культурно-освітнього обміну з молодіжними організаціями з країн Європейського Співтовариства.

— *Всеукраїнська Асоціація молодіжного співробітництва «Альтернатива-В»*, основними напрямками діяльності якої є: організація міжнародних зустрічей, семінарів, конференцій, тренінгів молоді та участь у них; участь у міжнародних волонтерських таборах, семінарах, тренінгах, довготривалих соціальних волонтерських проєктах (6–12 місяців); відправка українських студентів у США для роботи

в дитячих таборах відпочинку на період літніх канікул, координація програми культурно-освітнього обміну з молодіжними організаціями з країн Європейського Співтовариства.

Значну роль у житті української молоді відіграють й такі молодіжні організації:

Всеукраїнське громадське об'єднання «Молодь за добробут»;

— *Всеукраїнська громадська молодіжна організація «Демократичні перетворення України»;*

— *Всеукраїнське громадське об'єднання «Республіканська Християнська молодь» (РХМ);*

— *Ліберальне молодіжне об'єднання (ЛіМО);*

— *Всеукраїнське громадське об'єднання «Фонд Молода Україна» (ФМУ);*

— *Всеукраїнське громадське об'єднання «Фонд підтримки молодіжних демократичних ініціатив» (ФПМДІ);*

— *Всеукраїнське громадське об'єднання «Молодь проти корупції» (МПК);*

— *Спілка «Українська соціал-демократична молодь» (УСДМ);*

— *Всеукраїнське громадське об'єднання «Народно — демократична ліга молоді» (НДЛМ)*

— *Соціал-демократичний молодіжний альянс України (СДМАУ);*

Українська спілка молодих депутатів (УСМД);

— *Спілка творчої молоді України «Liga Artі»;*

— *Всеукраїнська Асоціація молодих дослідників фольклору;*

— *Українська молодіжна екологічна ліга (УМЕЛ) та ін. [5, с 441–468].*

Прикметно, що для нинішнього українського молодіжного руху характерним є те, що громадські молодіжні об'єднання невеликі за своїм складом. Так, молодіжні організації, які мають статус всеукраїнських, в середньому налічують 3–4 тисячі членів. Спілки молоді, які функціонують на регіональному, обласному, міському та районному рівнях, об'єднують від кількох десятків, до кількох сотень юнаків і дівчат. Переважна більшість з них є маловідомими або зовсім невідомими як молодіжному загалу, так і громадськості.

Типологізація молодіжних організацій здійснюється за такими критеріями: особливості соціальної бази; особливості виникнення й розвитку; організаційні принципи і структура; основні функції; місце в суспільстві; особливості впливу на суспільні процеси.

Молодіжні рухи класифікують і за ідеологічними ознаками:

- соціалістичні (революційно-соціалістичні і соціал-реформістські;
- комуністичні (ортодоксально-комуністичні, комуністичні, демократичні);
- ліберальні;
- анархістські;
- консервативні;
- традиціоналістські;
- фашистські та ін.

Можлива класифікація молодіжних рухів і за релігійними ознаками:

- релігійні (чк ідейно-толерантні, так і налаштовані радикально, фанатико-фундаменталістські);
- атеїстичні (серед них можуть бути войовничо-атеїстично налаштовані, нетерпимі);
- світські (коли вважається, що ставлення до релігії є не політичним, а суто особистим для кожного окремо взятого громадянина) [6, с. 368–369].

Сучасні громадські молодіжні об'єднання можна загальною поділити на *політизовані* і *деполітизовані*. Так, М. Головатий класифікує молодіжні організації таким чином:

« — організації молоді, які абсолютно деполітизовані, тобто в їхній склад входять молоді люди, які мають далеко не однакові ідейні орієнтації, займають різні політичні позиції. Базисом такої організації є матеріальна і організаційно-кадрова основи;

— високо політизовані молодіжні організації. Зазвичай вони примикають до відповідної політичної партії. За допомогою таких молодіжних структур партії готують собі поповнення, кадри, актив;

— організації молоді, які не орієнтуються на які-небудь «дорослі» формування партії, рухи, фракції. При наявності своїх програм, статуту, політичних цілей і завдань, кадрів, матеріальної бази такі організації, по суті, є не що інше, як так звані молодіжні партії (феномен молодіжних політичних партій не вивчений достатньо глибоко і в сучасній літературі практично сьогодні не розкритий);

— організації молоді, які не мають ніякої політичної основи. Вони на ділі займаються головним чином вирішенням соціально-економічних, культурно-художніх, побутових проблем молоді. Цей тип організацій у світі чи не найбільш поширений» [7, с. 139–140].

Наявність в Україні значного числа політизованих молодіжних організацій пояснюється, з одного боку, тим, що це в чомусь об'єктивний процес — у країні продовжується становлення багатопартійності, існує велика кількість партій, члени яких прямо або опосередковано впливають на молодіжний рух. Разом з тим обнадіює те, що загальноосвітова тенденція характеризується поступовим падінням інтересу молоді до політики та ідеології, а, відповідно, і скороченням числа політизованих молодіжних організацій.

Загалом, результати досліджень дають підстави для ствердження, що основна потреба членів молодіжних формувань — це потреба у самовдосконаленні, вираженні й утвердженні самого себе в особистісному «Я». Зокрема, це: *активне прагнення до власного самовираження й саморозвитку, до пошуку свого місця в процесі формування демократичного правового суспільства; захист своїх політичних, юридичних, соціальних і моральних прав, які регулюють життя держави, взаємовідносини молоді і суспільства; справедливість і правдивість, активне виявлення доброти й милосердя у моральних стосунках із людьми; здатність об'єктивно дивитися на життя, прагнення розібратися в усіх його складностях і суперечностях; щирість і відкритість душі, чесна поведінка в усіх ситуаціях, вміння покладатись у складних умовах на свій власний досвід, розум і почуття; готовність за всіх умов залишатися самим собою, ставати непопулярним, якщо особисті погляди не збігаються з думкою інших* [5, с. 467].

Аналіз мети, завдань, основних програмних установок, діяльності молодіжних організацій дає підстави вважати український молодіжний рух важливим чинником самовиховання, самовдосконалення, саморозвитку, самоактуалізації і самореалізації підліткового і молодого покоління, який цікаво не лише вивчати, а й допомогти йому остаточно оформитися у повноправний, загальновизнаний суспільний інститут соціалізації і соціального виховання. З другого боку, молодіжні громадські організації — один із найвагоміших чинників демократизації суспільства, становлення громадянського суспільства.

Література:

1. Ємельяненко Є.О. Діяльнісна природа громадянської активності//Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: монографія/Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т

- імені М. П. Драгоманова; за науковою ред. В. П. Беха; редкол.: В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]. — К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. — 680 с.
2. Степаненко В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності Українське суспільство: 10 років незалежності/Віктор Степаненко; за ред. В. Ворони. — К.: ГС НАН України, 2001. — 435 с.
 3. Акімов Д. І. Стимулювання громадської активності в українському суспільстві як проблема соціоінженерної діяльності: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04/Дмитро Ігорович Акімов. — Харків, 2004. — 19 с.
 4. Молодіжний рух в Україні: довідник. — Частина 1/упоряд. В. А. Головенько. — К.: Столиця, 1998. — 252 с.
 5. Поліщук Ю. Й. Діяльність молодіжних громадських організацій як складова процесу демократизації суспільства//Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: монографія/Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; за науковою ред. В. П. Беха; редкол.: В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]. — К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. — 680 с.
 6. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перер. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
 7. Головатий Н. Ф. Социология молодёжи: курс лекций/Н. Ф. Головатий. — К.: МАУП, 1999. — 224 с.

Давидюк М. И. Гражданская активность молодежных организаций
Гражданская активность молодежных организаций рассматривается как системообразующий элемент гражданского общества.
Ключевые слова: *громада, гражданская активность, гражданское общество, молодежные организации, политическая социализация.*

Davydyuk M. I. Civic engagement of youth organizations

Civic engagement of youth organizations is considered as a basic element of civil society.

Keywords: *gromada, active citizenship, civil society, youth organizations, political socialization.*

УДК 316:322

ПАРТИЦИПАТОРНА ДЕМОКРАТІЯ ТА ЇЇ ПСЕВДОВИЯВИ В ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ НА МЕЖІ СТОЛІТЬ

Федоренко О. В. ©

Здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова

Аналізується роль принципаторної демократії в парадигмі сучасного концептуально-теоретичного політичного дискурсу, підкреслюється її значення для суспільної свідомості та подальшого розвитку демократичних цінностей.

Ключові поняття: *людина, культура, політика, демократія.*

Значне місце в сучасних демократичних теоріях посідає концепція *партиципаторної демократії* (від англ. participate — брати участь), яку розробили сучасні політологи Керол Пейтман (автор терміну «демократія участі» та книги «Участь та демократична теорія», 1970), Кроффорд Макферсон, Джозеф Циммерман, Норберто Боббіо, Пітер Бахрах, Бенджамін Барбер та ін. «Сутністю даної теорії є повернення до класичних ідеалів демократії, що передбачають активну участь громадян в обговоренні та прийнятті рішень щодо головних питань суспільного життя. Її автори вважають найважливішою умовою демократичної участі соціальну рівність. Свобода, рівне право на саморозвиток можуть бути досягнуті лише в партиципаторному суспільстві, яке вдосконалює почуття політичної ефективності та сприяє виявам турботи про колективні вимоги. В такому суспільстві громадяни гарно поінформовані, зацікавлені у власній високій активності в суспільному житті» [1, с. 59–60]. Партиципаторна концепція демократії насамперед спрямована на активізацію громадянської участі в політичному житті країни, на інтенсифікацію особистісної зацікавленості кожного громадянина у владно-політичних прагненнях національного суспільства. Ця концепція стала своєрідною відповіддю на всезростаючі в демократичних суспільствах тенденції соціально-політичного абсентеїзму та байдужості.

Зрозуміло, що в сучасних умовах принципи прямої, безпосередньої демократії не можуть бути реалізовані повною мірою, на чому й ґрунтується критика партисипаторної концепції демократії в рамках сучасного політологічного дискурсу. Насамперед, така критика пов'язана «з неможливістю становлення ефективних і постійно діючих інститутів прямої демократії як в силу просторово-часових параметрів, так і суб'єкт-об'єктних відносин. Навіть на локальному рівні далеко не у всіх випадках пряма демократія є ефективним методом прийняття рішень. Тим більше ступінь її неефективності може зростати у випадку розповсюдження на загальнонаціональному рівні. Окрім того, сьогодні мало реальна сама вірогідність постійного та успішного функціонування партисипаторної демократії в рамках нації-держави. Іншим недоліком теорії партисипарної демократії є те, що вона, фактично абсолютизуючи ідею спільного інтересу, містить в собі загрозу тиранії більшості. Адже при практичній реалізації багатьох положень теорії прямої демократії залишаються відкритими проблеми автономії особистості, свободи індивідуальності, а також проблеми добровільності участі чи неучасті в політичному процесі» [2, с. 31–32]. Не зважаючи на таку ґрунтовну критику, варто відмітити той позитивний внесок партисипаторної концепції демократії, який вона здійснила і продовжує здійснювати, пропагуючи ідеї якнайширшої та якнайактивнішої участі громадян в політико-владному управлінні сучасною демократично-правовою державою.

До речі, й самі теоретики концепції партисипаторної демократії наголошують на її в основному ідеологічно-феноменологічному значенні, а не на інструментально-імплементативній орієнтованості. В цій концепції створюється ціннісно-смісловне обґрунтування ідеалу активної учасницької громадянської позиції людини, а не розробляються механізми безпосередньої участі кожного громадянина в управлінні сучасною державою. Так, сам К. Макферсон говорить про умовність безпосередньої участі: «Важко казати про те, як може функціонувати демократія участі в сучасній державі з населенням в два мільйони чи в двісті мільйонів. Здається очевидним, що на національному рівні має існувати певна система представництва, а не зовсім пряма демократія» [3, с. 143]. Таким чином, концепція партисипаторної демократії в рамках сучасного політологічного дискурсу відіграє важливу роль в аспекті пропагування активної учасницької позиції справжнього громадянина.

Складна та суперечлива політична карта сучасного світу покликала необхідність політологічно-дискурсивного аналізу та визначення

з точки зору демократії тих суспільств, які сьогодні переживають різні форми трансформації, транзиту, переходу до демократичних форм врядування, але досягли на цьому шляху ще незначних успіхів. Для цього введено термін «псевдодемократії» для позначення суспільств, демократизаційний потенціал яких викликає великий сумнів. «Згідно з концептами, наприклад, «делегативної демократії» (Г. О'Доннел), «дефектної демократії» (В. Меркель, А. Круассан), «псевдодемократії» (Л. Даймонд), «неліберальної демократії» (Ф. Захарія), більшість колишніх авторитарних країн у прогнозованому майбутньому нездатна наблизитися до ідеалу у формі «ліберальної демократії» [4, с. 44]. Виникнення таких концепцій неповноцінних або псевдодемократій зумовлено насамперед тим, що трансформаційна політична реальність перехідних суспільств засвідчила неможливість штучного прищеплення суспільству та його членам світоглядно-ціннісних демократичних орієнтацій.

Важливою особливістю псевдодемократичних держав є те, що в рамках владно-політичних перетворень і реформ проголошуються гасла демократизації та становлення правового суспільства, але до реальної модернізації соціуму справа не доходить, залишаючись на декларативному чи формалізованому рівні. «Псевдодемократичні держави з тенденцією до авторитарного політичного режиму — Боснія, Україна, Грузія, Молдова, Вірменія, Косово (незалежність якого не визнана усіма країнами світу й Україною зокрема), Киргизстан, Росія. У цих країнах є певні досягнення у реформуванні політики, однак політичні перетворення мають здебільшого суто формальний характер, і хоча наявні такі демократичні інститути, як парламент, президент, багатопартійні системи, органи місцевого самоврядування, їх створення та функціонування значною мірою мають псевдодемократичний характер» [5, с. 256]. Звідси, в сучасному політологічному дискурсі виокремилася ціла галузь досліджень, спрямованих на з'ясування проблематики, пов'язаної з тими суперечностями та парадоксами демократії, з якими зустрічаються майже всі країни трансформаційного типу, намагаючись навздогін розвиненим демократіям пришвидшеними темпами модернізувати свої соціально-політичні та владно-управлінські організми.

Значне розмаїття форм демократичних переходів та багаточисельні парадокси кінцевих результатів демократичних перетворень особливо актуалізують дослідження окресленої проблематики. Демократизація як складний, неоднозначний феномен викликає багато дискусій щодо того,

наскільки вона дійсно може розглядатись як глобальна тенденція, визнаючи те, що на рівні країн виникають так звані неліберальні демократії [6, с. 1–18], квазідемократії, псевдодемократії та інші види «дефектної» демократії. Наразі відбувається кореляція процесів демократизації та лібералізації, ототожнення вільних виборів і справедливого політичного устрою. «Нескінченна «демократизація демократії» може привести до охлократії і в остаточному підсумку до тиранії. За таких умов демократична система правління може стати і неліберальною, привести до тиранії більшості або слугувати укріпленню влади авторитарних правителів. Тому глобальний характер сучасної хвилі демократизації не виключає в окремих країнах зворотного руху до авторитаризму» [7, с. 78]. Спроби концептуалізації категорії «перехідних демократій», зокрема «неліберальної» демократії та зв'язування її з західними та вітчизняними науковими доробками мали місце у західних (Ф. Закарія, Л. Даймонд), вітчизняних (А. А. Фісун) та російських науковців (А. Ю. Мельвіль, Г. И. Вайнштейн, В. Я. Гельман, А. Пшеворский, А. Володин, Н. Косолапов, Н. А. Симонія).

У нашій країні, яка теж сьогодні перебуває в стані псевдодемократії, особливо актуальним є пошук тієї концептуально-теоретичної основи, на якій вможливиться ефективний розвиток демократизаційних процесів та фундаментальних народовладних владно-правових процедур. «Між тим, обрання тієї чи іншої демократичної парадигми має суттєвий вплив не тільки на роль органів державного управління у демократичних процесах але й на характер інформаційно-комунікаційної взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування та громадськості. Ми маємо обрати одну, найбільш притаманну нашому менталітетові, з моделей реалізації народовладдя, або ж винайти свою власну. В будь-якому випадку «правила політичної гри» в країні мають бути приведені у відповідність до обраної моделі. В іншому разі ми й надалі будемо свідками перманентної політичної кризи та протистояння вищих ешелонів влади, як це відбувається протягом останнього десятиріччя» [8, с. 66]. Таким чином, перед вітчизняною науковою спільнотою постає надзвичайно актуальне та невідкладне завдання формування такого політологічного дискурсу, який, враховуючи здобутки провідних концепцій демократії, виробляв би пристосовані для української трансформаційної дійсності рецепти демократизації та модернізації соціально-політичної та владно-державної сфери.

Досліджуючи природу та сутності демократії, підкреслимо одвічне прагнення людини до втілення ідей рівності, справедливості, гуманності тощо. «Розвиток європейської цивілізації показує, що люди завжди прагнули до матеріального добробуту і такого устрою громадського життя, щоб почуватися максимально вільними, зі справедливим ставленням до себе. Історична практика доводить, що цю тенденцію максимально може реалізувати лише демократія — політичний механізм, який гнучко пристосовується до зміни форм організації суспільства. Демократія динамічніша і стійкіша за диктатуру, оскільки сучасна людина обрану нею владу приймає легше, ніж нав'язану; демократія забезпечує конкуренцію ідей, альтернативних політичних проєктів, що знижує ризик необоротних помилок; вона представляє інтереси різних соціальних груп при прийнятті політичних рішень, що підвищує легітимність влади і керованість політичної системи. Демократичні процедури сприяють висуванню людей здібних і енергійних, що підвищує якість професійної еліти, її конкурентоспроможність. Відтак демократизація політичної системи — найбільш стійка тенденція у розвитку сучасності» [9, с. 23]. Дійсно, сьогодні в світі наявна стійка тенденція зростання демократично-управлінських та державно-правових настроїв та аксіологічно-політичних орієнтацій, що, на нашу думку, витікає із гуманістичного потенціалу самого феномену народовладдя. «Щось таке існує в самій ідеї народовладдя, в тому, що люди як рівноправні суб'єкти можуть і повинні розпоряджатися інститутами політичної влади, що робить її ідеологічно самодостатньою і нескоро минушою» [10, с. 56].

Підводячи підсумки дослідження демократії та її псевдо-виявів, можна констатувати, що вивчення демократії як «влади народу» в суспільствах трансформаційного типу сприяє глибинному проникненню політичного знання у масову свідомість населення й лише за цієї умови створюється можливість масового залучення людей до впровадження дійсно демократичних реформ. Створення ж соціально-гуманітарного середовища сприяння розвитку демократично-гуманістичній суспільній свідомості та культури має в обов'язковому порядку ґрунтуватися на фундаментальній концептуально-теоретичній основі, що надзвичайно актуалізує аналітичне дослідження теоретико-методологічних засад вивчення демократії в контексті сучасного політологічного дискурсу. Враховуючи те, що протягом тривалого розвитку людства, особливо європейського соціокультурного та соціально-політичного простору, існувало велика кількість світоглядно-теоретичних концептів демократії,

а також її імплементаційно-реалізаційних проявів, важливо, з нашої точки зору дослідити історично-культурні та історіософські коріння, що змістовно та ціннісно-ідейно живлять сучасний політологічний демократичний дискурс.

Концепт демократії, з одного боку, динамічно змінюється в залежності від історично-культурної та соціально-політичної специфіки розвитку того чи іншого суспільства, а з іншого — має в своїй основі фундаментальні, незмінні, інтегральні цінності, завдяки яким ідея демократії, проіснувавши декілька тисячоліть, продовжує нести в собі гуманістичний пафос людської рівності, справедливості, особистісної духовності та колективної відповідальності. Але для ствердження таких гуманістичних цінностей в рамках демократично-правової парадигми соціального і державного врядування необхідним є постійне пристосування даного аксіологічного фундаменту до тих соціально-політичних реалій, які особливо динамічно змінюються в сучасну інформаційно-глобалізаційну добу. У зв'язку з цим, особливо актуального звучання в рамках нашого дослідження набуває аналіз основних концепцій демократії, які складають ядро сьогоденішнього концептуально-теоретичного політологічного дискурсу.

Література:

1. Баранов Н. А. Современная демократия: эволюционный подход/Николай Баранов. — СПб.: БГТУ «Военмех», 2007. — 208 с.
2. Грачев М. Н. Демократия: методология исследования, анализ перспектив: Монография/М. Н. Грачев, А. С. Мадатов. — М.: Издательство «АЛКИГАММА», 2004. — 128 с.
3. Макферсон К. Б. Жизнь и времена либеральной демократии/Крафорд Брафф Макферсон. — М.: Издательский дом Государственного университета — Высшей школы экономики, 2011. — 176 с.
4. Древаль Ю. Д. До питання про теорію переходу від авторитаризму до демократії/Ю. Д. Древаль//Актуальні проблеми державного управління: збірник наукових праць — Х.: Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2008. — № 2 (34). — С. 42–49.
5. Марадик Н. Концептуальні моделі та методологічні засади вивчення процесів демократичного переходу у постсоціалістичних країнах/Наталія Марадик//Сучасна українська політика. Збірник наукових праць. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2010. — Випуск 21. — С. 246–257.

6. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами/Фарид Закария. — М.: Ладомир, 2004. — 383 с.
7. Застава І. В. Концепт неліберальної демократії в політичній науці/Ірина Застава//Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології». Збірник наукових праць. Випуск 14. — 2009. — № 839. — С. 78–84.
8. Радченко О. В. Особливості інформаційно-комунікативної взаємодії держави та суспільства в сучасних моделях демократії/Олександр Радченко//Публічне управління: теорія та практика: збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління. — Х.: Видавництво «ДокНаукДержУпр», 2011. — № 3 (7) — С. 66–74.
9. Федорчак Т. Сучасні теоретико-методологічні підходи до визначення демократії/Тетяна Федорчак//Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. Український науковий журнал. — 2009. — № 1. — С. 17–23.
10. Малесв К. Дві тези про демократію/Костянтин Малесв//Агора. Переосмислюючи демократію: Україна і світовий контекст. — Випуск 10. — К.: Стилос, 2011. — С. 51–56.

Федоренко А. В. Партиципаторна демократія и ее псевдо-проявления в политическом дискурсе на рубеже веков

Анализируется роль принципаторной демократии в парадигме современного концептуально-теоретического политического дискурса, подчеркивается ее значение для общественного сознания и дальнейшего развития демократических ценностей.

Ключевые понятия: *человек, культура, политика, демократия.*

Fedorenko O. V. Democracy in the politological discourse of the XX century

The role of participatory democracy in the paradigm of modern conceptual and theoretical political discourse is being analysed, author emphasizes its importance for the further development of public awareness and democratic values.

Key words: *human, culture, politics, democracy.*

УДК 005.35; 316.3 (477)

УПРАВЛІНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ: ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК УПРАВЛІННЯ МІЖНАРОДНИМИ ВІДНОСИНАМИ ЧЕРЕЗ НАЦІОНАЛЬНУ ДЕРЖАВНУ САМООРГАНІЗАЦІЮ

Гаєвська О. Б. ©

*Доктор філософських наук, доцент, професор кафедри
політології і соціології Київського національного економічного
університету імені Вадима Гетьмана*

Стаття присвячена аналізу сучасного стану міжнародних відносин, які сьогодні мають достатній об'єктивний організаційний потенціал для створення таких управлінських структур, які справляють часто вирішальний вплив на відтворення природної організаційної еволюції людства і заперечування самим своїм існуванням будь-яких штучних, тим більш насильницьких методів утвердження управлінської системи.

Ключові слова: *міжнародні відносини, загальноцивілізаційний розвиток міжнародних відносин, організаційна еволюція міжнародних відносин, державна самоорганізація, управлінська цивілізація.*

Актуальність. Розвиток управлінської цивілізації, в основу якого покладений такий визначальний чинник як організаційна еволюція, має об'єктивну можливість створення такого методологічного ґрунту, на якому можна найбільш науково достовірно представляти процес загальноцивілізаційного розвитку управління сучасними міжнародними відносинами. Національні соціальні утворення як основні учасники даного процесу, в основі якого лежить їх самоврядність, в міру розвитку управлінської цивілізації буде зростати, що є вічним станом і постійним енергетичним джерелом самоврядності людства. В цьому контексті сучасний стан потенціалу світової самоврядності вимагає певної впорядковуючої енергії з боку управлінської цивілізації на засадах політичної, економічної та духовної організаційної енергії національних соціальних утворень.

Постановка проблеми. У зв'язку з суттєвим посиленням самоуправлінського потенціалу людства, постає проблема управлінських можливостей сучасного міжнародного співробітництва між країнами, які сьогодні мають достатній об'єктивний організаційний потенціал для створення таких управлінських структур, які справляють часто вирішальний вплив на об'єктивні джерела самоорганізації людства. Більш того, представляється можливим, хоча це одна з прогностичних позицій, у цих управлінських інституціях міжнародного рівня вбачати відтворення природної організаційної еволюції людства і заперечування самим своїм існуванням будь-яких штучних, тим більш насильницьких методів утвердження управлінської системи. Вона має бути побудована на кооперативних потребах життєдіяльності суспільства, які існують як наслідок поділу праці, характер якого теж змінюється, надаючи управлінням все більш чільне місце у системній самоорганізації народів, людства в цілому.

Незалежно від організаційного стану, управління міжнародним співробітництвом є явищем об'єктивним, яке відтворює загальноцивілізаційну сутність соціального управління. Рівень організаційної впорядкованості самого міжнародного співробітництва, зрозуміло, не може не впливати на стан управління ним, якість якого визначається таким поняттям як управлінська цивілізація, оскільки управління міжнародним співробітництвом як система має самоуправлінську енергію, що постійно поповнюється розвитком, зокрема, організаційним, самого процесу співробітництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні та зарубіжні дослідження проблем управління міжнародними відносинами, його глобалізації, представлені сьогодні рядом наукових публікацій, серед яких найбільш повно висвітлюють запропоновану проблему такі автори як Р. Айрон, П. Кеннеді, Р. Джиллін, Л. Ричардсон, Д. В. Сулов, П. А. Циганков, Т. М. Циганкова, Е. Я. Баталов, М. М. Лебедева, Н. А. Косолапов, Г. А. Дробот, М. І. Михальченко, Т. Р. Короткий, М. З. Мальський, М. М. Мацях, Л. Д. Чекаленко та ін.

Метою статті є представлення людства як системи суспільних відносин, яка сьогодні має такий рівень організаційного розвитку, який перетворює управління ним у вирішальне джерело розвитку цивілізації.

Системний стан людства передбачає наявність головної ознаки цієї системності: такою ознакою є державна самоорганізація, яка відображає більш глибоке системне явище — суверенну самоорганізацію народів,

упорядкування співробітництва яких є основною функцією управління з боку міжнародних установ та організацій. Адже саме в державному суверенітеті закладена можливість організаційного впорядкування людства, яке сьогодні представлено в управлінні міжнародними відносинами.

Тобто, системний стан міжнародного співробітництва — це управлінське явище, оскільки будь-яка система — це певний набір елементів, який саморегулюється в причинно-наслідковому режимі, організаційній та функціональній взаємозалежності, що і є за своєю сутністю системним управлінням. Останнє означає не тільки в державному розумінні, а й в об'єктивному відношенні автономну можливість спілкування різних елементів системи з однією обов'язковою обставиною: наявністю єдиної енергії руху, яка повинна бути схоплена суб'єктивними зусиллями сил, які представляють, також системно, потреби та можливості всіх елементів. Такою «схопленою» моделлю можуть виступати, наприклад, цілі, в яких повинен бути присутній розрахований потенціал як елементів так і всієї системи, який потребує постійного управлінського впливу.

І дійсно, управління взаємовідносинами народів має ряд аспектів, що носять характер об'єктивних економічних, політичних та культурних процесів. Головний з них — це створення адекватних правових основ для гарантованої рівноправності між народами саме через державно забезпечену рівноправність, в основу якої має бути покладена повага до суверенності людини, нації в цілому з обов'язковим імперативним закріпленням. Адже саме в управлінському розумінні такі взаємовідносини між народами, націями та державами — це рівнозначні величини, які тільки в такій якості й можуть бути гарантією рівноправності. Більш того, піднесення одного з цих елементів над двома іншими призводить до дезорганізації самої системи взаємовідносин між народами, позаяк будь-який з цих елементів в автономному режимі може виступати лише як каталізатор розвитку взаємовідносин між народами, але аж ніяк не самодостатня одиниця в системному відношенні. В цьому розумінні управлінське бачення міжнародних відносин, їхній розвиток уявляються як синонім відносин між державами та націями. Тому, налагоджуючи відносини між окремими соціумами, в управлінських рішеннях міжнародного рівня слід враховувати реальний стан народу, нації, держави, що особливо важливо для тих народів, які не мають своєї державності, оскільки повага до рівноправності не має державних меж, а сягає вищих засад гуманізму.

В термінах «система», «цілісна система» закладений глибокий, реальний показник саморозвитку відносин співробітництва: система не може нормально функціонувати, динамічно розвиватись без відповідного власного потенціалу, впорядковуючого розміщення в ньому її елементів, що висуває питання про співвідношення міжнародного та національного у розвитку відносин співробітництва різних країн.

Не менш важливим фактором цього розвитку є така нова якість сучасної вселюдської системності, як об'єктивна, потенційна спроможність гармонізації саме на основі організаційно-управлінських чинників основних суперечностей між системними та національними інтересами людства. Все більш ефективна збалансованість інтересів світового співтовариства і національних інтересів окремих народів за допомогою саме управлінських зусиль держав і міжнародних інституцій, яка вийшла на рівень глобалізації розвитку цивілізації в цілому є типовою рисою сучасного міжнародного співробітництва. Причому, національно-державний інтерес перетворюється в основне джерело зміцнення й розвитку світового співтовариства як системи. Тобто «внутрішня» і «зовнішня» співпраця держав, націй дедалі визначатимуть розвиток світової цивілізації, всупереч її історичним формам, які виявляли себе у пануванні частини людства над іншою частиною, агресії, недобросовісної конкуренції, не кажучи про міжсистемне протистояння тощо.

Отже, управління реальним станом співробітництва між країнами змінює свій зміст: саме у співробітництві країн з різним рівнем розвитку момент організації суб'єктивних зусиль стає все більш значущим, оскільки на основі відносин, що розвиваються в умовах нового типу суперечностей, нормальне функціонування співробітництва вимагає саме правильного, науково виваженого управління міжнародними відносинами. Цей сьогоденний стан міжнародних відносин Д. В. Суслов характеризує як хаотичний, тобто такий, який сутнісно є відображенням існування об'єктивних суперечностей між народами, що на погляд автора публікації «Внешняя политика и внешнеполитический процесс субъектов международных отношений» вимагає певної «керованості» цим станом міжнародної системи: «Понятие управляемости призвано высветить связь между хаосом, упорядоченностью и выживаемостью международной системы, подчеркнуть важность регулирующего начала в деятельности участников международной системы и ее движения в целом, важность контроля и управления многими процессами в условиях глобализации». І далі: «... в условиях глобализации ста-

бильность международной системы в целом не может рассматриваться в отрыве от стабильности внутри отдельных государств. Большинство современных угроз и вызовов (международный терроризм, политический и религиозный радикализм...) являются прямым следствием ослабления (или отсутствия) государственных институтов и деградации государств как таковых» [12].

Управлінське осмислення міжнародного співробітництва дозволяє запропонувати бачення його організаційного потенціалу, як постійного чинника удосконалення управління ним, найпереконливішим свідченням чого є об'єктивна можливість управляти міжнародними відносинами, практично, людством, через певну договірну систему інституцій. Адже, наявність світового співтовариства як системи держав, які входять, або не входять у певні міждержавні інституції, вже свідчить про певну системність управлінської самоорганізації людства на основі фундаментальної опори, якою є право. Треба відмітити, що незважаючи на те, що в управлінській науці і практиці термін «держава» має дещо домінуюче значення, саме з точки зору науки соціального управління право є базовим, загальноцивілізаційним фундаментальним витвором по відношенню до держави. У контексті даної статті це означає, що методологічно будь-яке державне утворення треба розглядати як прояв, зокрема, правової саморегуляції держави як частини світової системи, в тому числі й міжнародних відносин, а сутність управління ними — у правовому регулюванні відносин системного характеру. Адже, міжнародне право як соціально-системне управлінське явище, через свої елементи такі як внутрішньодержавне право, право людини тощо, мають різні форми утворення, вищою з яких є держава, але для управління міжнародними відносинами не держава, а саме право має представлятися як найбільш ґрунтовна опора соціальної організації, зокрема, міжнародних відносин.

Некерованість певних міжнародних відносин, свідченням чого є, зокрема, посилення в останні роки міжнародного тероризму, з точки зору науки управління є значним недоліком управлінської самоорганізації людства, зокрема, міждержавних інституцій як вищих відповідальних управлінських структур сучасного світопорядку, оскільки профілактичний напрям в їх роботі є, по-суті, основним, вирішальним. Організувати міжнародні відносини на принципах, які проголошені цими інституціями — їх вище призначення, адже автономність дій окремих держав, що порушують ці принципи, є свідченням недостатньої управлінської енергії

системи міжнародних інституцій. У цьому зв'язку значний потенціал удосконалення управління міжнародним співробітництвом закладений у переході країн світу на такий тип управління, який можна кваліфікувати як соціальне управління, побудоване на досить ефективному сполученні національних та міждержавних інтересів відповідно до об'єктивних потреб міжнародного життя, інтересів усіх народів світу, якщо, звичайно, організаційні засади цього співробітництва будувались на основі його реального, як правило, суперечливого стану. Більш того, розуміння взаємовигідності співробітництва в сучасній історії міжнародних відносин має принципово інший зміст, оскільки він торкнувся інтересів мільйонів людей, став не лише ознакою міждержавних відносин, а саме міжнародних, тому управління ними, тобто співробітництвом людей, країн може бути досить ефективним, якщо воно здійснюється на основі наступного принципу: національне має зміцнювати світове співтовариство і навпаки. Саме цей принцип підкреслюється, зокрема, у книзі під загальною редакцією М.З. Мальського: «Спільними рисами будь-яких міжнародних організацій, що діють на колективній основі є: формування єдиних функціональних просторів у межах територій країн-учасниць, у яких визначальну управлінську роль відіграють наднаціональні колективні інституції; втрата частини власної суверенності країн-членів та підпорядкування їх зовнішньої і внутрішньої політики наднаціональним структурам» [9].

Зрозуміло, що реалізація цього принципу має конкретно-історичний зміст, бо відносини співробітництва не просто існують, а щоразу конструюються через взаємовигідну діяльність, взаємовигідний обмін продуктами діяльності та кооперацію зусиль по вирішенню як національних, так і міжнародних завдань, що постають перед країнами світового співтовариства. І тому, вирішальне значення мають форми цього співробітництва, які надають його учасникам широкі можливості для управління розв'язанням внутрішньодержавних проблем на основі потенціалу співпраці народів. Тобто, прискорення чи уповільнення цього розвитку значною мірою залежить від створення організаційного простору для співробітництва, постійного розрахунку взаємодії інтересів різних країн і діяльності міжнародних інституцій співробітництва, розвитку їх організаційних механізмів тощо. Структурний кістяк міжнародних відносин складають такі засади, як повага до національної незалежності, суверенітету, територіальної цілісності, взаємна вигода, невтручання у внутрішні справи одне одного. Однак кожен з назва-

них елементів не дає відповіді на питання про організаційну сутність відносин співробітництва як спільної діяльності зі зміцнення та розвитку світового співтовариства як у міжнародному, так і у внутрішньому розумінні.

Тому, треба спиратися на такі методологічні засади управління міжнародним співробітництвом, які дозволяють точно визначити його потенціал, на основі чого створити певну систему організаційних координат, тобто подати управління співпрацею країн у загальнотеоретичному плані як явища, яке властиве співробітництву в цілому і є показником рівня його організаційного розвитку.

Це тим більш вірно, що в управлінні співробітництвом країн необхідно виокремлювати два боки явища: об'єктивний та суб'єктивний, пов'язаний зі свідомою діяльністю держав з організації співробітництва управління ним, хоча такий поділ не тільки досить складний, а й певною мірою науково некоректний, оскільки йдеться про теоретичне осмислення діяльнісної сутності міжнародного співробітництва.

В якості об'єктивного, управління співробітництвом країн відображає закладену в самих відносинах між ними певну системність, що формується в результаті міжнародного поділу праці, спеціалізації та кооперування в сфері матеріального та духовного виробництва. Причому ця системність присутня у відносинах між країнами незалежно від кількості країн, що вступають у ці відносини, і навіть від рівня їхнього розвитку.

Одним із доказів наявності саме такого управління міжнародним співробітництвом, є організаційне вираження відносин між ними саме у вигляді управління інтеграційними процесами як глибинними, які визначають рівень співробітництва. В цьому розумінні й саме управління як необхідна умова розвитку цих процесів певною мірою об'єктивне, а рівень його організації повинен відповідати цій основі, тобто повніше використовувати потенціал співробітництва в його міждержавному функціонуванні. Причому, новий організаційно-політичний рівень відносин між народами виявляється у встановленні безпосередніх контактів між суб'єктами співробітництва, що суттєво ускладнило управління співпрацею між ними. Тому багаточаровість співпраці викликає необхідність наукового аналізу основних галузей співробітництва, щоб повніше представити не тільки об'єкт управління, а й по можливості методологічно вірогідно з'ясувати основи самого процесу управління міжнародною інтеграцією.

Самоорганізація світового співтовариства, нові якості сучасного світового розвитку викликають об'єктивну необхідність саме управлінського реагування, оскільки для того, щоб країни, які сьогодні отримують незалежність у своєму виборі економічного, політичного і духовного розвитку, мали можливість максимально ефективно використовувати свій національний потенціал для того, щоб системно правильно розміщуватися у світовому інтеграційному процесі, створювати в міру його розвитку нові механізми управління ним.

Для того, щоб Україна могла нормально вписатися в світове співробітництво, необхідний ряд управлінських акцій. До них, в першу чергу, відносяться:

— стабілізація демократичного процесу на основі широкої суспільної злагоди і такого державного ладу, що уособлює цю злагоду;

— управлінська (організаційна) інтенсифікація економічних реформ в бік створення певної системи змішаної ринкової економіки, що піддається суб'єктивному впливу, на основі нової системи відносин власності;

— організаційно-правові заходи по створенню механізмів відкритості української економіки, що функціонують на загальновизначених «правилах гри», прийнятих на світовому ринку;

— створення такої спільної з Європейським Співтовариством та іншими міжнародними інституціями програми співробітництва, на основі визрівання нової методології відносин, побудованої на фундаменті сучасного самовизначення націй.

Висновок. Рух народів до цивілізації XXI століття — це початок нового, довготривалого періоду у розвитку його міжнародних інтеграційних процесів, що у функціонуванні будь-якого об'єкту, тим більш міжнародного, надає той необхідний для управління стан, коли можливий не лише більш «холоднокровний», розумний розрахунок, у даному випадку процесу співробітництва, але й надійність у використанні різних управлінських схем, моделей для підвищення ефективності роботи такого об'єкту. Тому, оскільки загальноцивілізаційність є визначенням історичного досвіду, саме в соціальному управлінні ця обставина має, по суті, вирішальне значення, бо йдеться про можливість його використання в будівництві соціальної системи, яка є витвором цивілізації, зокрема, управлінської.

Література:

1. Арон Р. Мир і війна між націями: Пер. з фр.— К.: МП: «ЮНІВЕРС», 2000.— 688 с.
2. Баталов Е. Я. Мировое развитие и мировой порядок. Анализ современных американских концепций.— М.: РОССПЭН, 2005.— 366 с.
3. Баталов Е. Я. Предмет философии международных отношений [Электронный ресурс]/Эдуард Баталов//Международные процессы.— Том 2.— Номер 1 (4).— Январь-апрель 2004.— Режим доступа до джерела: <http://www.intertrends.ru/four/001.htm>
4. Внешняя политика в XXI веке: вопросы теории и практики. Материалы научного семинара/Под. ред. П. А. Цыганкова.— М.: КДУ, 2009.— 232 с.
5. Дробот Г. А. Методология исследования внешней политики: возможности неореализма и принцип уровней анализа/Г. А. Дробот//Вестник Московского университета.— Серия 18. Социология и политология.— 2007.— № 4.— С. 20–33.
6. Короткий Т. Р. Принцип панування права серед принципів сучасного міжнародного правопорядку/Т. Р. Короткий//Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.— О.: Фенікс, 2008.— Вип. 35.— С. 336–345.
7. Косолапов Н. А. Тема 9. Внешняя политика и внешнеполитический процесс субъектов международных отношений/Н. А. Косолапов//Мировая экономика и международные отношения.— 1999.— № 3.— С. 64–73.
8. Лебедева М. М. Внешняя политика: исчезновение или перезагрузка? [Электронный ресурс]/М. М. Лебедева//Внешняя политика: вопросы теории и практики/Под ред. П. А. Цыганкова.— М.: МГУ, 2009.— С. 32–42.— Режим доступа до джерела: Лебедева М. М. Внешняя политика: исчезновение или перезагрузка? [Электронный ресурс]/М. М. Лебедева//Внешняя политика: вопросы теории и практики/Под ред. П. А. Цыганкова.— М.: МГУ, 2009.— С. 32–42.— Режим доступа до джерела: <http://www.mgimo.ru/files/111514/4714e9b738a42cbaafdea0f44e4709c.doc>

9. Мальський М. З. Теорія міжнародних відносин: Підручник/М. З. Мальський, М. М. Мацяк. — К.: Знання, 2007. — 461 с.
10. Мирова́я политика и междунаро́дные отношения: Учеб. пособие/Под ред. С. А. Ланцова, В. А. Ачкасова. — СПб: Питер, 2008. — 443 с.
11. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. — 488 с.
12. Суслов Д. В. Управляемость как категория анализа международной системы. В кн.: Мирова́я политика. Москва: Изд. дом ГУ — ВШЭ, 2008. С. 117–146.
13. Ричардсон Л. За пределами традиционного баланса сил//Pro et Contra. — 2007. — ноябрь-декабрь. № 3. — С. 95–102.
14. Циганков П. А. Мирова́я политика и ее содержание//Международные процессы. — 2005. — № 1.
15. Циганкова Т. М. Детермінанти та сутнісні параметри форм міжнародного маркетингу//Вчені записки: Наук. зб./Відп. ред. А. Ф. Павленко. — К.: КНЕУ, 2005. — Вип. 7. — С. 122–131.
16. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України: Підручник для студ. ВНЗ/Л. Д. Чекаленко. — К.: Либідь, 2006. — 710 с.

Гаевская О. Б. Управленческая цивилизация общецивилизационное развитие управления международными отношениями через национальную государственную самоорганизацию

Статья посвящена анализу общецивилизационного развития организационной эволюции международных отношений, которое сегодня имеет достаточный организационный потенциал для создания таких управленческих структур, которые оказывают часто решающее воздействие на воспроизведение природной организационной эволюции человечества и отрицание самим своим существованием любых искусственных, тем более насильственных методов утверждения управленческой системы.

Ключевые слова: *международные отношения, общецивилизационное развитие международных отношений, организационная эволюция международных отношений, государственная самоорганизация, управленческая цивилизация.*

Gaevska O. Governance civilization: general civilization development of governing international affairs through the national state self-organization

The article is dedicated to the analysis of the current situation of international affairs which have relevant objective organizational potential for creating such governance structures which make a crucial influence on restoring natural organizational evolution of the mankind and eliminating any kind of artificial and forced methods of establishing governance structures.

Keywords: *International affairs, general civilization development of international affairs, organizational evolution of international affairs, state self-organization, governance civilization.*

УДК 327 (470–571)

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ РЕГІОНУ ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ В СУЧАСНІЙ СВІТОВІЙ ПОЛІТОЛОГІЧНІЙ ДУМЦІ

Кривоглава М. З. ©

Аспірантка Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Аналізуються основні концептуальні підходи до визначення Центральної Азії як регіону з геополітичної, геостратегічної, гео економічної та географічної точок зору.

Ключові слова: *Центральна Азія, Середня Азія, Велика Центральна Азія, Центральна Євразія.*

Після розпаду СРСР, у світовій науковій, політологічній та військово-аналітичній думці постало питання, до якого регіону слід відносити країни, які в Радянському Союзі було прийнято об'єднувати назвою «Середня Азія» (Киргизія, Таджикистан, Туркменія, Узбекистан), а також Казахстан. Необхідність умовного поділу на окремі регіональні утворення зумовлена потребою правильного позиціонування країн та груп країн у регіональних та світових геополітичних, гео економічних, геостратегічних концепціях.

Серед американських аналітиків поширеною є думка, що саме неправильне регіональне позиціонування пострадянських країн Центральної Азії до середини 2000-х років заважало Сполученим Штатам ефективно реалізовувати свою політику в регіоні. У 2004 р. співробітники американського Інституту зовнішньополітичного аналізу Ж. Дейвіс та М. Свіні в розширеній доповіді «Центральна Азія в стратегії США та оперативному плануванні: Куди ми прямуємо?» висловили думку, що розглядати нові держави Центральної Азії в межах однієї регіональної групи із Кавказом є хибним, і запропонували аналізувати політику щодо цих країн Центральної Азії в контексті їх взаємовідносин із Середнім Сходом, Південною Азією та Східною Азією [1].

Роком пізніше, С. Ф. Старрупраця «Партнерство Великої Центральної Азії для Афганістану та його сусідів» і «Партнерство для Центральної Азії» відзначив, що для формування більш ефективної політики щодо

регіону Вашингтону потрібно змінити підходи до районування Євразії. На той час в Держдепартаменті США питаннями пострадянських центральноазійських республік займався відділ Євразії, а питаннями Афганістану — відділ Південної Азії. С.Ф.Старр запропонував формувати політику щодо центральноазійських республік разом із політикою щодо Афганістану та Пакистану, сприяючи посиленню їх економічної співпраці [2; 3]. Зрештою так і сталося: в 2006 р. відділ Держдепартаменту США, що опікувався проблематикою Південної Азії, був реорганізований, і включив у зону своєї відповідальності пострадянські центральноазійські республіки [4].

Одним із яскравих прикладів спроб Вашингтону інтегрувати економіки регіону «Велика Центральна Азія» є проект газопроводу із Туркменістану до Індії через територію Афганістану та Пакистану (ТАП) із плановою пропускною спроможністю близько 33 млрд. кубометрів газу на рік. Станом на 2012 р. готовність профінансувати будівництво ТАП, витрати на який оцінюються приблизно в 10–12 млрд. доларів, висловлювали Експортно-імпортний банк США, Корпорація приватних закордонних інвестицій США та Азіатський банк розвитку. Та чи не головне, що мають забезпечити американці — це безпека афганської ділянки трубопроводу, який має пройти через провінції, де нині базуються американський та британський військові контингенти.

Ідеї американських дослідників щодо розширеного тлумачення регіону Центральна Азія викликали справедливі зауваження з боку російських та центральноазійських дослідників, які вказують, що за спробами регіональної інтеграції колишніх радянських республік із Афганістаном та Пакистаном стоять наміри США посилити свої позиції в регіоні та обмежити вплив Росії і Китаю. Так, казахський експерт Г. Тулепбергенова у статті «Проект Великої Центральної Азії: аналіз стану та еволюції» пише: «У широкому сенсі проект Великої Центральної Азії можна назвати стратегічною матрицею, що використовується США стосовно Центральної Азії, Каспійського регіону та Афганістану для керування в необхідному руслі геополітичною, військово-політичною та гео економічною ситуацією» [5, с. 85]. Туркменський дослідник А. Язмурадов у статті «Велика Південна Азія: новий регіональний підхід США в Центральній та Південній Азії — еволюція і причини появи» висловлює побоювання, що в разі реалізації американського інтеграційного проекту із зближення країн Центральної (п'ять пострадянських держав) та Південної Азії (перш за все, маються

на узвіз Афганістан та Пакистан), то відбудеться «поглинання Південною Азією Центральною» [6, с. 96].

У той же час, слід відзначити, що деякі відомі сучасні російські дослідники підтримують позицію щодо більш широкого трактування регіону Центральної Азії — з огляду на взаємопов'язаність інтересів та проблем суміжних із колишніми середньо азійськими радянськими республіками країн. Так, заступник директора Інституту проблем міжнародної безпеки Російської академії наук А. Д. Богатуров у статті «Відкладений нейтралітет? Центральної Азії в міжнародній політиці» пише: «Сучасна Центральної Азії — спадкоємиця, але не еквівалент радянської Середньої Азії. У політико-географічному сенсі до цього регіону можна віднести не тільки колишні середньоазійські союзні республіки (Киргизія, Таджикистан, Туркменія, Узбекистан), але і Казахстан. Більш того, поняття «Центральна Азія» має на узвіз зарахування до нього частин Північного Афганістану і Синьцзян-Уйгурського автономного району Китайської Народної Республіки. У роботах, присвячених аналізу енергетичних аспектів становища навколо Каспію, у відповідний дискурс включені також прикордонні з Казахстаном території Росії — від Астраханської області на заході до Алтайського краю на сході... Нарешті, найважливіше значення має нерозривність політичних проблем Центральної Азії з питаннями безпеки Афганістану, Ірану та Пакистану. У Центральній Азії, нероздільність не втілена в міжнародно-політичних документах або заявах керівників. І своїм корінням вона йде не в культури і цінності, а в географічні реалії. У силу особливостей рельєфу (труднопрохідні гори, пустелі), розподілу водних ресурсів і відповідно етнічного розселення контури політичних кордонів — на відміну від Європи — не збігаються з обрисами політико-географічних інтересів безпеки різних країн. У Ферганському оазисі, зоні таджицько-афганського кордону або в поясі проживання пуштунських племен на рубежах Афганістану і Пакистану неможливо розмежувати інтереси безпеки суміжних держав» [7].

Британський дослідник Р. Дж. Коуен у своїй праці «Географічне використання термінів Середня Азія та Центральної Азії» (2007 р.) пише, що в англійських публікаціях поняття «Центральна Азія» переважно використовується для позначення частини території колишнього СРСР, частини території Китаю та Монголії, а також території на радянсько-китайському кордоні. Натомість для позначення Казахстану, Киргизстану,

Таджикистану, Туркменістану та Узбекистану використовується поняття «Середня Азія» [8].

Сучасне західне визначення регіону Центральна Азія значним чином сформувалося під впливом досліджень, що проводилися в рамках ЮНЕСКО, яке ініціювало заснування в 1995 р. Міжнародного Інституту центральноазійських досліджень ЮНЕСКО (Самарканд, Узбекистан). Ідея створення інституту виникла під час роботи міжнародної наукової експедиції по степовому маршруту Центральної Азії, організованої в рамках проекту «Комплексне Вивчення Шовкового Шляху — Шляхи Діалогу» — головного проекту десятиліття по культурному розвитку (1987–1997 рр.) [9]. У підготовлених в рамках програм ЮНЕСКО дослідженнях визначення Центральної Азії ґрунтується на географічних та кліматичних особливостях, включаючи до складу регіону Казахстан, Киргизію, Таджикистан, Туркменія, Узбекистан, північно-східний Іран, Афганістан, північний Пакистан, північну Індію, Пенджаб, Західний Китай, Монголію, райони азійської Росії південніше тайги.

Загалом, Центральну Азію як окремий регіон вперше виокремив у 1843 р. видатний німецький географ, ботанік, мандрівник, вчений-енциклопедист Александр фон Гумбольдт. Він відніс до цього регіону територію від Алтаю до північних Гімалаїв. Російські географи XIX століття, зокрема всесвітньо відомий Микола Пржевальський, вважали Центральну Азію природним регіоном, розташованим на схід від гір Паміру. Пржевальський, за дорученням Російського географічного товариства, у 1870–80 рр. здійснив цілий ряд експедицій в Центральну Азію, нанісши на мапу тисячі квадратних кілометрів до цього маловивчених територій. Природними межами Центральної Азії Пржевальський вважав гори Гімалаю, Паміру, Західного Тянь-Шаню, Великого Хінгану.

До середини 1920-х років територію сучасної Центральної Азії в російській географічній та суспільно-політичній думці часто називали «Туркестаном», що в перекладі з тюркської означає «країна тюрків». Проте, з етнографічної точки зору, застосування такого терміну є не зовсім правильним, адже, приміром, іраномовні таджики не є тюрками. Із середини 20-х років XX ст. термін «Туркестан» поступово вийшов з ужитку, і в радянській науці його замінили визначенням «Середня Азія та Казахстан». Причиною такого поділу стало економічне районування в СРСР, де Киргизька, Таджикицька, Туркменська та Узбекицька республіки входили до Середньоазійського економічного району, а Казахстан виділявся як окремий Казахстанський економічний район [10, с. 5–7].

У 1993 р. на зустрічі голів колишніх радянських республік Середньої Азії в Казахстані Президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв запропонував відмовитися від визначення «Середня Азія та Казахстан» і називати ці п'ять нині незалежних держав терміном «Центральна Азія». Слід зазначити, що таке визначення меж регіону Центральна Азія переважно підтримується центральноазійськими, російськими та українськими дослідниками. Зокрема, вітчизняний дослідник Р. Джангужин (Жангожа) у своїй праці «Нові незалежні держави Центральної Азії в системі сучасних міжнародних відносин (2005 р.)» пише, що Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан слід вважати окремим регіоном, оскільки «такий підхід визначається порівняною типологічною та історико-культурною близькістю цих країн між собою» [11, с. 18].

Вітчизняні дослідники М. С. Дорошко та Н. В. Шпакова досить вдало визначають географічні обриси Центральної Азії: «Можна вважати, що межі регіону прокладені водорозділом річок, що мають внутрішній стік (Амудар'я, Сирдар'я тощо) і тими, що мають зовнішній стік (на півночі — великі сибірські ріки, орієнтовані до Північного Льодовитого океану — Об, Лена, Єнісей; на сході — річкові системи Тихого океану — Амур, Хуанхе, Янцзи; на півдні — Індійського — Інд, Ганг; на заході — Каспійське море з басейном р. Волга, що належить уже до Європи). У межах цього простору й розташовані пострадянські держави Центральної Азії — Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан» [12, с. 129].

Російські науковці Є. Ю. Винокуров, А. М. Лібман та Н. В. Максимчук, що мають значний досвід роботи у міжнародних організаціях з дослідження центральноазійської тематики, виділяють наступні чинники, що дають підстави виділяти п'ять пострадянських країн в окремий регіон Центральна Азія: розташування в центрі континенту має стратегічне значення з точки зору впливу цього регіону на безпеку і стабільність значної частини Євразії; взаємозалежність країн регіону у контексті водно-енергетичної інфраструктури та єдиної енергосистеми як радянської спадщини; пов'язана транспортна інфраструктура як спадщина радянського народногосподарського комплексу, розташування на стику трансєвразійських транзитних коридорів (через Іран країни регіону мають вихід до Перської затоки, через Афганістан і Пакистан — до Індійського океану, через Китай та Росію — в Азіатсько-Тихоокеанський регіон; схожа інфраструктура

системи освіти, науки, культури та адміністративного управління; російська мова як культурний, політичний та економічний медіум; ці країни становлять перспективно значний, але ще недостатньо освоєний ринок [13, с. 7–8].

Варто відзначити, що всесвітньо визнаний довідник «Світова книга фактів» («The World Factbook»), що створений і регулярно поновлюється Центральним розвідувальним управлінням США, включає у розділі «Центральна Азія» шість країн: Казахстан, Киргизстан, Росію, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан [14].

Інше визнане у світі видання — енциклопедія «Британніка» («Encyclopædia Britannica») 2011 року випуску так визначає межі регіону Центральна Азія: на сході — Таримський Басейн в Китаї, на заході — Каспійське море, на півдні — річка Амудар'я. За цією Енциклопедією, «регіон включає: Туркменістан, Узбекистан, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Азербайджан, Афганістан, Монголію, Тибет, Непал, Бутан, частини Росії та Китаю» [15]. При цьому, автори Енциклопедії називають термін «Центральна Азія» «незграбним», вважаючи, що «краще було би вести мову про Центральну Євразію, включаючи всі ті частини величезного євразійського континенту, які не розвинули власної окремої осілої цивілізації» [16].

Загалом у західній науковій думці, поряд із поняттям «Центральна Азія», досить часто використовується поняття «Центральна Євразія», щодо меж якого також точаться академічні дискусії. Так, Л. Стоун у статті «Розвиток сучасних досліджень Центральної Євразії» (2005 р.) так пише про проблемність визначення Центральної Євразії: «Центральна Євразія залишається незавершеною та спірною територіальною категорією. Центральна Євразія як макрорегіон включає п'ять центральноазійських держав, три транс кавказьких держави, а також культурно та економічно пов'язані із ними сусідні регіони, такі як південна Росія (включаючи південний Сибір), західний Китай, північний Афганістан та північно-східний Іран. Але як бути із Пакистаном та визначенням його розташування? Якою мірою зараз може розглядатися як центральноєвразійський гравець Індія, що традиційно була замкнена у південноазійських дослідженнях?.. Як бути із Монголією? Вона досі має вивчатися в межах «Внутрішньої Азії», чи включена до Центральної Євразії?» [17, с. 442]. Л. Стоун також відзначає, що Співтовариство центральноєвразійських досліджень Гарвардського університету пропонує власне, певним чином унікальне визначення меж Центральної

Євразії: Монгольське плато (Монголія, Внутрішня Монголія, південний Сибір, Калмикія), Тибетське плато та Гімалаї (Тибет, індійська територія Ладах, Непал, Бутан, індійський штат Сіккім), Центральноазійська оаза (Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан, Уйгур), Степові тюрки (Казахстан, Киргизстан, Татарстан, Башкирія), Афганістан та Іран, Туреччина та Азербайджан, Угро-фінські народи (Угорщина, Фінляндія, Естонія) [17, с. 442].

К. Вайсброд у праці «Центральна Євразія: приз чи трясовина? Оцінка нестабільності в Карабаху, Фергані та Афганістані» (2001 р.) пише: «Традиційно Центральна Євразія як географічний концепт, стосується території між Бοфором на заході та Синьцзян-Уйгурським автономним районом на сході, між Казахським степом на півночі та Індійським океаном на півдні» [18, с. 11]. Д. Сіноρ у статті «Заново відкриваючи Центральну Азію» (2004 р.) називає вузькі межі Центральної Євразії, вважаючи, що вона включає в себе країни Центральної Азії (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан), Монголію, Маньчжурію, Сибір і Китайський Туркестан. Д. Сіноρ також відзначає, що поняття «Центральна Азія» є суто «науковим, книжковим», бо «жодний житель цього регіону ніколи не ідентифікує себе як «центральноєвразієць» [19]. У той же час, Л. Адамс у статті «Чи можна застосовувати теорію постколоніалізму до Центральної Євразії» (2008 р.) взагалі застосовує визначення «Центральна Євразія» як синонім визначення «Центральна Азія» — тобто стосовно п'яти пострадянських країн [20].

Отже, в сучасній світовій науковій думці існують два основні підходи до визначення меж регіону Центральна Азія. Пострадянські дослідники переважно називають «Центральною Азією» п'ять колишніх радянських республік: Казахстан, Киргизію, Таджикистан, Туркменію та Узбекистан. Західні ж дослідники часто називають ці п'ять пострадянських країн «Середньою Азією», розглядаючи «Центральну Азію», або, як вони ще її називають, — «Велику Центральну Азією», в більш широкому контексті. Окрім п'яти колишніх радянських республік, західні дослідники включають до «Центральної Азії» також Афганістан, Монголію, Західний Китай (Синьцзян-Уйгурський автономний район), Пенджаб, північ Індії, північ Пакистану, північний схід Ірану та райони азійської Росії південніше Тайги, вважаючи, що таке трактування відображує сучасні політичні та економічні процеси регіоналізації [21].

Автор даної статті вважає за доцільне застосовувати у вітчизняних наукових та політологічних дослідженнях поняття «Центральна Азія» відповідно до більш прийнятого в пострадянській, у т.ч. українській науковій думці підходу, маючи на увазі п'ять колишніх радянських республік: Казахстан, Киргизію, Таджикистан, Туркменію та Узбекистан, оскільки зовнішня політика України, як і політика таких великих держав як Росія та Китай, щодо центральноазійської п'ятірки формується окремо від стратегії стосовно решти азійських держав, що їх окремі американські дослідники відносять до т.зв. «Великої Центральної Азії». Та й наукові й аналітичні розробки багатьох американських дослідників останніх років свідчать про те, що в цій державі також все частіше розглядають Центральну Азію як окремих стратегічно важливий регіон.

Література:

1. Davis J., Sweeney M. Central Asia in US Strategy and Operational Planning: Where do we go from here? — Washington, DC: The Institute for Foreign Policy Analysis, 2004. — 69 p.
2. Starr S. F. A Greater Central Asia Partnership for Afghanistan and Its Neighbors//Silk Road Paper.— Washington, DC: Center Johns Hopkins University. — March, 2005.
3. Starr S. F. A Partnership for Central Asia//Foreign Affairs. — № 84. — July-August 2005. — P.164–178.
4. Gleason Gr., Hanks R., Bosin Y. Afghanistan reconstruction in regional perspective//Central Asian Survey.— Vol. 28, No. 3.— September 2009. — P.275–287.
5. Тулепбергенова Г. Проект Большой Центральной Азии: анализ состояния и эволюции//Центр. Азия и Кавказ. — 2009. — № 1. — С. 85.
6. Язмурадов А. Большая Южная Азия: новый региональный подход США в Центральной и Южной Азии — эволюция и причины появления//Центр. Азия и Кавказ. — 2006. — № 4. — С. 96.
7. Богатуров А. Отложенный нейтралитет? Центральная Азия в международной политике//Россия в глобальной политике. — 19 июня 2010. — Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Otlozhennyi-neitralitet-14859>

8. Cowan P.J.. Geographic usage of the terms Middle Asia and Central Asia//Journal of Arid Environments. — Volume 69, Issue 2, April 2007. — P.359–363.
9. Международный Институт Центральноазиатских исследований. Официальный сайт. — Режим доступа: <http://unesco-iicas.org/ru/>
10. Ляшенко Т. Формування поняття «Центральноазійський регіон»//Віче. — 2009. — № 18. — С. 5–7.
11. Джангужин (Жангожа) Р.Н. Новые независимые государства Центральной Азии в системе современных международных отношений. — К.: Ин-т мировой экономики и международных отношений НАН Украины, 2005. — 580 с.
12. Дорошко М. С., Шпакова Н. В. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД. Навч. посіб. — К.: Центр учбової літератури, 2011. — 204 с.
13. Винокуров Е. Ю., Либман А. М., Максимчук Н. В. Динамика интеграционных процессов в Центральной Азии//Евразийская экономическая интеграция. — № 2 (7), май 2010. — С. 5–32.
14. Central Asia. The World Factbook. — Режим доступа: https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/wfbExt/region_cas.html.
15. Central Asian literatures. Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite. Chicago: Encyclopædia Britannica, 2011.
16. Central Asia, history of. Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite. Chicago: Encyclopædia Britannica, 2011.
17. Stone Leonard. Research developments in contemporary Central Eurasian studies//Central Asian Survey. — #24 (4), December 2005. — P.441–451.
18. Weisbrode Kenneth, Central Eurasia: Prize or Quicksand? Contenting Views of Instability in Karabakh, Ferghana and Afghanistan//The International Institute for Strategic Studies, Adelphi Paper 338. — New York: Oxford University Press, 2001. — P.11.
19. Sinor Denis. Rediscovering Central Asia//Diogenes. — 2004 — Vol.51 #7 — Режим доступа: <http://dio.sagepub.com/content/51/4/7>
20. Adams Laura. Can We Apply Postcolonial Theory to Central Eurasia?//Central Eurasian Studies Review. — Vol.7, No.1. — 2008. — P.2–7.

21. Breslin S. Studying Regions: Learning from the Old, Constructing the New//New Political Economy. — Vol.5, No.3. — 2000. — P.333–352.

Кривоглава М. З. Концептуальные подходы к определению региона Центральной Азия в современной мировой политологической мысли.

Анализируются основные концептуальные подходы к определению Центральной Азии как региона с геополитической, геостратегической, геоэкономической и географической точек зрения.

Ключевые слова: *Центральная Азия, Средняя Азия, Большая Центральная Азия, Центральная Евразия.*

М. Kryvohlava. Conceptual approaches to the definition of the Central Asia region in modern political thought.

Basic conceptual approaches to Central Asia as a region from geopolitical, geostrategical, geoeconomical and geographical perspectives are analyzed in the article.

Keywords: *Central Asia, Middle Asia, Great Central Asia, Central Eurasia.*

УДК: 327.56:321.8

КОНФЛІКТОГЕННІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ГЛОБАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ БЕЗПЕКИ

Шеренговський Д. В. ©

Аспірант кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби Львівського національного університету імені Івана Франка

Концептуалізується поняття глобальної спільноти з огляду на сучасні конфліктогенні тенденції. Звернено увагу на особливості регіональних спільнот безпеки в контексті становлення глобальної.

Ключові слова: *глобальна спільнота безпеки, регіональні спільноти безпеки, конфліктогенність, ідентичність міжнародних акторів*

Процес формування сучасної системи міжнародних відносин не лише послабив державоцентристські основи систем «Вестфальської ери», але й призвів до трансформації соціальних знань, які тривалий час визначалися силовою політикою балансування чи біполярного протистояння національних суверенітетів. Водночас спостерігається збереження глобальної конфліктної культури, яка сприяла низці нових міжнародних викликів як тероризм, гуманітарні інтервенції, транскордонна злочинність тощо, започаткувала необхідність пошуку нових мирних завдань, нових форм відносин та нових дійових осіб, які б переслідували ці цілі [4].

Трансформаційний характер сучасної міжнародної системи дає можливість припустити декілька її варіацій. Одна із можливих — глобальне суспільство (і глобальна спільнота як вища форма інтеграції соціальних одиниць), зміст якої полягає в інтеграційному потенціалі поширених цінностей, які стають спільними для всіх учасників. В даному аспекті необхідно наголосити, що глобальне суспільство буде частково складатися з теперішніх акторів. Більше того, на думку П. Валенштайна, доки не реалізований проект «глобального суспільства», суб'єкти матимуть можливість вибирати, в якому культурно-ціннісному середовищі вони бажають функціонувати [20, с. 263].

Досліджуючи титульну проблематику, необхідно виокремити праці закордонних та вітчизняних науковців, які формують основу нашого

аналізу. Серед іноземних авторів в першу чергу слід згадати К. Дойча [11] як засновника концепції «плюралістичних спільнот безпеки», що взята за основу у даній статті, окрім того відзначимо І. Адлер [7], Б. Бузана, О. Вевера та Дж. Вільде [9], П. Валенштайна [20], А. Вендта [21], Ю. Габермаса [14], П. Хааса [13], роботи яких зосереджені навколо концептуалізації поняття «глобальної спільноти безпеки». Конфліктогенні аспекти регіональних спільнот безпеки висвітлено А. Ачаярою [5;6], Е. Бланшом [8], Г. Гаузе [12], Х. Джавадом [16], Т. Ісмаелем [15], Дж. Крісті [10], М. Серано [18], А. Сербіним [17], А. Сконечним [19] та ін. Серед вітчизняних науковців необхідно згадати наукові праці О. Потехіна та І. Тодорова [1], Т. Стародуба [2], О. Хвилько [3], С. Юрченко [4] тощо.

Таким чином, в межах даної статті формуються наступні завдання: 1) визначити сутність та складові поняття «глобальної спільноти безпеки»; 2) виявити конфліктогенні аспекти становлення глобальної спільноти безпеки; 3) з'ясувати особливості формування регіональних спільнот безпеки крізь призму конфліктогенності.

Конфліктогенний аспект підтверджує ідеалістичну основу принципу глобальної безпеки, яку актори конструюють крізь власну ідентичність та інтереси. Ідентичність міжнародних суб'єктів дозволяє оцінювати конфліктну небезпеку і визначати, які дії можуть бути доречні в конкретній ситуації. У зрілих моделях глобальної спільноти на основі інституціоналізованих міжнародних об'єднань, принципів та норм виникає відчуття загальної ідентичності, яке поширюється на всіх учасників цієї спільноти [21, с. 341].

Існує ще одне розуміння глобальної спільноти, однак на основі співробітництва на регіональному та субрегіональному рівнях в сфері безпеки (в широкому розумінні) [1, с. 27]. Вона включає в себе ще менше суб'єктів з різними регіональними та соціальними установками і безпосередньо впливає з концепції плюралістичної спільноти безпеки, розробленої К. Дойчем [11, с.30]. Така регіональна спільнота безпеки описує ситуацію тісного співробітництва держав, де вони зберігають свою незалежність і не вдаються до насильства для вирішення існуючих між ними спорів. Цей різновид глобальної спільноти вимагає існування спільних цінностей, взаємної відповідальності і загальних інститутів. Цікаво відзначити, що інституційне будівництво не розглядається як необхідна умова. Концепція К. Дойча може бути використана до певного

регіону, де держави залишаються незалежними, не мають амбіцій формування союзу, але продовжують співпрацювати.

Сучасним прикладом цього типу спільнот безпеки є Євроатлантичний простір, в якому деякі держави вступили в НАТО, а інші залишилися ззовні, хоча вони, як і раніше зберегли традицію вирішення конфліктів без застосування сили [11, с.35–38]. ЄС є частковим виразом цієї концепції, хоча в більш централізованій та інституціалізованій варіації.

У будь-якому випадку, згідно концепції регіональної спільноти безпеки, спільні цінності поширюються на більш вузькі групи соціальних структур і їхнє значення сприймається набагато важливіше, ніж у випадку глобальної спільноти [9, с.21–23]. Вона реалізується насамперед в сусідніх країнах, складових субрегіонів в глобальній системі. В контексті конфліктогенності, регіональні спільноти безпеки передбачають обмін досвідом у мирному вирішенні спорів між членами, що призводить до формування спільних механізмів в управлінні конфліктами [2]. В цих об'єднаннях існує використання демократичних цінностей, хоча вони можуть бути більш авторитарні, як у випадку з безпекою АСЕАН.

Використання концепції регіональних спільнот безпеки, на наш погляд, є дуже перспективним. Вона припускає, що ціннісні та поведінкові зміни всередині окремих суб'єктів вплинуть на їхнє ставлення до зовнішнього світу. Це особливо важливо для великих держав, де спостерігаються наслідки внутрішніх змін такі, як революції, соціальні перетворення тощо [3]. В даному аспекті, поширення спільних цінностей може привести до уніфікованого розуміння міжнародних процесів, в тому числі і конфліктогенних.

Країни Північноатлантичного договору втілюють ці тенденції. Сьогодні їхні цінності розмістило НАТО як центральне об'єднання в структурах міжнародного співтовариства, разом з безліччю інших держав-однодумців. До цього «конгломерату» можна включити не лише Австралію, Канаду, Нову Зеландію, Нідерланди та Аргентину, але і сучасні Бразилію, Чилі та ПАР, а в найближчому майбутньому, можливо, Філіппіни, Нігерію, Таїланд та Південну Корею.

Тим не менше, значні обмеження даної моделі полягають у регіональній специфіці спільнот безпеки, що сьогодні перешкоджають їхній організації як загальносистемного конструкту. В даному аспекті виділимо найбільш сформовані Європейську, Пд.-Сх. Азійську, Близькосхідну та Американську для виявлення деяких сучасних

конфліктогенних тенденцій. Африканська спільнота, не зважаючи на тривалий інституційний процес, фактично знаходиться на початку політичної соціалізації, а Австралія та Океанія демонструють прояви чогось середнього між Європейською та Американською безпековою ідентичністю.

Еволюційні тенденції Європейської спільноти безпеки найбільш комплексно розглядаються крізь функціонування Західноєвропейського Союзу (ЗЄС). За визначенням І. Адлер, ЗЄС можна однозначно ідентифікувати як реально втілену в життя спільноту безпеки [7, с.298]. Будучи міждержавною організацією, створеною на основі Брюссельського договору 1948 р., основна його функція з часом зосередилася на забезпеченні колективної безпеки. Амстердамський договір зробив ЗЄС «невід'ємною частиною розвитку ЄС, надавши йому оперативні повноваження у сфері оборони. Однак, в березні 2010 р. було оголошено про плани припинити діяльність ЗЄС, а 30 червня 2011 р. він офіційно перестав існувати. Тим не менше, за виключенням інституціональної основи, він продовжує реалізовувати свої функції і сьогодні

На наш погляд, безпека самої спільноти полягає не в конкретних інститутах чи інституціях, але й у загально визнаній ідентичності побудованій на спільному минулому. Західноєвропейська спільнота безпеки характеризуються різними рівнями влади, які перекривають один одного. Вона також характеризується зростанням числа урядових і неурядових операцій, які носять транскордонний характер. Це, в свою чергу, призвело до створення європейської ідентичності, яка не залежить від національної ідентичності та державної лояльності. Європейський досвід нагадує нам про ті переваги, які можна отримати від теоретизування, відкинувши раціоналістичну логіку реалізму. В даному аспекті не потрібно забувати про те, що спільноти безпеки є дещо ширшим поняттям ніж виключно міжнародні інститути, а їхня ідентичність та інтереси якісно відрізняються від тих, якими володіють держави [14].

Таким чином, можна констатувати, що Європейські інституції функціонують за межами свого західноєвропейського ядра. ОБСЄ сприяє поширенню спільних цінностей, ідентичності та інтересів у всьому Європейському і частково Азійському регіоні, а ЄС та НАТО (шляхом ПЗМ) свідомо створили і сприяють розвитку диверсифікованих, проте епістемічних соціальних організацій [13]. Безумовно, можна відзначити значну перспективу поширення цієї спільноти на весь глобальний світ.

Не дивно, що приклад Європейської спільноти безпеки став широко використовуватися як модель суспільної організації іншими регіональними конструктами. Однією із них є Пд.-Сх. Азійська спільнота безпеки, яка за рівнем інституціоналізації найбільш нагадує Європейську. Тут необхідно наголосити на чотирьох основних тенденціях, які визначають її розвиток.

По-перше, Пд.-Сх. Азійська спільнота безпеки в основному сформована правовими механізмами, а не спільною історією, культурою та ідентичністю. У тій мірі, в якій існує спільна ідентичність в рамках АСЕАН, вона конструюється на основі відносин її учасників, так званий — «шлях АСЕАН». У той час, як процеси інституційної соціалізації сприяли розмиттю кордонів у Європі, в Південно-Східній Азії, це відбулось тому, що норми, які складають «шлях АСЕАН» базуються на ідеях плюралістичного міжнародного суспільства, які штучно створили країни-члени АСЕАН та їх азійські сусіди [6, с.51–56].

По-друге, ця спільнота безпеки уникнула цілеспрямований розвиток спільної культури та ідентичностей, які могли б виступати конфліктогенними чинниками для країн-учасниць та інших азійських країн. Основна мета АСЕАН полягає в створенні регіонального середовища, яке буде підтримувати державну консолідацію і легітимізацію, сприяти розвитку економіки під управлінням держави, і забезпечувати прагнення до національної самобутності кожної держави.

По-третє, АСЕАН являє собою горизонтальний конструкт спільноти державних еліт [5, с.49]. Незважаючи на спроби включити ідентичності неурядових організацій (таких, як Рада зі співробітництва в сфері безпеки в азійсько-тихоокеанському регіоні — англ. CSCAP), структурний вимір АСЕАН як і раніше залишається жорстко обмеженим. Це, з одного боку, сприяє відсутності диференціації між країнами-членами АСЕАН та її «аутсайдерами» — іншими азійськими країнами та недержавними утвореннями, а з іншого, призводить до створення спільноти, яка заснована на прямих контактах політичних лідерів. Фактично, в даному регіоні поширене складне поєднання Локіанської культури (в контексті внутрішніх відносин) з елементами Гобсіанської (в контексті відносин із іншими спільнотами).

По-четверте, незважаючи на поширення принципу безпеки як чинника організації соціальних відносин, все ж принцип суверенітету є важливим джерелом розвитку АСЕАН. Держави Південно-Східної

Азії мають чітке уявлення про те, якою є Південно-Східна Азія і тому подальше розширення спільноти в ціннісному та територіальному аспектах є маломовірним. Як зазначалося раніше, основною перешкодою для подальшої інтеграції між АСЕАН та іншими спільнотами безпеки є не культурні чи расові відмінності, а розбіжності з приводу норми, які повинні регулювати взаємодію.

Близькосхідна спільнота безпеки демонструє унікальний випадок співробітництва, яке базувалося на основі безпекового співробітництва в умовах Холодної війни і значно регресувалося під час формування «пост-Вестфальської» перехідної системи. Початок 1970-х років характеризувався пошуком шляхів створення міжнародної організації, на яку були б покладені функції підтримки безпеки у регіоні Перської затоки і яка б об'єднала всіх (як арабські, так і неарабські) країни регіону. Ці спроби не увінчалися успіхом, оскільки низка держав, зокрема Саудівська Аравія, а згодом Іран, виступили проти залучення неарабських держав. Більше того, в історії регіону розпочався етап боротьби за лідерство, до якого досналися ще й Ірак та Кувейт. Процес затягнувся аж до 1981 р., коли була створена Рада співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ). На початку 1990-х р., після розпаду біполярної системи, Рада відступила від своїх зобов'язань в сфері політичної, військової та економічної інтеграції, яка частково відносилася лише на початку XXI ст. [10, с.7].

Таким чином, досвід формування та еволюції цієї спільноти може допомогти в аналізі особливостей формування спільнот безпеки в проблемних регіонах, де поширена Гобсіанська конфліктна культура та практика антагоністичних відносин серед ключових гравців. Цей стан доповнювався ще й тим фактом, що РСАДПЗ не розвинула систему норм та правил, які б регулювали відносини між її членами через проблеми суверенітету [15, с. 34–36]. Не сталося цього і після створення міжнародної бюрократичної структури Ради на початку 1990-х років. Розглянемо три основні чинники, які уможливили таку ситуацію.

Перший полягає в тому, що відмова від інтеграції не повинна була послабити зв'язки між ідентичностями членів РСАДПЗ і зменшити політичне значення зовнішніх кордонів спільноти [12, с.464]. Більше того, незважаючи на існування значних суперечок між країнами-членами, вони продовжували диференціювати себе і були диференційованими іншими країнами, від більш масштабного Близькосхідного регіону.

Друга обставина стосується поширення спільної ідентичності, що відрізняє спільноти безпеки від міжнародних організацій. Цілком імовірно, що спільна ідентичність та ціннісне розуміння кордонів створили б однакове сприйняття акторами власних відносин у вигляді Панарабізму і політики безпеки, якби були не було створено РСАДПЗ [16, с.132]. Як і у випадку АСЕАН, ключовим фактором у формуванні безпекової спільноти була не ефективність створеної організації, а сумісність цінностей країн-членів та зовнішніх гравців. Більше того, у випадку Близькосхідної спільноти, існувала принципова розбіжність між монархічними та консервативними цінностями учасників РСАДПЗ та республіканськими і радикальними ісламістськими ідеями, що поширювало їхнє оточення.

Таким чином, РСАДПЗ можна охарактеризувати як слабо інтегровану спільноту, що не змогла домогтися стабільності та зрілості, але сформувала і підтримала важливу межу із зовнішнім світом, що забезпечило її цілісність [8, с.6–7]. Проте, здатність її розширення є досить обмеженою, оскільки на сучасному етапі в РСАДПЗ немає ні достатньої інституційної сили, ні таких універсальних цінностей, які б поширилися на весь регіон Близького сходу.

Особливості історичного розвитку держав на Американському континенті, не зважаючи на всі спроби впровадження Пан-Американсько проекту, особливо урядом США з часу прийняття Доктрини Монро, сформували на сьогодні три Американські спільноти безпеки, які перманентно взаємодіючи в різноманітних аспектах безпекової політики (військово-політичні, економічні, енергетичні, соціальні, екологічні тощо) все ж не здійснюють інтеграційні наміри значну диференціацію ідентичностей. Таким чином, миможем виділити Північноамериканську, Латиноамериканську та Центральноамериканську (Карибську) спільноти безпеки.

Пн.-Американська спільнота безпеки супроводжується безпрецедентним рівнем конвергенції навколо ідеї демократії та неолібералізму, яку поширюють США та Канада. Особливо відчутний розвиток спільної ідентичності, яка базується на даних цінностях, виник внаслідок інституціоналізації відносин через механізми НАФТА. Не зважаючи на економічний характер цієї організації, вона відіграла важливу роль, долучивши до інтеграційного процесу Мексику. Однак, в контексті розбудови спільноти безпеки, НАФТА скоріше зіграла роль «субрегіональної фортеці» ніж «глобального інтегратора» [19, с.433–34].

Інакший підхід демонструє Латиноамериканська спільнота безпеки. Постійно відчуваючи присутність більш розвинутих інтегрованих сусідів, країни Латинської Америки були змушені протидіяти експансіоністським настроям «Півночі». Як наслідок, в умовах перманентної загрози та невизначеності в регіоні поширювалася Гобсіанська культура, що скоріше сприяла антагоністичним настроям, ніж практиці співробітництва. Прикладом цього є спроба Симона Болівара наприкінці XIX ст., об'єднати латиноамериканські країни у федерацію з метою протидії колишній Іспанській метрополії та утворенням США, яка не увінчалася успіхом через відсутність комунікаційної практики та ціннісної соціалізації країн.

Сьогодні Латиноамериканська спільнота безпеки базується на інституційних механізмах МЕРКОСУР, Групи Ріо, Андського Союзу та ін. організацій. Проте, необхідно наголосити на відсутності зрілості у формуванні та поширенні спільних принципів співробітництва та цінностей. В той час, як МЕРКОСУР демонструє активну соціалізацію Бразилії та Аргентини, Чилі та низка інших країн Пд. Америки все ще неоднозначно оцінюють цей процес [18, с.238–39].

Окрему групу серед Американських спільнот безпеки становить Центральноамериканська (Карибська) спільнота, яка визначається радикальним антагоністичним ставленням до США, протидії ліберальним цінностям та поширенням антиімперіалістичних ідей в дусі соціалістичної риторики. Основними учасниками цієї спільноти є Куба, Венесуела, Болівія та Нікарагуа та низка інших країн, які стоять на позиціях лівого політичного спектру.

Характерні особливості Центральної Америки полягають у відсутності історичного підґрунтя співробітництва для формування спільної ідентичності, територіальна дистанція учасників, низка проблем соціально-економічного плану та особистісний рівень державної комунікації [17, с.62]. Єдиний інституційний механізм розвитку цієї спільноти є новостворена міжнародна організація СЕЛАК, яка об'єднує 33 країни Американського континенту, причому, в неї не входять США і Канада. Однак, ще рано говорити про її інтеграційні перспективи, вона складається з різних ідентичностей акторів, в яких відсутнє спільне розуміння інтеграційного процесу та принципів його організації. Показовим в даному аспекті є твердження головного ініціатора СЕЛАК — президента Венесуели Уго Чавеса, що нова організація повинна стати противагою Організації американських держав (ОАД),

яку він назвав «застарілою і зношеною» та далекою від ідей інтеграції Латинської Америки

Теоретизуючи навколо перспективи формування єдиної Американської спільноти безпеки, на наш погляд, необхідно враховувати дві основні тенденції, які супроводжують цей процес — відсутність комунікаційної платформи для широкого загально-американського діалогу та асиметрія у розвитку країн Американських континентів.

Насамкінець, розглядаючи перспективи утворення глобальної спільноти безпеки, необхідно враховувати специфіку регіональних спільнот, які є надзвичайно диференційованими за ступенем організації, типом помиреної культури, конфліктогенним потенціалом та впливом на ідентичність своїх учасників. Проте, деякі тенденції, зокрема ті, що характерні Європейській та Пд.-Сх. Азійській спільнотам свідчать про інтеграційні та соціалізаційні наміри учасників міжнародних відносин навколо принципу безпеки.

На наш погляд, найбільшим потенціалом володіє модель глобальної спільноти безпеки, запропонована К. Дойчем. Вона дозволяє мінімізувати реалізацію конфліктогенних чинників у формі міжнародних конфліктів, оскільки базується на формуванні спільної ідентичності акторів, поширенні спільних цінностей та норм, широкому трактуванні безпеки, яке використане як основний організуючий принцип. Як ми наголосили, глобальна спільнота безпеки є скоріше еталоном, ніж реально існуючою конфігурацією міжнародного життя. Більше того, вона не може дорівнювати сумі регіональних спільнот, порушуючи синергетичний ефект. Проте, сучасні відносини Франції та Німеччини, Малайзії та Індонезії, США та Мексики є прикладами перебудови довготривалих конфліктних відносин шляхом виявлення спільних інтересів, встановлення універсальних норм і їхньої підтримки на практиці, що доводить життєздатність такої моделі.

Таким чином, важливим є соціальне навчання, яке допомагає змінити міжнародні відносини, трансформувавши гоббсівське бачення «природного стану вічної війни», яке домінувало в теорії міжнародних відносин (але в не в практиці, про що свідчать спроби акторів забезпечити після-конфліктний розвиток) з новим кантіанським баченням, що підкреслює взаємозалежність у сфері безпеки і важливість соціальної комунікації політичних структур. Перефразовуючи тезу А. Вендта, можна зробити висновок, що конфлікт — є те, що з нього роблять держави. Це соціальне знання повинно бути використаним шляхом

застосування концепції «спільноти безпеки» К. Дойча в науковому теоретизуванні та на практиці.

Література:

1. Потехін О. В., Тодоров І. Я. Глобалізація безпеки: навчальний посібник — Донецьк: Ноулідж, 2011. — 246 с. - К.: Центр учбової літератури, 2011.-392 с.
2. Стародуб Т. С. Підходи до визначення поняття «регіональна безпека»//Стратегічна панорама. — 2006. — № 3. — С. 54–59.
3. Хвилько О. Л. Теоретичні підходи до визначення сутності поняття «національна безпека»//Вісник Севастопольського державного технологічного університету. — Вип. 50. — 2003. — С. 181–190.
4. Юрченко С. В. Моделі глобального управління в міжнародно-політичних дослідженнях на рубежі XXI століття//Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. — Вип. 17. — Рівне: РДГУ, 2009. — С. 227–233.
5. Acharya A. Constructing a Security Community in Southeast Asia: ASEAN and the Problem of Regional Order. — London: Routledge, 2001. — 234 p.
6. Acharya A. Culture, Security, Multilateralism: The «ASEAN Way» and Regional Order/in Keith B. Krause (ed.), Culture and Security: Multilateralism, Arms Control and Security Building. — London: Frank Cass, 1999. — P. 51–84.
7. Adler E. Europe's New Security Order: A Pluralistic Security Community/in Beverly Crawford (ed.), The Future of European Security. — Berkeley: University of California Press, 1994. — P. 287–326.
8. Blanche E. GCC Security: New Alliances in the Making?//The Middle East, May 2001. — P. 4–8.
9. Buzan B., Wæver O. and Wilde J. de. Security: A New Framework for Analysis. — London: Lynne Rienner, 1997. — 239 p.
10. Christie J. History and Development of the Gulf Cooperation Council: A Brief Overview/in J.A. Sandwick (ed.) The Gulf Cooperation Council: Moderation and Stability in an Interdependent World. — Boulder: Westview, 1987. — P. 7–20

11. Deutsch K. W. *Political Community and the North Atlantic Area*. — Princeton: Princeton University Press, 1957. — 228 p.
12. Gause G. F. *Sovereignty, Statecraft and Stability in the Middle East*//*Journal of International Affairs*. — 1992. — Vol. 45 (2). — P. 441–467.
13. Haas P. *Introduction: Epistemic Communities*//*International Organization*. — 1992. — Vol. 46. — No. 1. — P. 1–35.
14. Habermas J. *Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe*//*Praxis International*. — 1991. — Vol. 12 (1). — P. 1–19.
15. Ismael T. *Middle East Politics Today: Government and Civil Society*. — Gainesville: University Press of Florida, 2001. — 510 p.
16. Jawad H. *Pan-Islamism and Pan-Arabism: Solution or Obstacle to Political Reconstruction in the Middle East?*//in Haifaa A. Jawad (ed.) *The Middle East in the New World Order*. — London: Macmillan, 1997. — P. 99–117.
17. Serbin A. *Towards an Association of Caribbean States: Raising Some Awkward Questions*//*Journal of Interamerican Studies and World Affairs*. — 1994. — Vol 36 (4). — P. 61–90.
18. Serrano M. *Brazil and Argentina*//in M. Reiss and R. S. Litvak (eds.), *Nuclear Proliferation after the Cold War*. — Washington: The Woodrow Wilson Center Press, 1995. — P. 231–255.
19. Skonieczny A. *Constructing NAFTA: Myth, Representation and the Discursive Construction of US Foreign Policy*//*International Studies Quarterly*. — 2001. — Vol. 45 (3). — P. 433–454.
20. Wallenstein P. *Understanding Conflict Resolution: War, Peace and the Global System*. — London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications Ltd, 2002. — 336 p.
21. Wendt A. *Social Theory of International Politics*. — Cambridge University Press, 1999. — 449 p.

Шеренговский Д. В. Конфликтогенные аспекты становления глобального сообщества безопасности

Концептуализируется понятие глобального сообщества, учитывая современные конфликтогенные тенденции. Обращено внимание на особенности региональных сообществ безопасности в контексте становления глобального.

Ключевые слова: *глобальное сообщество безопасности, региональные сообщества безопасности, конфликтогенность, идентичность международных актеров.*

Sherengovsky D.V.. Conflictogenous aspects of the global security community formation

The notion of global community in regard with the modern conflictogenous trends is conceptualized. The attention is paid to features of regional security community in the context of the global community formation.

Keywords: *global security community, regional security community, conflictogenity, international actors' identity.*

УДК 327:351.74

ЕВОЛЮЦІЯ СВИТОГЛЯДНИХ І ПОЛІТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ЩОДО ПРОБЛЕМИ ВІЙНИ

Сірий С. В. ©

Кандидат політичних наук, доцент кафедри військової педагогіки та психології Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У даній статті автор вважає актуальним розгляд суспільно-політичної думки та погляди мислителів, філософів, науковців різних часів та історичних епох на проблему війни.

Ключові слова: *війна, локальна війна, воєнний конфлікт, конфлікт, причини війн.*

Постановка проблеми. Протягом історії людства, від стародавніх часів до початку ХХІ ст., теорія війн і конфліктів розвивалася в рамках загальної еволюції філософської і політичної думки. За доби капіталізму війна вважалася міжнародно-правовим станом, який дає можливість двом або більше сторонам розв'язувати конфлікт за допомогою збройного насильства. Розвиток теоретичної науки в ХІХ — ХХ ст. був позначений появою концепцій «тотальної війни», «холодної війни» і сучасних теорій конфлікту. При цьому, концептуальний зміст ядерної війни став запереченням її традиційної сутнісної характеристики як раціонального продовження політики іншими засобами.

Аналіз досліджень. Тематиці міжнародних локальних війн і міжнародних конфліктів присвячено великий обсяг наукових та аналітичних праць американських, європейських, українських і російських дослідників.

В українській науковій літературі проблеми війн і конфліктів різнобічно висвітлюються в працях О. Бодрука, М. Капітоненко, В. Мандрагелі, Г. Перепелиці, М. Требіна, С. Толстова, М. Цюрупи та інших.

Мета. Проведений автором аналіз емпіричного матеріалу, теоретичних і концептуальних аспектів існуючих досліджень з міжнародних конфліктів обґрунтовує потребу розглянути суспільно-політичну думку

та погляди мислителів, філософів, науковців різних часів та історичних епох на проблему війни в історичному контексті.

За останні декілька століть бачення ролі війни як засобу розв'язання певних проблем, головним чином влади та підпорядкування, зазнало докорінних змін. При цьому спостерігалася дедалі чіткіша фрагментація поняття війни, залежно від цілей, рівня, матеріальних засобів її ведення та потенційних наслідків. З точки зору сучасного розуміння і тлумачення поняття «війна» та її сутнісних ознак, доцільно простежити розвиток світоглядних і політичних уявлень щодо цієї категорії та проблеми війни як специфічного суспільного явища в історичному контексті.

Уявлення про війну і конфлікт посідали чільне місце під час еволюції філософської і соціально-політичної думки, а згодом — і в розвиткові теорії міжнародних відносин. Основну світогляду роль в цьому блоці питань відігравала проблема війни і миру. В першу чергу, таке спрямування інтересу було обумовлене тим, що війна як спосіб протистояння та розвитку конфлікту була найбільш руйнівною формою, порівняно з боротьбою за реалізацію влади в суспільстві мирними засобами, і супроводжувалася великими людськими жертвами та соціальними потрясіннями.

У контексті міжнародних відносин проблема війн і воєнних конфліктів, їх джерел, походження, сутності, допустимих меж, правової та етичної оцінки, завжди розглядалася як принципово важлива. Проте в різні часи уявлення про війну були доволі відмінними, відбиваючи специфіку суспільних уявлень кожної з окремих історичних епох. В легендах і міфах стародавнього світу першопричиною війн і конфліктів вважалася боротьба богів, як міфічних покровителів різних народів. Філософи античності — Фалес Мілетський, Анаксимандр, Геракліт дотримувалися релігійно-містичного тлумачення війни і головною причиною насильства вважали волю богів або примхи долі [1, с. 8–53]. Античні мислителі (Демокріт, Платон, Арістотель, Цицерон, Лукрецій, Сенека та ін.) уявляли війни як цілком природне суспільне явище. Конкретизуючи низку загальнофілософських міркувань того часу про війну і конфлікт, вони зверталися до конкретних цілей і причин їх виникнення. Зокрема, основну мету війн і воєнних конфліктів вони вбачали в необхідності завоювання рабів, матеріальних цінностей і родючих земель. До політичних і психологічних причин війн додаються демографічне, географічне, біологічне, економічне та інші пояснення.

П. Шляхтун звертає увагу на те, що за Платоном, війна є природнім закономірним явищем, якого неможливо уникнути. Він обгрунтував війну специфікою розвитку держав, які змушені вступати в конфліктну систему відносин, при якій неможливий постійний мир. Незважаючи на це, Платон водночас зазначав, що війни завдають суспільству найбільших страждань і призводять до найбільших матеріальних втрат. Війна, на переконання Платона — це головне джерело суспільних бід [2, с. 39–40].

Походження війн і конфліктів докладно розглядає Арістотель у трактаті «Політика», в якому він дав визначення кращому і гіршому типам держав та висловив погляди щодо соціально-політичного устрою того часу. У вирішенні головного питання соціально-політичного розвитку про співвідношення держави, соціуму та індивіда, Арістотель віддає пріоритет соціуму і державі, які для нього є соціально-правовою основою і політичною цілісністю. Що стосується розподілу людей на тих, хто володарює і тих, хто підкорюється, то це є законом природи конфлікту, який поширюється й на поведінку держав [3].

Цицерон вперше зробив спробу класифікації війн, поділивши їх на справедливі і несправедливі. До справедливих війн він відносив ті, які велися або для помсти за заподіяне зло, або для відсічі ворогові. Несправедливими він вважав агресивні війни з метою захоплення матеріальних благ або території [4].

В стародавньому Китаї до проблеми війн і конфліктів зверталися Сунь-Цзи, Лао-Цзи, Конфуцій. Близько 2,5 тис. років тому засновник китайської науки про війну, полководець і мислитель Сунь-Цзи (кінець VI — початок V ст. до н. е.) в «Трактаті про військове мистецтво» одним з перших намагався розкрити зв'язок війни і політики та роль суб'єктивно-психологічного чинника [5].

Саме стародавні філософи зробили спробу не тільки констатації конфліктних процесів, що призводять до військових зіткнень, а й виявлення їх першопричин та соціального значення. На їхню думку, конфлікти та війни необхідні для нормального функціонування суспільства, підтримки рівноваги (гармонії) в ньому.

Погляди мислителів Середньовіччя формувалися на основі релігійного світобачення (християнство, іслам, буддизм). Перехід від політеїзму до монотеїзму повною мірою відобразив специфіку поглядів філософів Середньовіччя стосовно першопричин війн і конфліктів у суспільстві, які полягають в тому, що людство у своїх релігійних уявленнях цілком

і повністю пов'язувало всі події, у тому числі й війни, з волею єдиного всемогутнього Світового Духу (або волі Божої). Тому війни, згідно з цією логікою, посилалися людям в покарання за їхні гріхи, або велися в ім'я ідеалів віри («хрестові походи», завоювання ісламу, китайська культурно-етнічна і релігійна експансія на Далекому Сході та в Південно-Східній Азії) [6;7;8]. Концепції початку епохи Середньовіччя відбивали уявлення про доцільність воєнних дій на захист церкви і віри. Св. Августин і, згодом, Фома Аквінський підтримували концепцію «священної війни» за звільнення Єрусалиму (Домовини Господа). Ця ідея стала на певний час домінуючою, її відлуння прокотилося по всій Європі.

Вплив релігійних уявлень на суспільне життя дещо знизився в епоху Відродження. Філософські та політичні концепції європейських мислителів того часу (Г. Гроція, Н. Макіавеллі та ін.) акцентували увагу на аналізі суб'єктивно-психологічних причин виникнення конфліктів у суспільстві, до яких вони відносили егоїзм, ворожнечу, суперництво, недовіру, жадання слави та інші негативні риси людей [9;10]. Порушувалася й проблема соціальної значущості конфлікту. Так, Н. Макіавеллі писав про неправомірність штучного уникнення конфліктних ситуацій, вважаючи війну необхідним і найраціональнішим засобом політики. Він зазначав, що «ніколи не потрібно для уникнення війни допускати розвиток будь-якого зла, бо війни не уникають таким чином. Але лише відкладають її до своєї ж невигоди» [10, с. 70].

Т. Гоббс, П. Гольбах, І. Кант, Ш. Монтеск'є, Ж. Руссо, окрім суб'єктивно-психологічних чинників називали серед основних причин війн міжнародну політику, а також інтереси держав [11;12;13;14;]. Вони засуджували війни, які періодично спалахували між людьми. Висловлювалися очікування, що зміна феодальних суспільно-станових відносин може привести до «вічного миру», акцентувалась значна увага на необхідності пошуку раціональних форм суспільної організації, а також усунення і запобігання протиріччям, що виникали.

Філософи Нового часу великого значення надавали обґрунтуванню ролі економічного інтересу в природі війн. При цьому особливу увагу приділялось матеріальній власності як одній з основних причин виникнення і функціонування війн. ХІХ ст. позначилося бурхливим економічним, політичним і культурним розвитком європейських країн. Конфліктологічні концепції цього часу наголошували, що конфлікти, боротьба і зіткнення є не просто можливим, а й неминучим чинником соціально-політичних відносин і норм. Т. Мальтус в «Досвіді про

закони народонаселення» пояснював посилення конфліктів існуванням «природного закону», згідно з яким кількість населення зростає в геометричній прогресії, а засоби існування — в арифметичній, що і є природною причиною різних конфліктів [15].

Ч. Дарвін в книзі «Походження видів шляхом природного відбору, або збереження сприятливих рас в боротьбі за життя» визначав «боротьбу за існування» як загальну основу еволюційного розвитку. В концепції соціального дарвінізму, яка переносила теорію Дарвіна на суспільні процеси, еволюція соціально-політичних відносин тлумачилась в межах біологічних законів (відбору і боротьби за існування), які стали одним з основних аргументів соціально-політичних теорій того періоду [16].

В політико-філософських підходах та дослідженнях кінця XVIII — початку XX ст. щодо природи і пояснення мотивацій війн і конфліктів можна визначити три основні напрямки. Перший передбачав багато-причинність виникнення війн і воєнних конфліктів (Г. Гегель, І. Кант, К. Клаузевіц). За твердженням Г. Гегеля, значення війни полягає в тому, що завдяки їй зберігається етичне (моральне) здоров'я держави. Для цього потрібна сильна державна влада. Конфлікти між людьми — один з надійних засобів проти безладдя і смуги. Г. Гегель писав: «Велике значення війни в тому, що вона укріплює моральність народів, подібно до того, як рух вітрів не дає озеру загнивати, що з ним неодмінно трапилось б при тривалому безвітрі, так і війна оберігає від того, що гние, що неодмінно було б наслідком тривалого, а тим більше, вічного миру» [Цит. за: 17, с. 85].

Політико-функціональний підхід до визначення категорії війни був започаткований у працях відомого воєнного теоретика К. Клаузевіца, до ідей якого зверталися класики марксизм. У книзі «Про війну» він обґрунтував діалектичний зв'язок війни з політикою. «Реальна війна», в його тлумаченні, є продовженням політики «втіленого розуму держави», який реалізує «всезагальну ідею війни» в межах потреб державної політики [18, с. 55, 57–58].

Конфлікти (в тому числі воєнні) є багато причинними, при цьому зазначалося, що конфлікти — не випадковість, а необхідне явище суспільно-політичного процесу. Звідси основне джерело таких конфліктів — суперечності в політичній сфері між соціальними групами, націями, державами.

Другий напрям був пов'язаний з поясненням сутності та причин війн і конфліктів з погляду психолого-ідеологічного суб'єктивізму

(А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, Е. Дюрінг, М. Бердяєв, Л. Гумплович, К. Каутський і ін.). Як причини соціальних конфліктів, війн і воєнних зіткнень наводилися такі чинники, як соціальні і особисті амбіції людей, які нерозривно пов'язані з їх психічною схильністю до крайніх способів самовираження і протесту. Ці амбіції розглядалися як такі, що мають певне ідеологічне обґрунтування. Прихильники цього напрямку вважали, що в кожному епоху ідеологія має прояв не тільки у вигляді конкретних політичних аргументів, а й у формі специфічного, позачасового і позакласового світоглядного елемента. Психолого-ідеологічне пояснення природи насильства підводило до висновку, що основою суспільного розвитку є безпосередньо політичне протиборство, яке має прояв в політичних відносинах. Це положення має своє теоретичне обґрунтування в «теорії насильства» [19, с. 652–653]. На еволюцію цього підходу істотно вплинула теорія Ф. Ніцше. Подальший розвиток його концепції обґрунтування конфліктів було втілено в ідеології фашизму, яка визнавала війну як абсолютну форму боротьби націй за «життєвий простір». В основі поглядів Ф. Ніцше — підміна класичних філософських категорій «матерія» і «дух» на «життя», що є «воля до влади» (сили, могутності), яка досягається будь-якими засобами [20, с. 254–258].

Апологети третього напрямку (марксизм) як головні витoki і причини війн вважали суспільні конфлікти, спричинені соціально-економічними суперечностями. Розробляючи теорію соціального насильства, класики марксизму відштовхувалися від суперечностей соціально-економічного життя, що викликані виробничими відносинами і нерівністю становища основних суспільних класів щодо засобів виробництва. Відтак війна, як засіб врегулювання цього конфлікту, вважалася породженням антагоністичного експлуататорського суспільства, а сам конфлікт зводився до класової боротьби. Прихильники теорії К. Маркса пріоритетну увагу приділяли конфліктів великих соціальних груп. [21, с. 101–117; 22, с. 254–59; 24, с. 53–79; 25, с. 486–500]. Марксистську теорію конфліктів і застосування насильства сучасні дослідники називають «теорією фундаментальних структурних протилежностей».

В другій половині ХХ ст. розвиток теорії війн і конфліктів був позначений поширенням впливу концепції позитивного функціоналізму Т. Парсонса [26; 27], який тлумачив конфлікт з позиції інтеграційних процесів та суспільної згоди, характеризує цей феномен як соціальну і психологічну аномалію. Конфлікти розглядалися з точки зору задоволення біологічних і психологічних потреб людини, ефективності

суспільних органів управління та контролю, як необхідність збігу індивідуальних установок і громадського порядку тощо. Т. Парсонс започаткував традицію оцінки суспільних процесів з погляду пошуку гармонії і прагнення до «безконфліктного» стану суспільства, що згодом сприяло появі методології врегулювання конфліктів на внутрішньодержавному і міжнародному рівнях.

Сучасний фундаментальний рівень розробки проблеми війн і конфліктів репрезентують теоретичні школи, які застосовують різноманітну методологію та категоріальний апарат. Серед новітніх конфліктологічних концепцій широкою популярності зажили концепції Л. Козера, Р. Дарендорфа і К. Боулдінга. Л. Козер, який вважався соціалістом-радикалом, належав до марксистської традиції. Його книга «Функції соціального конфлікту» стала предтечею позитивно-функціональної концепції конфлікту. Л. Козер стверджував, що не існує соціальних груп без конфліктних відносин і розглядав конфлікт як позитивне за своєю природою явище. На відміну від функціональних структуралістів, Л. Козер обґрунтовував «позитивність» конфлікту у встановленні та зміцненні державного і соціально-політичного порядку [28].

Р. Дарендорф, прихильник концепції «посткапіталістичного» індустріального суспільства, у праці «Класова структура і класовий конфлікт» аналізував переорієнтацію конфліктів у контексті загальної конфліктної моделі суспільства. Дослідник вважав конфлікт нормальним станом речей, пов'язаним з творчим началом і основами свободи різних індивідів. В той же час, протилежна поглядам функціоналістів позиція Р. Дарендорфа ґрунтувалася на критиці К. Маркса і заперечувала неминучість крайніх форм класових конфліктів [29].

К. Боулдінг, один з авторів «Загальної теорії конфліктів», розглядав конфлікт як елемент цілісного буття суспільства в межах «живої і неживої природи», в контексті біологічних, соціальних і фізичних явищ. Він проводив паралель між конфліктами в людському суспільстві та нескінченною боротьбою моря проти суходолу, одних форм земної породи проти інших форм, оскільки навіть нежива природа — це середовище різних конфліктів [30, р. 1].

В другій половині ХХ ст. аналіз конфліктів мав два напрями. Перший був представлений «Європейською школою» (Голландія, Італія, Іспанія, Франція). Після другої світової війни, коли найактуальнішою проблемою міжнародних відносин стали саме локальні війни, в її межах

виникли інститути полемології. Полемологія вважалася відносно самотійним науковим напрямком конфліктології, соціології та політичної науки, зосереджуючи увагу на дослідженні війни та шляхів досягнення миру [31, с. 181–183].

В сучасних дослідженнях європейських, американських, російських і українських авторів зберігаються певні розбіжності в концептуальних підходах, пов'язаних з використанням різних наукових парадигм і світоглядних моделей, включаючи неореалізм, системний підхід, ідеалізм, конструктивізм, комунітаризм, неомарксизм, постмодернізм тощо. Суттєвою ознакою наукових розробок з цієї проблематики, що з'явилися в останні 10–15 років, можна вважати відступ від стандартизованого підходу до врегулювання локальних війн та конфліктів у бік більш уважного ставлення до першопричин та джерел їх виникнення [32, р. 4, 571–572]. Однак головна увага в новітніх західних дослідженнях з проблематики війн та конфліктів й досі приділяється методам і моделям врегулювання існуючих типів конфліктів, а не засобам їх запобігання. При цьому простежується очевидна суперечність між підходами до врегулювання міждержавних та внутрішніх інтернаціоналізованих конфліктів та ігноруванням впливу глобалізації як «неминучого» і загалом позитивного явища, яке прискорює поглиблення розриву в рівнях розвитку та споживання між більш успішними та слабозвинутими країнами. Більше того, таке розшарування подекуди сприймається як природна тенденція, яка зменшує загрозу країнам високорозвинутої «Півночі» з боку нестабільного і кризонебезпечного «Півдня».

Висновки. При всьому розмаїтті поглядів на війну, загально визнаним є її зв'язок з політикою. В цій складній комбінації явищ визначальними стають соціально-політичні чинники. Глибинні причини та справжній механізм виникнення війни зумовлюється багатофакторним комплексом причинно-наслідкових зв'язків і вкрай загостреними суперечностями, які на певних стадіях вже не можуть бути вирішені політичними засобами, без застосування насильницьких засобів. Відтак, попри усвідомлення, що цілі воєнного конфлікту не можуть бути досягнуті шляхом прямого насильства з застосуванням зброї, війна продовжує залишатися феноменом сучасних політичних, у тому числі міжнародних відносин.

Література:

1. Дююи Э. Р. Всемирная история войн/Э. Р. Дююи, Т. Н. Дююи. — СПб.: Полигон, 1997. — Кн. 1. — 937 с.
2. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): підруч./П. П. Шляхтун. — К.: Либідь, 2005. — 576 с.
3. Арістотель. Політика/Арістотель; [пер. з давньогрец.]. — К.: Основи, 2003. — 239 с.
4. История Древнего Рима/[сост. К. В. Паневин]. — СПб.: Полигон, Москва: АСТ, 1999. — 888 с.
5. Сунь-Цзы. Искусство войны/Сунь-Цзы; [пер. с англ.]. — Ростов-на Дону: Фенікс, 2003. — 288 с.
6. Аникин А. В. Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса/А. В. Аникин. — М.: Политиздат, 1985. — 367 с.
7. Игнатенко А. А. Ибн-Хальдун/А. А. Игнатенко. — М.: Мысль, 1980. — 160 с.
8. Фома Аквинский. Онтология и теория познания (фрагменты сочинений)/Фома Аквинский [пер. з итал.]. — М.: ИФРАН, 2001. — 204 с.
9. Гроций Г. О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права/Гроций Г.; [пер. с итал.]. — М.: Ладомир, 1994. — 868 с.
10. Макиавелли Н. Государь (Il Principe)/Н. Макиавелли; [пер. с итал.]. — Алматы: ВШП «Едилет», 2001. — 226 с.
11. Гоббс Т. Левиафан/Т. Гоббс. — М.: Мысль. — Т. 2. — 1964. — 748 с.
12. Руссо Ж. Ж. Про суспільну угоду або Принципи політичного права/Ж. Ж. Руссо [пер з фр]. — К.: Port — Royal, 2001. — 348 с.
13. Гольбах П. А. Избранные произведения/П. А. Гольбах [пер. с фр.]. — М., Соцэкгиз. — Т. 2. — 1963. — 563 с.
14. Монтескье Ш. Л. Избранные произведения/Ш. Л. Монтескье. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. — 799 с.
15. Мальтус Т. Р. Опыт о законе народонаселения/Т. Р. Мальтус; [пер. с англ.]. — Петрозаводск: Петриком, 1993. — 136 с.

16. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора или сохранение благоприятных рас в борьбе за жизнь/Ч. Дарвин; под ред. А.Л. Тахтаджяна. — [2-е изд.], доп. — СПб.: Наука, 2001. — 568 с.
17. Снесарев А. Е. Философия войны/А. Е. Снесарев. — М.: Финансовый контроль, 2003. — 287 с.
18. Клаузевиц К. О войне/К. Клаузевиц; [пер. с нем.]. — М.: Логос, Наука, б. г. — 448 с.
19. Політологічний енциклопедичний словник/[упорядник Горбатенко В. П.; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
20. Ницше Ф. Сочинения: В 2 т./Ф. Ницше; [пер. с нем.]. — М.: Мысль. — Т. 2. — 1990. — 830 с.
21. Маркс К. К критике политической экономии/К. Маркс Соч. — М.: Политиздат. — Т. 12. — 1971.
22. Маркс К. Капитал/К. Маркс Соч. — М.: Политиздат. — Т. 25. — 1971.
23. Маркс К. Тактика пехоты и её материальные основы/К. Маркс, Ф. Энгельс Соч. — М.: Госполитиздат. — Т. 20. — 1961. — С. 655–662.
24. Остроухов В. В. Насилие сквозь призму веков: Историко-философский анализ/В. В. Остроухов. — М.: ОЛМА ПРЕСС, 2003. — 192 с.
25. Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека//К. Маркс, Ф. Энгельс Соч. — М.: Госполитиздат. — Т. 20. — 1961. — 827 с.
26. Парсонс Т. Американская социология. Перспективы, проблемы и методы/Т. Парсонс [пер. с англ.]. — М.: Прогресс, 1972. — 392 с.
27. Parsons T. Sociological theory and modern society/T. Parsons. — N.Y., 1967. — 303 p.
28. Coser L. The Function of Social Conflict/L. Coser. — N.Y.: Free Press, 1956. — 188 p.
29. Dahrendorf R. Class and Class conflict in industrial Society/R. Dahrendorf — London: Routledge & Kegan Paul, 1969. — 336 p.

30. Boulding K. E. Conflict and Defence: A general Theory/K. E. Boulding. — New York: Harper & Brothers Publishers, 1962. — 349 p.
31. Зарубежная политология/[под ред. А. В. Миронова, П. А. Цыганкова]. — М.: Соц.-полит. журн., 1998. — 360 с.
32. Stern P. C., Druckman D. (eds). International Conflict Resolution After the Cold War/The National Academy of Sciences, Committee on International Conflict Resolution. — Washington, D. C.: National Research Council/The National Academy Press, 2000. — xv, 644 p.

Сирый С. В. Эволюция мировоззренческих и политических взглядов относительно проблемы войны

В данной статье автор считает актуальным рассмотрение общественно-политической мысли и взгляды мыслителей, философов, ученых разных времен и исторических эпох на проблему войны.

Ключевые слова: *война, локальная война, военный конфликт, конфликт, причины войн.*

Siryi S. V. Evolution of philosophical and political views on issues of war

In this research, the author considers that the analysis of social and political opinions and views of the philosophers, scientists of different times and historical epoch on problem of war is urgent.

Keywords: *war, local war, military conflict, conflict, causes of wars.*

Наукове видання

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

Випуск 66

Адреса редакційної колегії:
м. Київ, вул. Володимирська, 64, к. 308-А
Телефон: (044) 239 33 83

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та інших даних несуть автори.
Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника без офіційного дозволу видавництва заборонено.

Редактор *Хилько М. І.*

Підписано до друку 11. 10. 2012 р. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк офс. Ум. друк арк. 23.
Гарнітура Times New Roman.
Наклад прим. 300.

Відруковано в друкарні фірми «Інтас»
04050, вул. Білоруська, 26. Тел. (044) 483 39 05